МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
ФЕДЕРАЛЬНОЕ АГЕНТСТВО ПО ОБРАЗОВАНИЮ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
«Тобольская государственная социально-педагогическая академия
им. Д.И.Менделеева»

Филологический факультет

Кафедра татарского языка, литературы и методик преподавания

К.С.САДЫКОВ, Ф.С. САЙФУЛИНА, М.С.ХАСАНОВА

СБОРНИК ПРОГРАММ И МЕТОДИЧЕСКИХ ПОСОБИЙ ДЛЯ ШКОЛ ТЮМЕНСКОГО РЕГИОНА С ЭТНОКУЛЬТУРНЫМ КОМПОНЕНТОМ ОБРАЗОВАНИЯ

**Работа выполнена в рамках гранта
департамента образования и науки Тюменской области на тему:
«ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В УСЛОВИЯХ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ ТЮМЕНСКОЙ
ОБЛАСТИ»**

ТОБОЛЬСК 2009

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОГРАММА ПО РОДНОМУ (ТАТАРСКОМУ) ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ ДЛЯ ШКОЛ ТЮМЕНСКОГО РЕГИОНА С ЭТНОКУЛЬТУРНЫМ КОМПОНЕНТОМ ОБРАЗОВАНИЯ 3

ПРОГРАММА ПО ТАТАРСКОМУ ЯЗЫКУ 3

ПРОГРАММА ПО ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 26

ОЦЕНКА ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ 5-11 КЛАССОВ ПО РОДНОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ 62

СБОРНИК ПРАВИЛ ПО ТАТАРСКОМУ ЯЗЫКУ 69

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ “ЛИТЕРАТУРНОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ 101

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ “ТАТАРСКОЕ УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО” 155

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
ФЕДЕРАЛЬНОЕ АГЕНТСТВО ПО ОБРАЗОВАНИЮ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
«Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И.Менделеева»

Филологический факультет

Кафедра татарского языка, литературы и методик преподавания

К.С. САДЫКОВ, Ф.С. САЙФУЛИНА, М.С. ХАСАНОВА

ПРОГРАММА ПО РОДНОМУ (ТАТАРСКОМУ) ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ ДЛЯ ШКОЛ ТЮМЕНСКОГО РЕГИОНА С ЭТНОКУЛЬТУРНЫМ КОМПОНЕНТОМ ОБРАЗОВАНИЯ

ТОБОЛЬСК 2009

УДК 37.022
ББК 73.268.3(2Р632.2)
С 14

Утверждено на заседании кафедры
татарского языка, литературы и МП
«25» сентября 2009 г.

Программа предназначена для учителей родного (татарского) языка и литературы средних общеобразовательных и основных школ Тюменского региона с этнокультурным компонентом образования / составители К.С.Садыков, Ф.С.Сайфулина, М.С. Хасанова. – Тобольск: Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И. Менделеева, 2009.

Составители:
К.С.Садыков, кандидат педагогических наук, доцент
Ф.С. Сайфулина, доктор филологических наук, доцент
М.С.Хасанова, кандидат филологических наук, доцент

Рецензенты:
Т.Н.Галиуллин, доктор филологических наук, профессор
Казанского государственного университета им.Ульянова (Ленина)
А.Ш.Юсупова, доктор филологических наук, доцент
Казанского государственного университета им. Ульянова (Ленина)

© Садыков К.С., Сайфулина Ф.С., Хасанова М.С., 2009
© Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И. Менделеева

ТОБОЛЬСК 2009

ПОЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА

Родной (татарский) язык и литература являются составной частью многонациональной культуры Тюменского региона и в системе образования области занимают особое место, потому как сибирские татары – носители данной культуры по численности занимают второе место после русских и являются коренным народом Западной Сибири. Преподавание родного языка и литературы осуществляется на основе Конституции, Законов РФ «Об образовании», «О национально-культурной автономии» и Закона Тюменской области «Об основах функционирования образовательной системы в Тюменской области».

Формирование личности средствами родного языка предопределяет формирование культуры ученика. При этом важным аспектом является формирование культуры жить в многонациональном регионе и стране. Изучение родного языка и литературы является важным фактором не только сохранения единого образовательного пространства, но и гармонизации межнациональных отношений.

В условиях современного полиэтничного общества роль языка и языкового образования трудно переоценить. Язык воспринимается не только как средство общения и интерпретации действительности, но и как выразитель национальной и этнической идентичности, языковое поведение становится составной частью и индикатором социального потенциала личности, уровня ее культуры, средством социализации личности в обществе. Ведущая роль при этом принадлежит родному языку. Несомненно, «владение родным языком, умение общаться, добиваться успеха в процессе коммуникации являются теми характеристиками личности, которые во многом определяют достижения человека практически во всех областях жизни, способствуют его социальной адаптации к изменяющимся условиям современного мира»[1].

Содержание обучения родному (татарскому) языку и литературе в школах Тюменского региона включает следующие компоненты:

* общие сведения о языке и литературе;

* знание системы языка, особенностей ее функционирования;

* знания, связанные с отражением в истории языка, литературе культуры народа;

* умения и навыки в различных видах речевой деятельности, культурно-речевые умения и навыки;

* аспекты, связанные с духовной культурой и историей народа.

Задачами обучения родному языку являются:

- формирование национального самосознания, уважение к родному языку, осознание красоты, выразительности, эстетических возможностей родной речи;

---

[1] Примерная программа основного общего образования по русскому языку для образовательных учреждений с русским языком обучения // ЕГЭ 2009. Русский язык. ГИА.ЕГЭ. Нормы оценки знаний. / Авт.-сост. А.Ю. Бисеров. М.: Эксмо, 2009. 336с.

- формирование языковой компетенции, предполагающей знание самого языка, его устройства и функционирования, языковых норм;
- развитие способности речевого самосовершенствования;
- формирование способности анализировать и оценивать различные языковые явления в текстах разных функциональных стилей литературного языка;

Диалекты сибирских татар, территориально отдаленные от среднего и западного диалектов, в становлении и развитии норм татарского национального литературного языка активного участия не принимали. Литературный татарский язык, сформированный без учета особенностей диалектов сибирских татар, отличается от языка татар-аборигенов Западной Сибири фонетически, лексически и морфологически. Более того, Тюменская область является полиэтничным регионом, территорией смешанного типа с точки зрения современного этнического состава и культуры. В результате длительных межэтнических, территориально-хозяйственных, культурных и языковых контактов на территории Тюменской области сформировался полилингвизм с явным доминированием русского языка. Под влиянием русского языка оказались все национальные языки региона, в том числе и язык сибирских татар, являющихся коренными насельниками. По мнению составителей программы, важный фактор повышения эффективности обучения родному языку в полилингвальной среде – умелое сочетание традиционного системного и функционально-коммуникативного подхода к изучаемым языковым и речевым единицам с учетом региональных речевых и культурных особенностей и сопоставительного анализа грамматической системы, взаимовлияния контактирующих русского и татарского языков. Задачи оптимизации языкового образования в широком смысле и прогнозирования влияния русского языка на родную речь учащихся-татар должны быть в центре методической мысли учителей родного языка Тюменского региона.

Региональная программа по родному (татарскому) языку составлена на основе “Программы по татарскому языку для татарской средней общеобразовательной школы. 5-11 классы”, утвержденной Министерством образования Республики Татарстан (Казань: Мәгариф, 2003). Авторы-составители сочли необходимым к расположению основного материала в программе применить системно-структурный подход, который обычно реализуется в программах по татарскому языку для татарских школ.

Особенностью настоящей программы является ее ориентация на интенсивное речевое развитие учащихся. Усиленное внимание к речевому аспекту в изучении родного языка определяет и оригинальную структуру данной программы: в ней не только представлена система понятий, подлежащих изучению, но с учетом психологических и педагогических показателей детей выделены темы для развития коммуникативных способностей учащихся. Программа реализует культуроведческий аспект в обучении родному языку, что предполагает достаточно широкое использование сведений по истории языка, включении сведений о татарских ученых-лингвистах, материалов по этимологии, истории региона и др.

Художественная литература составляет веками накопленную по зернышкам умственную и духовную сокровищницу народа. Конечно, духовное богатство не ограничивается словесным искусством. Составляющий строительный материал литературных произведений – язык сам напоминает безграничное море. Только количество одних слов в нем доходит до ста тысяч. Духовное сокровище народа многогранно. Оно отражено в фольклоре: пословицах и поговорках, песнях и лиро-эпике (баитах), обрядах, обычаях и традициях, поведенческих принципах, исторических преданиях, сценическом и прикладном искусстве, ювелирном мастерстве, народной философии и др.

Задачами обучения татарской литературе являются:
- формирование системных знаний по истории татарской литературы, в том числе региональной литературы;
- знание основных текстов художественных произведений татарской литературы;
- формировать умения использования теоретических знаний в практической деятельности: анализировать художественные тексты, выделить особенности творчества того или иного писателя;
- владеть навыками раскрытия важнейших идейно-эстетических концепций литературы разных периодов; анализа системы образов, сюжетных линий, выявления темы, проблемы, выделения основной идеи, сюжетно-композиционных особенностей, определения жанровой характеристики литературно-художественных произведений.

В программу отобраны лучшие образцы устного народного творчества, произведения поэтов и прозаиков татарского народа. Программа основана на историко-эстетическом принципе. В каждом классе, прежде всего, изучаются образцы произведений фольклора, объясняется их поэтико-философское значение, рекомендуется сохранить в памяти произведения устного народного творчества, записывать их, прививается интерес к ним.

Затем рассматриваются литературные произведения, связанные с фольклором. К ним примыкают в исторически-хронологическом порядке произведения, отражающие различные стороны жизни народа. Этот принцип является основным для 5 класса: в учебник-хрестоматию, открывшийся образцами устного народного творчества, включено больше произведений, связанных с фольклором. С этой точки зрения его можно назвать учебником-хрестоматией, раскрывающей связь фольклора с литературой, как введение в курс литературы в среднем звене.

В этом курсе (V-VIII классы) изучение творчества видных писателей углубляется из года в год. При переходе в старшие классы включаются все новые их произведения. Каждая новая ступенька освежает память учащихся, протягивает нити связи и, таким образом, стремится создать целостный взгляд на творчество писателей.

Вместе с тем в среднем звене задачей является ознакомление с как можно большим количеством писателей. Даются произведения до сих пор незнакомых

учащимся новых (в том числе региональных) писателей. В их расположении есть внутренняя логика, в определенной степени тематическая и жанровая последовательность. Учитель может при необходимости включить в список другие художественно совершенные литературные произведения, или заменить другими. Он может также изменить количество часов на изучение той или иной темы – увеличить или уменьшить. Но это должно найти отражение в тематическом плане, утвержденном методической комиссией или районным отделом (комитетом) образования перед началом учебного года или четверти.

Предлагаются следующие виды работ над художественными текстами:

1) подробное изучение текста (чтение и анализ);

2) общее рассмотрение (чтение и обмен мнениями);

3) самостоятельное изучение (внеклассное чтение).

Произведения первого вида изучаются и анализируются под руководством учителя. При изучении других – более активны самостоятельные действия учащихся. Третьи осваиваются учащимися самостоятельно. Но во всех трех видах внимание обращается на чтение текста. Это – в полном значении уроки литературного чтения.

При чтении текста на уроке в сознание учащихся проникает образное мышление автора. Потому что при чтении изображенные явления постоянно зрелищно предстают перед слушателем. Процесс чтения является упражнением для умственной деятельности, помогает развитию мыслительной способности.

В программе наряду с произведениями небольшого объема предложены повести и романы. С рассказами можно ознакомиться на уроке, стихотворения можно прочитать даже несколько раз. При работе над произведением большого объема приходится чередовать чтение на уроке с домашним, можно предложить пересказ некоторых разделов отдельным учащимся.

В старших классах (IX-XI), для достижения основной цели изучения художественной литературы, в программу вводятся поочередно темы монографического и обзорного характера. Если такое чередование, во-первых, дает возможность ознакомления учащихся с лучшими произведениями литературного искусства, во-вторых, дает понять и определить место в историко-литературном процессе этих произведений. Монографические произведения дают возможность на примере творчества одного писателя показать всесторонний охват жизненных событий. Некоторые из этих тем открывают широкий путь к подробному изучению окружающей жизни и литературного наследия писателя, другие не ставят такой задачи, более кратки. Однако, в конечном счете, и они дают возможность взглянуть на жизнь и новые стороны человеческого характера и психологии. Задачей и в тех, и в других является глубокое усвоение текста литературного произведения.

В отдельных случаях предлагается изучить на выбор одну из монографических тем. Учитель учитывает уровень готовности класса, желание и заинтересованность учащихся, наличие данного произведения в школьной библиотеке.

Обзорные темы знакомят с особенностями того или иного периода, литературными течениями и направлениями, с различными группами писателей,

литература данного периода дает сведения о наиболее важных задачах и характерах людей. Некоторые самые значимые произведения изучаемого периода предлагаются учащимся для самостоятельного ознакомления.

Программа предусматривает при изучении литературного произведения постоянное внимательное отношение к развитию устной речи и культуре письма учащихся. Учитель вправе и должен пользоваться различными видами устных и письменных работ. Одной из задач учителя является и поддержка стремления учащихся к самостоятельному литературному творчеству.

В основу региональной программы положены “Программы по татарской литературе для татарских средних школ. 5-11 классы”, утвержденные Министерством образования Республики Татарстан (Казань: Мәгариф, 2000) с включением авторов и произведений региональной татарской литературы Тюменской области.

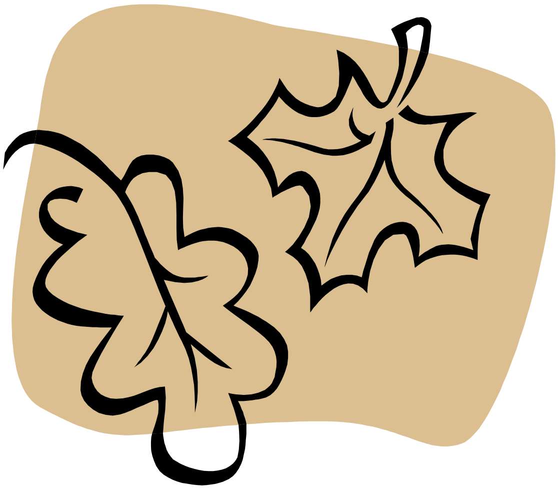

Туган тел (татар теле) буенча программа

Ү СЫЙНЫФ
(68 сәгать)

Кереш дәрес. Туган тел турында әңгәмә. ***– 1 сәгать***

Башлангыч сыйныфларда үткәннәрне кабатлау (8 сәгать).

Исем. Ялгызлык һәм уртаклык исемнәр. Күплек һәм берлек сандагы исемнәр. Исемнәрнең килеш белән төрләнеше. ***– 2 сәгать***

Фигыль. Хикәя фигыль. Үткән, хәзерге, киләчәк заман фигыльләр. ***– 2 сәгать***

Алмашлык. Зат алмашлыклары. ***– 1 сәгать***

Җөмлә. Җөмләнең баш кисәкләре. Җөмләнең иярчен кисәкләре. ***– 2 сәгать***

Әйтү максаты ягыннан җөмлә төрләре: хикәя, сорау, боеру җөмләләре. ***– 1 сәгать***

Фонетика (26 сәгать).

Фонетика турында төшенчә. Сөйләм аппараты. Авазларның ясалышы. ***– 1 сәгать***

Сузык авазлар. Аларның саны һәм составы. ***– 1 сәгать***

Үзенчәлекле сузык авазларны дөрес әйтергә өйрәтү. Рус теленнән кергән [о], [ы] һәм [е] авазлары. Аларның кулланылышы. ***– 1 сәгать***

Сузыклар таблицасын төзү. Сүздәге сузык авазларга характеристика бирү. ***– 1 сәгать***

Тартык авазлар. Аларның саны һәм составы. ***– 2 сәгать***

Үзенчәлекле тартык авазларны дөрес әйтергә өйрәтү.

[к], [г] һәм [къ], [гъ] тартыклары. ***– 1 сәгать***

[һ] һәм [х] тартыклары. ***– 1 сәгать***

[н] һәм [ң] тартыклары. ***– 1 сәгать***

[w] һәм [в] тартыклары. ***– 1 сәгать***

[ц] һәм [ч] тартыклары. ***– 1 сәгать***

Тартыклар таблицасын төзү. Сүздәге тартык авазларга характеристика бирү. ***– 1 сәгать***

Иҗек. Сүзләрне иҗекләргә бүлергә өйрәтү. ***– 1 сәгать***

Басым. Сүзләрне дөрес басым белән әйтергә өйрәтү. ***– 1 сәгать***

Интонация. Интонациянең төп өлешләре. Интонациянең төрләре. ***– 1 сәгать***

Орфоэпия. Орфоэпия турында төшенчә. Авазларның дөрес әйтелеше буенча күнекмәләр булдыру. ***– 2 сәгать***

Графика. Графика турында төшенчә. Авазларны язуда күрсәтү. Сузык аваз хәрефләре. Тартык аваз хәрефләре. ***– 2 сәгать***

Орфография. Орфография турында төшенчә. Сузык һәм тартык авазларның язуда хәрефләр белән бирелеше. Аваз һәм хәреф. Алфавит. Сузык

һәм тартык аваз хәрефләрен дөрес язу. Башка телләрдән кергән сүзләрнең дөрес язылышы. *– 2 сәгать*

Сүзләрне юлдан юлга күчерү кагыйдәләрен өйрәтү. *– 1 сәгать*

Орфографик сүзлектән файдаланырга өйрәтү. *– 1 сәгать*

Фонетик анализ. *– 1 сәгать*

“Фонетика” бүлеге буенча белемнәрне гомумиләштерү, системага салу дәресе *– 1 сәгать*

“Фонетика” бүлеге буенча белемнәрне тикшерү дәресе *– 1 сәгать*

Лексика (13 сәгать).

Лексика турында төшенчә. Сүз. Сүзнең лексик мәгънәсе. Татар теленең сүзлек байлыгы. Бер һәм күп мәгънәле сүзләр. Бер мәгънәле сүзләрне күп мәгънәле сүзләрдән аера алу. *– 1 сәгать*

Сүзләрнең туры һәм күчерелмә мәгънәсе. Сүзләрнең туры һәм күчерелмә мәгънәләрен аера алу. *– 1 сәгать*

Омонимнар. Омоним сүзләрне күп мәгънәле сүзләрдән аерырга өйрәтү. *– 1 сәгать*

Синонимнар. Синонимнарның мәгънәви һәм стилистик яктан аермаларын күрергә өйрәтү. Сөйләм төзегәндә синонимнардан файдалана белергә өйрәтү. *– 1 сәгать*

Антонимнар. Антонимнарның сөйләмдә кулланылышын күзәтү. *– 1 сәгать*

Фразеологик әйтелмәләр. Сөйләм төзегәндә фразеологизмнардан файдалана белелергә өйрәтү. *– 1 сәгать*

Чыгышы ягыннан татар теленең сүзлек составы. Гомумтөрки сүзләр. Алынма сүзләр. Гарәп, фарсы алынмалары. Рус алынмалары. Рус теле аша башка телләрдән кергән сүзләр. Гомумтөрки һәм алынма сүзләрне аерырга өйрәтү. *– 1 сәгать*

Кулланылыш өлкәсе ягыннан татар теленең сүзлек составы. Гомумхалык сүзләре. Әдәби тел сүзләре. Диалекталь сүзләр. Профессиональ сүзләр. Терминнар. *– 1 сәгать*

Кулланылыш дәрәҗәсе ягыннан татар теленең сүзлек составы. Актив һәм пассив кулланылышлы сүзләр. Искергән сүзләр: историзмнар, архаизмнар. Неологизмнар. *– 1 сәгать*

Сүзлекләр. Аңлатмалы, фразеологик, синоним, омоним, татарча-русча, русча-татарча һ.б. төр сүзлекләр. Аларның төзелеш принциплары. Сүзлекләрдән файдалану юллары. *– 1 сәгать*

Лексик анализ. *– 1 сәгать*

“Лексика” бүлеге буенча белемнәрне гомумиләштерү, системага салу дәресе *– 1 сәгать*

“Лексика” бүлеге буенча белемнәрне тикшерү дәресе *– 1 сәгать*

Сүз ясалышы (5 сәгать)

Сүз ясалышы турында төшенчә. Сүз төзелеше. Сүзнең мәгънәле кисәкләре. Тамыр һәм кушымча. Сүз ясагыч, мөнәсәбәт белдерүче һәм бәйләгеч кушымчалар. Аларны сүзгә ялгау тәртибе. ***– 2 сәгать***

Сүз ясалыш ысуллары.

Сүз ясагыч кушымчалар ялгау. ***– 1 сәгать***

Сүзләрне кушу. Кушма сүзләр. Парлы сүзләр. Тезмә сүзләр. ***– 1 сәгать***

Сүзләрне кыскарту. ***– 1 сәгать***

Уку елы дәвамында үтелгәннәрне кабатлау, гомумиләштерү, системага салу дәресләре – 2 сәгать

Бәйләнешле сөйләм үстерү дәресләре (13 сәгать).

Уку елы барышында кимендә 3 диктант, 2 сочинение, 1 изложение яздырыла.

Сөйләм төрләре: сыйфатлама, хикәяләү, хөкем йөртү. Төрле типтагы текстлар белән таныштыру.

Текст, аның билгеләре. Текст темасы. Төп фикер. Текстның атамасы. План төзү. Планга нигезләнеп сөйләм төзү.

Сыйфатлама характерындагы текст төзү. Пейзаж сүрәтләнгән картина буенча сочинение яздыру.

Монологик һәм диалогик сөйләм. Төрле типтагы сорау һәм җавап репликаларын кулланып, көндәлек тормыш белән бәйле ситуацияләргә диалог төзү.

Хат турында төшенчә. Шәхси, эш хатлары яздыру күнекмәләрен булдыру.

Укылган яки тыңланган себер халык авыз иҗаты текстының (әкият, риваять, легенда) эчтәлеге буенча әңгәмә үткәрү.

Текстны тыңлап, эчтәлеген укытучының сораулары буенча эзлекле һәм сәнгатьле итеп сөйләү.

Сюжетлы рәсем буенча хикәя төзү.

Әйтелеше һәм язылышы ягыннан аермалар булган сүзләрдән диктант язу.

Терәк сүзләр ярдәмендә текст төзү.

Я.Зәнкиевның балалар өчен язган берәр хикәясе буенча хөкем йөртү тибындагы сочинение язу.

Укучы сайлап алган текстны интонацион кисәкләргә бүлеп сәнгатьле итеп уку.

5 нче сыйныфта укучыларның коммуникатив сәләтләрен үстерү өчен тәкъдим ителгән темалар

Исәннәшү, танышу, саубуллашу. Аралашу әдәпләренә өйрәтү.

Уку-язу әсбаплары. Китап – белем ачкычы.

Көзге табигать. Табигать күренешләрен күзәтеп, кайбер закончалыклар һәм алар арасында бәйләнеш турында нәтиҗә ясарга өйрәтү.

Минем якын дусларым.

Чыршы бәйрәме.

Кышкы каникулда.

Минем әнием (әбием).

Безнең авыл.

Яраткан фәнем.

Ашханәдә үзенне ничек тотарга?

Бакчадагы язгы эшләр.

Я.Зәнкиев – минем якташ язучым.

5 нче сыйныфны тәмамлаган укучыларның тел осталыклары һәм күнекмәләре

- башлангыч сыйныфларда алган белемнәрен тирәнәйтеп, таныш модельләр нигезендә гади һәм кушма җөмләләр төзү; җөмләдә баш кисәкләрне табу; иярчен кисәкләрдән аергыч, тәмамлык һәм хәлне билгеләү;
- әйтү максатыннан чыгып, җөмләнең ахырында тиешле тыныш билгеләрен кую;
- сузык һәм тартык авазларны аера белү. Авазларга характеристика бирү;
- авазларны дөрес әйтү; сүзләрне дөрес басым белән әйтү;
-татар алфавитын яттан белү;
- сүзләрне иҗекләргә бүлү; сүзләрне юлдан юлга күчерү кагыйдәләрен белү;
- бер мәгънәле сүзләрне күп мәгънәле сүзләрдән аера алу;
- сүзләрнең туры һәм күчерелмә мәгънәләрен аера алу;
- омоним, синонним, антоним сүзләрне, фразеологизмнарны аера белү; сөйләм төзегәндә алардан файдалану күнекмәләре булдыру;
- алынма сүзләрне таный белү;
- татар теленең сүзлек составын кулланылыш өлкәсе һәм дәрәҗәсе ягыннан характерлау;
- орфографик, орфоэпик, аңлатмалы, синонимнар, антонимнар, фразеологизмнар сүзлекләреннән файдалана белү.
-сүзгә фонетик анализ ясый алу;
- сүзнең лексик мәгънәсен билгели белү;
-сүзгә лексик анализ эшләү;
- сүз ясалыш ысулларын белү;

ҮI СЫЙНЫФ
(68 сәгать)

Кереш дәрес. Татар телем – туган телем. ***(1 сәгать).***
Алдагы сыйныфта үткәннәрне кабатлау (4 сәгать).

Морфология (46 сәгать).

Морфология турында төшенчә. Сүз төркемнәре турында төшенчә. ***– 1 сәгать***

Исем. Ялгызлык һәм уртаклык исемнәр. ***– 1 сәгать***

Исемнәрнең килеш белән төрләнеше. ***– 1 сәгать***

Исемнәрнең тартым белән төрләнеше. ***– 1 сәгать***

Исемнәрнең ясалышы. Ясалышы ягыннан исемнәрнең төрләре: тамыр, ясалма, кушма, парлы, тезмә, кыскартылма исемнәр. ***– 2 сәгать***

Исемнәрне морфологик яктан тикшерергә өйрәтү. ***– 1 сәгать***

Фигыль. Фигыльнең зат-сан белән төрләнеше. ***– 1 сәгать***

Боерык фигыль, аның мәгънәсе, зат-сан белән төрләнеше. ***– 1 сәгать***

Хикәя фигыль, аның мәгънәсе, зат-сан белән төрләнеше. Үткән, хәзерге, киләчәк заман фигыльләр. ***– 3 сәгать***

Шарт фигыль, аның мәгънәсе, төрләнеше. ***– 1 сәгать***

Затланышсыз фигыль формалары. ***– 1 сәгать***

Сыйфат фигыль, аның мәгънәсе, заман формалары. ***– 1 сәгать***

Хәл фигыль, аның мәгънәсе, төрләре. ***– 1 сәгать***

Исем фигыль, аның мәгънәсе. ***– 1 сәгать***

Инфинитив, аның мәгънәсе. ***– 1 сәгать***

Ярдәмче фигыльләр. ***– 1 сәгать***

Фигыльләрнең ясалышы. ***– 1 сәгать***

Фигыльләрне морфологик яктан тикшерергә өйрәтү. ***– 1 сәгать***

Сыйфат. Сыйфатның грамматик мәгънәсе, морфологик һәм синтаксик билгеләре. ***– 1 сәгать***

Сыйфат дәрәҗәләре. ***– 1 сәгать***

Сыйфатларның ясалышы. ***– 1 сәгать***

Сыйфатларны морфологик яктан тикшерергә өйрәтү. ***– 1 сәгать***

Сан. Санның грамматик мәгънәсе. ***– 1 сәгать***

Сан төркемчәләре. Төп, тәртип, җыю, өлеш, бүлем саннары. ***– 2 сәгать***

Саннарны морфологик яктан тикшерергә өйрәтү. ***– 1 сәгать***

Рәвеш. Рәвешнең грамматик мәгънәсе. ***– 1 сәгать***

Рәвеш төркемчәләре. Саф, охшату-чагыштыру, күләм-чама, вакыт, урын, сәбәп-максат рәвешләре. ***– 2 сәгать***

Рәвешләрне морфологик яктан тикшерергә өйрәтү. ***– 1 сәгать***

Алмашлык. Алмашлыкның грамматик мәгънәсе. ***– 1 сәгать***

Зат алмашлыклары, аларның килеш белән төрләнеше. ***– 1 сәгать***

Күрсәтү алмашлыклары, аларның килеш белән төрләнеше. ***– 1 сәгать***

Тартым алмашлыклары. ***– 1 сәгать***

Сорау алмашлыклары. *– 1 сәгать*

Билгеләү һәм билгесезлек алмашлыклары. *– 1 сәгать*

Юклык алмашлыклары. *– 1 сәгать*

Алмашлыкларны морфологик яктан тикшерергә өйрәтү. *– 1 сәгать*

Бәйлек һәм бәйлек сүзләр. Аларны практик куллану. Морфологик яктан тикшерергә өйрәтү. *– 1 сәгать*

Теркәгеч. Аларны практик куллану. Синоним теркәгечләрдән урынлы файдалану. Теркәгечләрне морфологик яктан тикшерергә өйрәтү. *– 1 сәгать*

Кисәкчә. Аларны сөйләмдә куллану. Кисәкчәләрне морфологик яктан тикшерергә өйрәтү. *– 1 сәгать*

Хәбәрлек сүзләр. Аларны практик куллану. *– 1 сәгать*

Ымлык һәм аваз ияртемнәре. Аларны сөйләмдә куллану. Татарча аваз ияртемнәрен һәм ымлыкларын русча бирелештән аера белү. *– 1 сәгать*

Уку елы дәвамында үтелгәннәрне кабатлау, гомумиләштерү, системага салу дәресләре – 3 сәгать

Бәйләнешле сөйләм үстерү дәресләре (14 сәгать).

Уку елы барышында кимендә 3 диктант, 2 сочинение, 2 изложение яздырыла.

Укытучы укыган текстка план төзү. Планга нигезләнеп сочинение язу.

Хикәяләү характерындагы текст төзү. “Туган як табигатен саклау” темасына сочинение-хөкем йөртү яздыру.

Диалогик сөйләм күнекмәләрен тирәнәйтү. Төрле типтагы сорау һәм җавап репликаларын кулланып, мәктәп тормышы белән бәйле ситуацияләргә диалог төзү.

Мәкалә турында төшенчә. Газета стиле белән таныштыру. “Яңарыш”, “Себер иле” газеталарына мәкалә язып җибәрү.

Себер халык авыз иҗаты әсәрләрен туплап, “Халкымның хәзинәсе” дигән темага әңгәмә үткәрү.

Бәйрәм белән котлап открытка язу.

Сюжетлы рәсем буенча хикәя төзү.

Терәк сүзләр ярдәмендә текст төзү.

Әдәби әсәрдән өзекне укып, эчтәлеген эзлекле һәм сәнгатьле итеп сөйләү, әсәр буенча фикер алышу.

6 нче сыйныфта укучыларның коммуникатив сәләтләрен үстерү өчен тәкъдим ителгән темалар

Җәйге каникулларда

Кешенең тышкы кыяфәте.

Минем якын туганнарым.

Минем көндәлек режимым.

Китапханәдә.
Без яшәгән як табигате.
Төмән – өлкәбезнең башкаласы.
Безнең өлкәдә үсүче файдалы үләннәр.
Яңа ел бәйрәменә әзерләнү.
Кышкы табигатьне яратам.
Минем абыем – ил сакчысы.
Минем яраткан татар җырчым.
Әмәл – яз бәйрәме.
Татар телендә язылган яраткан әдәби әсәр.
Табиб янында.

6 нче сыйныфны тәмамлаган укучыларның тел осталыклары һәм күнекмәләре

- морфология һәм сүз төркемнәре турында аңлатма бирә белү;
- бары сүз төркемнәренә морфологик анализ ясый белү;
- бары сүз төркемнәрен ясалышы ягыннан характерлый белү;
- ялгызлык һәм уртаклык исемнәрне аеру;
- исемнәрне килеш, тартым белән төрләндерә белү;
- фигыль төркемчәләрен аера белү;
- фигыльләрне зат-сан, заман белән төрләндерү;
- затланышлы һәм затланышсыз фигыль формаларын аеру;
- сыйфатның морфологик билгеләрен, дәрәҗәләрен аера белү;
- санның төркемчәләрен аеру;
- рәвешнең төркемчәләрен аеру;
- алмашлыкларның төрләрен белү;
- бәйлек, теркәгеч, кисәкчәне аеру, урынлы куллану белү;
- хәбәрлек сүз, ымлык һәм аваз ияртемнәрне аеру һәм практик куллану;
-бирелгән текстта сүзләрне төркемнәре ягыннан тану;

ҮII СЫЙНЫФ

(68 сәгать)

Кереш дәрес. Татар теленең әһәмияте.***– 1 сәгать***

Кабатлау – 2 сәгать.

Синтаксис турында төшенчә. Синтаксик берәмлекләр. Җөмлә. ***– 1 сәгать***

Сүзтезмә. *– 3 сәгать*

Әйтү максаты ягыннан җөмлә төрләре. *– 2 сәгать*

Җөмләнең баш кисәкләре. Ия, хәбәр. Аларның төп билгеләре. Ия белән хәбәрнең җөмләдә урыны. ***– 3 сәгать***

Җөмләнең иярчен кисәкләре. Аергыч. Аергычның аерылмыш белән бәйләнеше. ***– 2 сәгать***

Тәмамлык. Туры һәм кыек тәмамлык. ***– 2 сәгать***

Хәл. Урын, вакыт хәле. ***– 2 сәгать***

Сәбәп, максат хәле. ***– 2 сәгать***

Рәвеш, күләм хәле. ***– 2 сәгать***

Шарт хәле, кире хәл. ***– 2 сәгать***

Җөмләнең модаль кисәкләре. Эндәш сүзләр, кереш сүзләр. Алар янында тыныш билгеләре. Эндәш һәм кереш сүзләрне дөрес интонация белән әйтергә һәм укырга өйрәтү. ***– 2 сәгать***

Җөмләдә сүз тәртибе. Җөмләдә сүзләрнең туры һәм кире тәртибе. ***– 1 сәгать***

Җөмләнең аерымланган кисәкләре. Хәлләрнең аерымлануы. Аныклагычларның аерымлануы. Алар янында тыныш билгеләре. – ***3 сәгать***

Тиңдәш кисәкләр. Гомумиләштерүче сүзләр. Тиңдәш кисәкләр янында тыныш билгеләре.– ***3 сәгать***

Җыйнак һәм җәенке җөмләләр. ***– 2 сәгать***

Тулы һәм ким җөмләләр. Аларның сөйләмдә кулланылышы. ***– 2 сәгать***

Бер составлы җөмләләр.

Бер составлы фигыль җөмләләр, аның төрләре. – ***3 сәгать***

Бер составлы исем җөмләләр. ***– 1 сәгать***

Уку елы дәвамында үтелгәннәрне кабатлау, гомумиләштерү, системага салу дәресләре – 3 сәгать

Бәйләнешле сөйләм үстерү дәресләре – ***24 сәгать .***

Уку елы барышында кимендә 3 диктант, 2 сочинение (1 – өй сочинениесе), 2 изложение яздырыла.

Әдәби әсәр буенча берәр персонажны характерлау тибында сочинение язу.

Сыйфатлама характерындагы текст төзү. “Татарларның тарихи өс-баш киемнәре” темасына доклад язу.

Диалогик сөйләм күнекмәләрен тирәнәйтү. Төрле типтагы сорау һәм җавап репликаларын кулланып, “Себер татарларының йолалары” дигән темага диалог төзү.

Терәк сүзләр ярдәмендә текст төзү.

Сюжетлы рәсем буенча хикәя төзү.

Гариза турында төшенчә. Аны язу күнегүләре.

Әдәби әсәрдән өзекне укып, эчтәлеген эзлекле һәм сәнгатьле итеп сөйләү, әсәр буенча фикер алышу.

7 нче сыйныфта укучыларның коммуникатив сәләтләрен үстерү өчен тәкъдим ителгән темалар

Җәй калдырган тәэсирләр.

Безнең бакчадагы җиләк-җимешләр.

Әтинең профессиясе.

Сыйныфташымда кунакта.

Татар халкының йолалары: каз өмәсе.
Татар композиторлары.
Спорт – минем дустым.
Йорт хайваннары.
Тубыл – Төмән өлкәсенең иске шәһәре.
Безнең мәктәпне кемнәр тәмамлаган?
Татарларның тарихи өс-баш киемнәре.
Әбием (бабайым) миңа ни сөйли?
9 Май – Җиңү бәйрәме.
Алда җәйге каникуллар.

7 нче сыйныфны тәмамлаган укучыларның тел осталыклары һәм күнекмәләре

- синтаксис һәм синтаксик берәмлекләр, җөмлә турында аңлатма бирә белү;
- җөмләдән сүзтезмәләрне аерымлый алу; сүзтезмәләрне характерлау;
- әйтү максаты ягыннан җөмлә төрләрен аерымлый алу; җөмлә ахырында тыныш билгеләрен дөрес куерга өйрәнү;
- җөмләнең баш, иярчен, модаль кисәкләрен аера белү;
- җөмләдә эндәш һәм кереш сүзләр янында тыныш билгеләре;
- җөмлә кисәкләренең аерымлануы;
- аерымланган аныклагычлар һәм хәлләр янында тыныш билгеләрен куя белү;
- тиңдәш кисәкләр, гомумиләштерүче сүзләр янында тыныш билгеләрен куя белү;
- җөмләдә сүзләрнең туры һәм кире тәртибендә урнашуы;
- гади җөмлә модельләрен аера белү, төрле типтагы җөмләләр төзи алу;
- гади җөмләгә синтаксик анализ ясау күнекмәләре булдыру.

ҮIII СЫЙНЫФ
(68 сәгать)

Кереш дәрес. – 1 сәгать
Кабатлау. – 4 сәгать

Кушма җөмлә турында төшенчә. ***– 1 сәгать***
Тезмә кушма җөмләләр. Теркәгечле тезмә кушма җөмләләр. Теркәгечсез тезмә кушма җөмләләр. Тезмә кушма җөмләләрдә тыныш билгеләре. ***– 2 сәгать***
Иярченле кушма җөмләләр.
Иярченле кушма җөмләләрнең төзелеше ягыннан төрләре. Иярченле кушма җөмләләрнең мәгънә ягыннан төрләре. ***– 2 сәгать***
Иярчен ия, иярчен хәбәр җөмләләр. ***– 2 сәгать***
Иярчен аергыч, иярчен тәмамлык җөмләләр. ***– 2 сәгать***

Иярчен вакыт, иярчен урын җөмләләр. *– 2 сәгать*

Иярчен рәвеш, иярчен күләм җөмләләр. *– 2 сәгать*

Иярчен максат, иярчен сәбәп җөмләләр. *– 2 сәгать*

Иярчен шарт, иярчен кире җөмләләр. *– 2 сәгать*

Иярченле җөмләләрдә тыныш билгеләренең куелышы. *– 2 сәгать*

Катлаулы җөмләләр.

Күп тезмәле катлаулы кушма җөмлә. *– 1 сәгать*

Күп иярченле катлаулы кушма җөмлә. *– 1 сәгать*

Тиңдәш ияргүле күп иярченле катлаулы кушма җөмлә. *– 1 сәгать*

Тиңдәш түгел ияргүле күп иярченле катлаулы кушма җөмлә. *– 1 сәгать*

Бер-бер артлы ияргүле күп иярченле катлаулы кушма җөмлә. *– 1 сәгать*

Берничә төр ияргүле күп иярченле катлаулы кушма җөмлә. *– 1 сәгать*

Катнаш кушма җөмлә. *– 1 сәгать*

Тезем. Теземнең төрләре. *– 1 сәгать*

Пунктуация. Җөмләнең мәгънәсе һәм төзелеше, интонация һәм тыныш билгеләре. Аеручы һәм аерымлаучы тыныш билгеләре. *– 1 сәгать*

Нокта, сорау, өндәү билгеләренең куелышы. *– 1 сәгать*

Күп ноктала, куштырнаклар куела торган очраклар. *–1 сәгать*

Өтер, нокталы өтер, ике нокта куела торган очраклар. *– 2 сәгать*

Сызык, җәяләрнең куелышы. *– 2 сәгать*

Туры һәм кыек сөйләм. Диалог. Монолог. Туры сөйләм янында тыныш билгеләренең куелышы. Туры сөйләмне кыек сөйләмгә әйләндерү. *– 2 сәгать*

Уку елы дәвамында үтелгәннәрне кабатлау, гомумиләштерү, системага салу дәресләре – 3 сәгать

Бәйләнешле сөйләм үстерү дәресләре – 24 сәгать

Уку елы барышында кимендә 3 диктант, 2 сочинение (1 – өй сочинениесе), 2 изложение яздырыла.

“Президент белән очрашсам...” темасына хөкем йөртү тибындагы текст язу.

Диалогик сөйләм күнекмәләрен тирәнәйтү. Төрле типтагы сорау һәм җавап репликаларын кулланып, “Яраткан шигырем” дигән темага диалог төзү.

“Татар җырчылары, композиторлары” дигән темага проект-презентация төзү һәм аны яклау.

Сюжетлы рәсем буенча хикәя төзү.

Утырыш беркетмәсе турында төшенчә. Аны язу күнегүләре.

Әдәби әсәрдән өзекне укып, эчтәлеген эзлекле һәм сәнгатьле итеп сөйләү, әсәр буенча фикер алышу. Әсәргә рецензия язу.

Терәк сүзләр ярдәмендә текст төзү.

8 нче сыйныфта укучыларның коммуникатив сәләтләрен үстерү өчен тәкъдим ителгән темалар

Көзге үзгәрешләр.
Күчмә кошлар.
Президент белән очрашсам...
Татар халкының туй йолалары.
Татар җырчылары.
Татарларның тарихи җырлары.
Ни өчен спорт белән шөгыльләнү кирәк?
Безнең тирәдә яшәүчеерткыч хайваннар.
Театрда, кинода.
Укытучы профессиясе.
Татар халык ашлары.
Сабантуй калдырган тәэсирләр.
Яраткан шигырем.

8 нче сыйныфны тәмамлаган укучыларның тел осталыклары һәм күнекмәләре

- кушма җөмлә турында төшенчә бирә белү; гади һәм кушма җөмләләрне аерымлый алу;
- тезмә кушма җөмләләрнең төрләрен аерымлау;
- тезмә кушма җөмләләрдә тыныш билгеләрен куя белү;
- иярченле кушма җөмләләрнең төзелеше ягыннан төрләрен билгели алу;
- иярченле кушма җөмләләрнең мәгънә ягыннан төрләрен билгеләү;
- иярченле кушма җөмләләрдә тыныш билгеләренең куя белү;
- кушма җөмләләрне катлаулы җөмләләрдән аеру юлларын белү;
- катлаулы җөмләләрнең төрләрен аерымлый алу, аларга схема төзи белү;
- кушма, катлаулы җөмләгә синтаксик анализ ясау күнекмәләре булдыру;
- теземнең төрләрен аера белү;
- пунктуация турында аңлатма бирә алу;
- аеручы һәм аерымлаучы тыныш билгеләрен дөрес куярга, куелышын аңлата белү;
- туры сөйләм янында тыныш билгеләренең куелышын белү;
- туры сөйләмне кыек сөйләмгә әйләндерә алу.

IX СЫЙНЫФ

(68 сәгать)

Кереш дәрес - 1 сәгать

Алдагы сыйныфларда үзләштергәннәрне тирәнәйтеп кабатлау, гомумиләштерү (22 сәгать)

Фонетика, фонология. Аваз һәм фонема. Аваз үзгәрешләре. Фонетик анализ. ***– 4 сәгать***

Орфоэпия, орфография. Сузык һәм тартык авазларның дөрес әйтелеше һәм язылышы. *– 2 сәгать*

Лексикология. Сүзнең лексик һәм грамматик мәгънәләре. Татар теленең сүзлек байлыгы. Омоним, синоним, антоним сүзләр. Фразеологик әйтелмәләр. Алынма сүзләр, аларның чыганаклары, үзләштерелеше. Гомумхалык сүзләре. Әдәби тел сүзләре. Диалекталь сүзләр. Профессиональ сүзләр. Терминнар. Актив һәм пассив кулланылышлы сүзләр. Лексик анализ. *– 4 сәгать*

Лексикография. Сүзлекләрнең төрләре, төзелеш принциплары. *– 1 сәгать*

Сүз ясалышы. Сүзнең мәгънәле кисәкләре. Сүз ясалыш ысуллары. *– 1 сәгать*

Морфология. Мөстәкыйль һәм ярдәмлек сүз төркемнәре. *– 4 сәгать*

Синтаксис. Синтаксик берәмлекләр. Сүзләр арасында бәйләнеш: ияртүле һәм тезүле бәйләнеш. Бәйләүче чаралар. *– 2 сәгать*

Гади җөмлә төрләре. Кушма җөмлә төрләре. Җөмләләрдә тыныш билгеләренең куелышы. *– 4 сәгать*

Стилистика һәм сөйләм культурасы (12 сәгать)

Әдәби тел һәм аның стильләре. Язма һәм сөйләмә стиль. *– 1 сәгать*

Функциональ стильләр. Матур әдәбият стиле, аның лексик, грамматик үзенчәлекләре. *– 1 сәгать*

Көндәлек матбугат стиле һәм аның үзенчәлекләре. *– 1 сәгать*

Фәнни стиль, аның грамматик һәм лексик үзенчәлекләре. *– 1 сәгать*

Эш кәгазьләренә хас стиль үзенчәлекләре. *– 1 сәгать*

Эпистоляр стиль, аның телебез тарихында тоткан урыны. Үзенчәлекләре. *– 1 сәгать*

Лингвистик стилистика. Тел берәмлекләренең сөйләм оештыруда роле. Лексик стилистика. Сүзләрнең бер-бере белән лексик-семантик бәйләнеше. *– 2 сәгать*

Грамматик стилистика. Сүз кисәкләрен, сүзләрне, җөмләләрне грамматик яктан дөрес куллану. *– 2 сәгать*

Сөйләм культурасы, аның нигезләре. Сөйләмгә куела торган таләпләр. *– 2 сәгать*

Уку елы дәвамында үтелгәннәрне кабатлау, гомумиләштерү, системага салу дәресләре – 3 сәгать

Бәйләнешле сөйләм үстерү дәресләре – 30 сәгать

Уку елы барышында кимендә 3 диктант, 3 сочинение (1 – өй сочинениесе), 3 изложение яздырыла.

Монологик сөйләм күнекмәләрен тирәнәйтү. Төрле типтагы җөмләләрне кулланып, “Минем булачак профессиям” дигән темага монолог төзү.

“Бөек Ватан сугышында катнашучы татар язучылары” дигән темага доклад язу, чыгыш ясау.

Сюжетлы рәсем буенча хикәя төзү.

“Татарларның мәкаль-әйтемнәре” темасына материаллар җыйнап, кечкенә альбом төзү (мәкаль-әйтемнәр алфавит тәртибендә урнаштырыла).

Белешмә турында төшенчә. Аны язу күнегүләре.

Я.Зәнкиевның “Иртеш таңнары” әсәреннән өзекне укып, эчтәлеген эзлекле һәм сәнгатьле итеп сөйләү, аның буенча фикер алышу. Укылган өзеккә рецензия язу.

Терәк сүзләр ярдәмендә текст төзү.

9 нче сыйныфта укучыларның коммуникатив сәләтләрен үстерү өчен тәкъдим ителгән темалар

Бакчадагы эшләр.

Бездә кышлаучы кошлар.

Татар халкының дини йолалары.

Татар рәссамнары.

Татарларның мәкаль-әйтемнәре, табышмаклары.

Минем булачак профессиям.

Себер татарларының ашлары.

Бөек Ватан сугышында катнашучы татар язучылары.

Б.Сөләйманов – җирле шагыйрь.

Тубыл шәһәренә экскурсиягә бардык.

Безнең тирәдәге табигать матурлыгы.

Безнең авыл (шәһәр) исеме кайдан килеп чыккан?

9 нче сыйныфны тәмамлаган укучыларның тел осталыклары һәм күнекмәләре

- фонетика, фонология турында аңлатма булдыру;
- аваз һәм фонеманы аера белү;
- аваз үзгәрешләрен (сингармонизм: рәт, ирен гармониясе, тартыклар ассимиляциясе, авазларның кыскаруы һ.б.) билгели алу күнекмәләре булдыру;
-сүзгә тулы фонетик анализ ясый алу;
- сүзнең лексик һәм грамматик мәгънәләрен билгели белү;
-сүзгә лексик анализ эшләү;
- сүзлекләрдән куллану юлларын тирәнәйтү;
- сүз ясалыш ысулларын белү;
- мөстәкыйль һәм ярдәмлек сүз төркемнәренә морфологик анализ ясау;
- гади, кушма җөмлә төрләрен билгели алу;
- тыныш билгеләренең куелышын белү, аңлатып бирә алу;
-язма һәм сөйләмә стиль, функциональ стильләр турында төшенчә булдыру;
- тел берәмлекләренең сөйләм оештыруда ролен ачыклау;
- сөйләмгә куела торган таләпләрне белү.

X СЫЙНЫФ

(34 сәгать)

Кереш дәрес. Милли телне саклау, үстерү проблемалары. ***– 1 сәгать***

Татар теле һәм язуының тарихы.

Төрки халыклар өчен гомуми булган борынгы әдәби тел (V-X гасырлар). Рун язуы турында төшенчә. ***– 1 сәгать***

Төрки халыклар өчен гомуми булган иске төрки тел (X-XV гасырлар). Гарәп язуының төрки халыкларда кулланыла башлавы. Гарәп графикасы. ***– 1 сәгать***

Иске татар әдәби теле (XVI-XIX гасырлар). ***– 1 сәгать***

Хәзерге милли татар әдәби теленең формалашуы. ***– 1 сәгать***

Татар язуын латин графикасына күчерү (1927-1939 еллар). ***– 1 сәгать***

Кириллицага нигезләнгән графикага күчү. ***– 1 сәгать***

Татар теле буенча эшләүче галимнәр. ***– 3 сәгать***

Уку елы дәвамында үтелгәннәрне кабатлау, гомумиләштерү, системага салу дәресләре – 3 сәгать

Бәйләнешле сөйләм үстерү дәресләре – 21 сәгать

Уку елы барышында кимендә 3 диктант, 3 сочинение (1 – өй сочинениесе), 3 изложение яздырыла.

Монологик сөйләм күнекмәләрен тирәнәйтү. Төрле типтагы җөмләләрне кулланып, “Күренекле татар кешесе” дигән темага монолог төзү.

“Рәсәй Федерациясендә яшәүче төрки халыклар” дигән темага доклад язу, чыгыш ясау.

“Татарларның ырымнары, сынамышлары” темасына материаллар җыйнап, кечкенә альбом төзү (материал алфавит тәртибендә урнаштырыла).

Сюжетлы рәсем буенча хикәя төзү.

Реферат турында төшенчә. Аны язу күнегүләре.

Б.Сөләймановның шигырен сәнгатьле итеп укып, эчтәлеге буенча фикер алышу. Укылган әсәргә рецензия язу.

Терәк сүзләр ярдәмендә зур күләмле текст төзү.

10 нче сыйныфта укучыларның коммуникатив сәләтләрен үстерү өчен тәкъдим ителгән темалар

Рәсәй Федерациясендә яшәүче төрки халыклар.

Татар халкының йолалары, бәйрәмнәре.

Күренекле татар кешесе.

Татарларның мәкаль-әйтемнәре, ырымнары, сынамышлары.

Казан – Татарстанның башкаласы.

Казан буенча интерактив экскурсия.

Бөек Ватан сугышында катнашучы якташларым.

Б.Сөләйманов – себер татарлары язмышын кайгыртучы.

Безнең тирәдәге табигать матурлыгы.

Я.Зәнкиев романнарында себер татарларының йолалары чагылышы.

10 нче сыйныфны тәмамлаган
укучыларның тел осталыклары һәм күнекмәләре

- татар теле һәм язуының тарихын белү;

-төрки халыклар өчен гомуми булган борынгы әдәби тел үзенчәлекләрен белү;

-рун язуы турында төшенчә бирә алу;

- төрки халыклар өчен гомуми булган иске төрки теле үзенчәлекләрен белү;

- гарәп язуының төрки халыкларда кулланыла башлавы турында тарихи белешмә бирә алу;

- гарәп графикасы, аның татар теле үсешендә ролен ачыклау;

- иске татар әдәби теле үзенчәлекләрен белү;

- хәзерге милли татар әдәби теленең формалашуы турында аңлатма бирү;

- кирилл графикасының ролен ачыклау;

-татар тел белеме өлкәсендә эшләүче галимнәр биографиясе, хезмәтләре белән таныш булу.

XI СЫЙНЫФ
(34 сәгать)

Кереш дәрес. Телнең иҗтимагый әһәмияте. Тел – төп аралашу чарасы. ***– 1 сәгать***

Тел гаиләләре турында төшенчә. Алтай гаиләсе, һинд-европа, фин-угор тел гаиләләре. Татар теленең генеалогик классификациядә урыны. ***– 2 сәгать***

Татар этнонимы, терминның килеп чыгышы, мәгънәсе. Татар халкының яшәү урыннары (таралышы). Себер татарлары, Идел татарлары, Кырым татарлары, Литва татарлары, Добруджа татарлары. ***– 2 сәгать***

Татар теленең диалектлары. ***– 2 сәгать***

Тел сәясәте. Хәзерге Рәсәй Федерациясендә тел ситуациясе (торышы).
– 1 сәгать

Уку елы дәвамында үтелгәннәрне кабатлау, гомумиләштерү, системага салу дәресләре – 3 сәгать

Бәйләнешле сөйләм үстерү дәресләре – 23 сәгать.

Уку елы барышында кимендә 3 диктант, 4 сочинение (1 – өй сочинениесе), 3 изложение яздырыла.

Монологик һәм диалогик сөйләм күнекмәләрен тирәнәйтү. Төрле типтагы җөмләләрне кулланып, “Кем ул татар кешесе?” дигән темага монолог төзү.

“Татар этнонимының килеп чыгышы” дигән темага доклад язу, чыгыш ясау.

Сюжетлы рәсем буенча хикәя төзү.

“Минем мәктәбем” темасына материаллар җыйнап, проект-презентация төзү.

Үтелә торган тема буенча дәресне конспектлау.

Укучы сайлавы буенча берәр шигырьне сәнгатьле итеп укып, эчтәлеге буенча фикер алышу. Укылган әсәргә рецензия язу.

Терәк сүзләр ярдәмендә зур күләмле текст төзү.

11 нче сыйныфта укучыларның коммуникатив сәләтләрен үстерү өчен тәкъдим ителгән темалар

Тел – кешеләр арасында төп аралашу чарасы.
Татар халкының формалашуы.
Татар этнонимының килеп чыгышы.
Себер татарларының яшәү урыннары.
Себер татарларының этник составы.
Кем ул татар кешесе?
Татар тарихын язучы галимнәр.
Татар һәм рус, башка халыклар арасында мөнәсәбәт.
Себер татарларында кунак чакыру йоласы.
Я.Зәнкиевнең романнарында татар халык мәкальләре.
Себер татар халык йоласы – кузайтын.
Минем сайлаган профессиям.
Минем мәктәбем.
Соңгы кыңгырау: алда безне ни көтә?

11 нче сыйныфны тәмамлаган укучыларның тел осталыклары һәм күнекмәләре

-телнең иҗтимагый әһәмиятен ачыклап бирә алу;
- телне кешеләр арасында төп аралашу чарасы буларак дәлилләү;
- тел гаиләләре турында төшенчә булдыру;
-алтай гаиләсе, һинд-европа, фин-угор тел гаиләләрен характерлап бирә алу;
-татар теленең генеалогик классификациядә урынын билгели алу;
-татар этнонимының, терминның килеп чыгышын, мәгънәсен аңлатып бирә алу;
- татар халкының яшәү урыннарына карап төркемнәре турында белү;
-татар теленең диалектлары турныда белү;
-хәзерге Рәсәй Федерациясендә тел ситуациясен характерлау. Тел турындагы законнарны белү.

Татар әдәбияты буенча программа

V СЫЙНЫФ
(68 сәгать)

Әсәрләрне өйрәнү – 50 сәгать
Сөйләм үстерү – 12 сәгать
Дәрестән тыш уку – 6 сәгать

Халык авыз иҗаты. Фольклор турында төшенчә. Аның жанрлары. Әкиятләр. Алардагы фантастик, тылсымлы сюжетлар. Тылсымлы, хайваннар турындагы һәм тормыш-көнкүреш әкиятләре арасындагы аерма турында кыскача аңлатма бирү.

Уку һәм анализлау өчен:

"Таңбатыр" әкияте. Аны уку. Текстка якын итеп балалардан сөйләтү. Әкият героеның сыйфатларына игътибар итү. ***– 4 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

"Үги кыз" әкияте. Укып чыгу, сөйләү. Герой холкындагы гаделлек, тугрылык. ***– 2 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

"Чакмакташ", "Гөлчәчәк", "Солдат балтасы". Башка халыклар әкиятләре (укучылар һәм укытучы сайлавы буенча). Балалардан үзләре белгән әкиятләрне сөйләтү.

Уку һәм анализлау өчен:

"Әтәч белән Төлке", "Ай белән Кояш". Әкиятләрдә кешегә хас сыйфатларның һәм фикер йөртүнең хайваннарга, табигать җисемнәренә үзенчәлекле төстә күчерелүе. Балалардан хайваннар турында үзләре белгән яки уйлап чыгарган әкиятләрен сөйләтү. ***– 2 сәгать***

Региональ компонент: *"Аю, бүре, төлке", "Курбала", "Торна балалары"* (Л.Хәбибуллина "Туган як әдәбияты", 1нче том. – Төмән, 2002. – Б. 57-63). Тапкырлыкка корылган әкиятләрдә тормышчанлык, акыл көченең өстенлеген күрсәтү. Тормышның мәгънәсе һәм кызыклыгы байлыкта гына түгеллеген раслау. Көнкүреш әкиятләренең тәрбияви көче. ***– 2 сәгать***

Мәзәкләр. Алардагы тапкырлык, юмор, кимчелекләрне тәнкыйтьләү, тирән мәгънә, хикмәтлелек.

Уку һәм анализлау өчен:

"Ишәк өстендә", "Шайтан ни төсле", "Былтыргы "А", "Кичке аштан соң", "Улы һәм атасы". Мәзәкләрне уку, сөйләү, хикмәтен аңлату. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Региональ компонент: *"Телме, башмы гаепле", "Юеш сөлге", "Табагач"* (Л.Хәбибуллина "Туган як әдәбияты", 1нче том. – Төмән, 2002. – Б.87-88).

Дәрестән тыш уку өчен:

К. Насыйри. Хикәяләр *("Иске мәдрәсәдә", "Патша белән карт", "Аңгыралык бәласы" h.б.)*

Уку һәм анализлау өчен:

Г.Тукай. *“Исемдә калганнар”*. Балачак хатирәләренең самимилеге, төгәллеге. Авыр язмышны оптимистик рухта сурәтләү. Биография һәм автобиография турында төшенчә. ***– 2 сәгать***

“Шүрәле” поэмасы. Уку, эчтәлеген сөйләү. Поэманың әкиятләр җирлегендә иҗат ителүе. Авыл егетенең тапкырлыгы. Табигать күренешләренең җасвирланышы. Поэманы гүзәл иткән элемент-чаралар. Чагыштыру һәм эпитетны аңлату. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Г.Тукай. *“Пар ат”*. Лирик геройның татар мәдәнияте үзәгенә омтылуы. Казанга зур өметләр баглавы. Шигырьдәхис-кичерешләр, уй-фикерләр тасвирлану. Шигъри сөйләм турында төшенчә. ***– 1 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Г.Тукай. *“Таз”, “Сабыйга”*.

Уку һәм анализлау өчен:

Ф.Әмирхан. Язучы турында белешмә. *“Нәҗип”*. Хикәянең сюжеты. Нәҗип кичерешләренең самимилеге, кичерешләрдәге борылышлар. Хикәя турында төшенчә. ***– 3 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Г.Ибраһимов. Язучының кыскача иҗат биографиясе белән таныштыру. *“Алмачуар”*. Авыл малаеның табигатькә якынлыгы, атка мәхәббәте, аңа бәйле хыяллары, хыялның җимерелүе. Пейзаж турында төшенчә. ***– 3 сәгать***

Уку һәм анализлау өчен:

Һ.Такташ. Шагыйрьнең тормыш юлы турында белешмә. “*Ак чәчәкләр*”, *“Урман”* (өзек). Табигать күренешләренең төгәл чагылдырылуы. Шагыйрь күңелендә дөньяга соклану, яшәү куанычы хисләренең тууы. Җанландырылган табигать образлары. Лирик герой турында төшенчә. ***– 2 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Һ.Такташ. *“Картайдым шул”, “Пи-би-би-бип”*.

Укып фикер алышу өчен:

Ә.Еники. Тәрҗемәи хәле турында кыскача белешмә. *“Курай”* (баштагы ике кисәк). Әсәрне уку, эчтәлеген сөйләү. Әсәрнең халык иҗаты белән уртаклыгы. Курай һәм курайчы образы: моңның кеше күңеленә тирән тәэсирен ачу. ***– 2 сәгать***

Уку һәм анализлау өчен:

Г.Кутуй. Язучының тормыш юлы. *“Сагыну”*. Лирик герой кичерешләрендә Туган ил образы. Нәсер турында төшенчә. Инверсия. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

М.Җәлил. *“Җырларым”*. Шагыйрьнең эчке ышанычы, өметләре, Шигъриятне зурлавы. *“Ана бәйрәме”, “Кызыл ромашка”*. Фаҗига, драматизм белән батырлык, фидакарьлекнең үрелеше, Табигатьнең боларга актив мөнәсәбәте. Предметларны. Табигатьне җанландырып сурәтләү. Рифма турында төшенчә. ***– 3 сәгать***

<u>Дәрестән тыш уку өчен</u>:

С.Хәким. *“Колын”.*

Региональ компонент: **Я.Зәнкиев**. *“Кайчыколак”, “Кылый күз”* (укытучы һәм укучылар сайлавы буенча).

<u>Укып фикер алышу өчен</u>:

А.Алиш. Язучының тәрҗемәи хәле турында төшенчә бирү. Әкиятләре турында гомуми фикерләр, халык авыз иҗатына якынайткан яклары. А.Алиш әкиятләрендәге образлар системасы, төп мотивлар, детальләр байлыгы, җанлы һәм җансыз табигатькә мәхәббәт тәрбияләү чаралары. ***– 3 сәгать***

<u>Уку һәм анализлау өчен</u>:

М.Кәрим. *“Озын-озын балачак”* (өзекләр). Әсәр героеның табигать һәм кешене аңлаудагы үзенчәлекле юлын сурәтләү. Тормыш закончалыкларын, кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне аңлау-аңлатуда Олы инәй образының роле. ***– 3 сәгать***

<u>Укып фикер алышу өчен</u>:

Ш.Галиев. Балалар өчен шигырьләре. Балалар дөньясының конкрет вакыйгаларда, предмет-сыйфатларда чагылышы. Дөньяны танып белүнең, тәҗрибә туплау, ачыш ясауның шаянлык һәм җорлык, юмор теле белән тасвирлануы. Юмор һәм сатира турында төшенчә. ***– 2 сәгать***

<u>Уку һәм анализлау өчен</u>:

Г.Сабитов. *“Ярсулы яз”* хикәясе. Мәктәп тормышының үзенчәлекле детальләрдә чагылуы. Укучы һәм укытучы мөнәсәбәтләрен, табигатьне бала күңеле һәм хисләре аша тасвирлау. Телнең сурәтлелеге. ***– 2 сәгать***

<u>Дәрестән тыш уку өчен</u>:

Н.Дәүли. “*Язмышка юл”* (бүлекләрне укытучы һәм укучылар сайлап ала)

<u>Уку һәм анализлау өчен</u>:

А.Расих. Язучының кыскача тәрҗемәи хәле белән таныштыру. *“Хәвефле сынау”* повесте. Әсәрдә маҗаралылык, реаль чынбарлыкны чагылдыру үзенчәлекләре. Маҗаралы жанр турында гомуми мәгълүмат бирү. ***– 2 сәгать***

<u>Укып фикер алышу өчен</u>:

Н.Исәнбәт. Язучының тәрҗемәи хәле. *“Хуҗа Насретдин”* (кыскартып алына). Үзәк геройда халык авыз иҗатыннан килә торган сыйфатларның (җорлык, тапкырлык, акыл көче ярдәмендә дошманнарын җиңү) туплап бирелеше. Хуҗа Насретдин – халыкның зирәклеген һәм үлемсезлеген раслаучы образ. Комедия турында төшенчә. ***– 4 сәгать***

Ятлау өчен тәкъдим ителгән әсәрләр

Г.Тукай. “Шүрәле” (I бүлек), “Пар ат”.

М.Җәлил. “Җырларым”.

Ф.Кәрим. “Кыр казы”.

Г.Кутуй. “Сагыну”.

Ш.Галиев. “Тамаша”.

Региональ компонент: Б.Сөләйманов “Китүләре бигрәк авыр икән” [Мин – Себер татарымын. – Казан, 2006. – Б. 48].

VI СЫЙНЫФ
(68 сәгать)

Әсәрләрне өйрәнү – 50 сәгать
Сөйләм үстерү – 12 сәгать
Дәрестән тыш уку – 6 сәгать

Җырлар, такмаклар турында кыскача мәгълүмат бирү.

Уку һәм анализлау өчен:

"Гөлҗамал", Көзге ачы җилләрдә".

Җыр турында төшенчә. Халыкның рухи тормышында җырның роле. Аның көй белән бергә яшәве. Көйләрдә моңның әһәмияте. Борынгы һәм хәзерге җырлар. Магнитофон язмасында җырлар тыңлау. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

"Ай, былбылым", "Сабан туе", "Шома бас". Озын һәм кыска җырлар, такмаклар турында төшенчә. Аларда кеше халәтенең төрле яклары чагылу. Укучыларга җырлар язып килергә тәкъдим итү. ***– 1 сәгать***

Региональ компонент: *"Мин бер серле"* (Себер гимны. Хәсән һәм Хөсәен Арангуловлар музыкасы, З.Арангулова башкаруында) [Б.Сөләйманов. Мин Себер татарымын. – Екатеринбург, 1998. – Б. 40]. Аларның тематикасы, характеры.

Дәрестән тыш уку өчен:

Халык җырлары. *"Бер алманы бишкә бүләек", "Әпипә", "Иске карурман", "Ашказар", "Азамат", "Сандугач"* (укытучы һәм укучылар сайлавы буенча).

Уку һәм анализлау өчен:

Г.Тукай. *"Әллүки".* Шагыйрьнең халык көенә, моңына тирән мәхәббәте. *"Өзелгән өмет".* "Тәфтиләү көенә җырлана торган бу җырда лирик геройның моңсу хисләре гәүдәләнеше.

Авторы мәгълүм әсәрләрнең халык көенә җырлануы. ***– 2 сәгать***

Дәрестән тыш уку һәм ятлау өчен:

Г.Тукай. *"Туган тел".*

Региональ компонент: **Б.Сөләйманов**. *"Мин төп Себер татарымын чыгышым белән"* [Мин – Себер татарымын. – Казан, 2006. – Б. 84].

Уку һәм анализлау өчен:

Г.Камал. *"Беренче театр".* Әсәрдә чагылган конфликтның иҗтимагый әһәмияте. Образларның үзенчәлекле сыйфатлары. Искелек гәүдәләнеше буларак Хәмзә образы.

Г.Камал иҗаты турында кыскача белешмә. Конфликт турында төшенчә. Комедия турындагы белемнәрне киңәйтү. ***– 3 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

С.Рәмиев. *"Уку", "Таң вакыты", "Авыл", "Мин".* Шигырьләрдә мәгърифәткә, белемгә өндәү, рухи уянырга чакыру, шәхес азатлыгын, куәтен данлау. Туган якка мәхәббәт. Шагыйрьнең тәрҗемәи хәле белән таныштыру. ***– 2 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Региональ компонент: **Г.Абайдуллина**. *“Яратам мәктәбемне”, “Туган тел турында мөнәҗәтләр”* [Мин – Себер татарымын! – Казан, 2006. – Б. 114, 119]. **Г.Абдрахманова**. *“Уян, татар”* [Г.Абдрахманова. Себер ягым. – Төмән, 2003. – Б. 55]. **Ш.Гаделша**. *“Яңа уй”* [Мин – Себер татарымын. – Казан, 2006. – Б.79].

Уку һәм анализлау өчен:

Ә.Фәйзи. *“Тукай”*. Романны дәрестә һәм өйдә уку. Тукай язмышы, бу язмышның төрле борылышларга бай булуы. Бу борылышларның халык язмышына бәйлелеген күрсәткән ситуация һәм вакыйгалар. Тукайның халык баласы булуы.

Ә.Фәйзинең тәрҗемәи хәле турында кыскача белешмә бирү. ***– 5 сәгать***

Х.Туфан. *“Гөлләр инде яфрак яралар”, “Моабитны күрдем төшемдә”, “Иртәләрем, кичләрем”, “Каеннар сары иде”, “Илдә ниләр бар икән?, “Чәчәкләр китерегез Тукайга”*. Шагыйрь әсәрләрендәге хисләр драматизмы, фәлсәфи тирәнлек, сәнгатьчә нәфислек.

Строфа турында төшенчә. Х.Туфан шигырьләренең кайбер үзенчәлекләре.

Шагыйрьнең тормыш юлы белән таныштыру, иҗатына кыскача характеристика. ***– 3 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Х.Туфан. *“Киек казлар”, “Кайсыгызның кулы җылы?”, “Аралагыз мине”, “Алмаз”*. Хисләрне табигать фонында, кошлар, җәнлекләр язмышы белән бәйләп яки күчерелмә рәвештә аңлату. *“Алмаз”* шигырендә туган телгә мәхәббәт, аның мәңге яшәргә тиешлеге идеясенең чагылышы. Күчерелмә мәгънә турында төшенчә. ***– 2 сәгать***

Уку һәм анализлау өчен:

Г.Ибраһимов. *“Кызыл чәчәкләр”*. Сыйнфый көрәшнең кешеләр язмышына тәэсире: бергә үскән малайларның алга таба көрәш эчендә төрле сукмактан китүе, бер-берсенә дошман булып әверелүе. ***– 4 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

М.Гафури. “*Үзем һәм халкым”, “Мин кайда?”, “Кызыл байрак”* (укытучы һәм укучылар сайлавы буенча).

Региональ компонент: **Я.Зәнкиев**. *“Ана йөрәге”* [Я.Зәнкиев. Кайчыколак. – Төмән, 1994. – Б. 46].

Укып фикер алышу өчен:

Г.Гобәй. *“Маякчы кызы”*. Гражданнар сугышы картиналарының тасвирлануы, бу көрәштән балаларның да читтә кала алмавы. Илсөяр, Бикмүш карт образлары. Әсәрдәге маҗаралылык, бала өчен серлелек элементларының роле. ***– 3 сәгать***

Уку һәм анализлау өчен:

И.Юзеев. Иҗаты белән кыскача гына таныштыру. *“Бакчачы турында баллада”, “Йолдыз кашка турында баллада”*. Баллада турында башлангыч мәгълүматлар. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

И.Гази. Тәрҗемәи хәле. *“Кызыл томаннар артында”, “Мәүлия нигә көлде?”, “Өч Мәхмүт”*. И.Газинең хикәя иҗат итүдәге осталыгы, сурәтләрнең

тыгызлыгы, лирик, юмористик төсмерләргә байлыгы, гыйбрәтле хәлләрнең яктыртылуы, характерлар аныклыгы. ***– 4 сәгать***

Уку һәм анализлау өчен:

Ч.Айтматов. *“Беренче мөгаллим”*. Мәгърифәтне зурлау мотивларының көчле чагылышы. Дүшән һәм Алтынай образлары. Әсәрдә тугандаш кыргыз халкының гореф-гадәтләре чагылышы. Язучының тормышы, иҗаты, ата-анасы хакында кыскача мәгълүмат бирү. ***– 4 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Р.Миңнуллин. “*Энекәш кирәк миңа!”, “Әни, мин көчек күрдем”*. Шигырьләрдә шаянлык, нечкә юмор аркылы олы фикерләр әйтү, шәфкатьлелек тәрбияләү. “Кунак егетләр”. Татарча көрәшнең милли, шул ук вакытта башка халыклар өчен дә кызыклы һәм үз булырлык якларын күрсәтү ярдәмендә халыкның матур гореф-гадәтләрен зурлау. *“Батырлык эшләр идем”.* Бала күңеленең нечкәлекләрен мөлаем юмор ярдәмендә чагылдыру. *“Шундый минем туган ягым”, “Кайтыйк ла үзебезгә!”.* Туган илгә, туган якка мәхәббәтне бала исеменнән оста әйтеп бирү. ***– 2 сәгать***

Л.Ихсанова. Язучының тормыш юлы һәм иҗаты белән таныштыру. *“Наил һәм Фаил”.* Үзәк геройның шуклыгы, хаталары, холкы. Фаилнең иптәшләре. ***– 4 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен**:**

Т.Миңнуллин. *“Авыл эте Акбай”* пьесасы.

Уку һәм анализлау өчен:

М.Мәһдиев. Тәрҗемәи хәле. *“Без – кырык беренче ел балалары”.* Бөек Ватан сугышы авырлыкларының әсәрдә чагылышы. Яшүсмерләр образы. Персонаж һәм вакыйгаларны нечкә юмор белән сурәтләү. “Мин” образы, аның бирелү үзенчәлеге. ***– 4 сәгать***

Региональ компонент: **Б.Сөләйманов** *“Бүләк”* [Б.Сөләйманов. Мин Себер татарымын. – Екатеринбург, 1998. – Б.218].

Укып фикер алышу өчен:

Ф.Яруллин. Язучының тормыш юлы һәм иҗаты. *“Иң гүзәл кеше икәнсез”.* Шигырьдә укытучыга соклану хисенең зурлыгы, шул соклану һәм зурлауны күрсәтү өчен китерелгән чагыштырулар. *“Әйбәт тә минем әби”, “Гайни”, “Ялкау ялы”.* Шигырьләрдә бала рухын чагылдыру үзенчәлекләре. *“Ак төнбоек”.* Кешегә яхшылык эшләүнең күркәм гадәт икәнен, әмма аны һәрчак искә төшереп торуның кире тәэсир ясавын оста күрсәтү. ***– 3 сәгать***

Ятлау өчен тәкъдим ителгән әсәрләр

Туган ил турында халык җырлары (укытучы сайлавы буенча).
Г.Тукай. “Туган авыл”.
Х.Туфан. “Гөлләр инде яфрак яралар”, “”Алмаз”.
Г.Ибраһимов. “Кызыл чәчәкләр” (“Башлангыч” дигән бүлек).
Р.Миңнуллин. “Әни, мин көчек күрдем”.

Региональ компонент: **Б.Сөләйманов**. *“Мин төп Себер татарымын чыгышым белән”*

VII СЫЙНЫФ
(68 сәгать)

Әсәрләрне өйрәнү – 47 сәгать
Сөйләм үстерү – 17 сәгать
Дәрестән тыш уку – 4 сәгать

Уку һәм анализлау өчен:

Мәкальләр һәм әйтемнәр. (Н.Исәнбәт бастырган 3 томлыктан, ***Региональ компонент:*** Л.Хәбибуллина "Туган як әдәбияты. 1 кисәк" 45-47 битләрдән файдаланырга). Тугандаш халыклар мәкальләреннән үрнәкләр. Мәкаль һәм әйтемнәрдә халык зирәклегенең, күзәтүчәнлек, гомумиләштерү сәләтенең, фәлсәфи карашлар, әхлак принципларының чагылышы. Аларның җыйнаклыгы, фикер тыгызлыгы, шигърилеге, телбизәк чаралары. Укучыга яңа мәкаль-әйтемнәр язып килергә тәкъдим итү. Мәкаль һәм әйтем турында төшенчә. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

"Сөембикә бәете". Сөембикә образында гүзәллек белән легендарлык, бөеклек белән фаҗиганың бергә үрелүе. Бәетнең сәнгатьчә эшләнеше.

Бәет турында төшенчә. ***– 2 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

"Сак-Сок" бәете.

Уку һәм анализлау өчен:

К.Насыйри. Язучының тәрҗемәи хәле белән таныштыру. *"Әбугалисина"* (өзекләр). Әсәрдә акыл көче, гыйлем куәтен раслау, аларның тылсымлы нәтиҗәләрен күрсәтү. Гыйлемне явызлыкка түгел, шәфкатьлелеккә хезмәт иттерү идеясы. Әбугалисина һәм Әбелхарис образлары. ***– 2 сәгать***

Г.Тукай. *"Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш"*. Әсәрнең дини рухтагы борынгы "Кисекбаш" поэмасы формасында язылуы. Вакыйгаларның реаль җирлеккә күчерелүе, мифологик образларның шул заманның конкрет шәхес образлары белән аралашып килүе, үзенчәлекле әкияти сюжет ярдәмендә чын картиналар тасвирлау. Кисекбаш образы, аны сыйфатлауда кулланылган гиперболик алымнар. Җанландыруның сатирик максатка хезмәт итүе. Гипербола төшенчәсе. ***– 3 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Г.Исхакый. Язучының тәрҗемәи хәле белән таныштыру. *"Кәҗүл читек"*. Баланың рухи дөньясын тормышчан ситуациядә һәм төгәл детальләр ярдәмендә ачып бирү. ***– 2 сәгать***

Уку һәм анализлау өчен:

Дәрдемәнд. Шагыйрь турында белешмә. *"Кораб", "Рәсем", "Урысча күп сүзең...", "Куанды ил,,,", "Җәй үтте...", "Видагъ"*. XX гасыр башындагы иҗтимагый фикернең шагыйрь иҗатында чагылышы, авторның аңа үзенчәлекле мөнәсәбәте. Милләт язмышын ил корабы, давыл, дулкын, упкын образларында сурәтләү. Шигырьләрдәге моңсулык, каршылыклы кичерешләр чагылышы. Шагыйрьнең ватанпәрвәрлеге. Туган илгә, туган телгә кайнар мәхәббәте. Шигырь-парчаларының сәнгатьчә камиллеге, нәфислеге. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

К.Тинчурин. Язучы турында белешмә. *“Җилкәнсезләр”* (өзекләр). Комедиянең конфликт үзенчәлеге. Сатирик типлар. Батырхан образы. Көлү алымнары. ***– 5 сәгать***

М.Әмир. Язучы турында кыскача белешмә. “Агыйдел” (өзекләр). Студент яшьләрнең авылда аң-белемне күтәрү, күмәк хуҗалык төзү өчен көрәшләре, бу юлдагы кашылыкларны җиңеп үтүләре. Гаяз, Ильяс, Артыкбикә образлары. Әсәрнең лиризмы. Повесть турында төшенчә. ***– 5 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

С.Хәким. Иҗаты турында белешмә. *“Юксыну”, “Әнкәй”*. Кешедәге табигый халәтнең – интим-моңсу, гуманистик хисләрнең чагылышы. Анага эчкерсез мәхәббәт хисләре. *“Тегермән стенасындагы язулар”*. Шагыйрьнең детальләрдә авыл язмышын, халыкның авыр тормышын күрсәтә белүе. *“Һәйкәл урынында уйланулар”*. Җәлилчеләрнең җыелма образын сынландыру омтылышы. ***– 3 сәгать***

Ф.Хөсни. *“Йөзек кашы”*. Әсәрдә лирик якты хисләрнең тасвирлануы, мәхәббәтнең үкенечле соңы. Айдар холкының үзенчәлекләре. Повестьның истәлеккә корылган булуы.

Типиклык төшенчәсе. ***– 4 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Ә.Фәйзи. “*Әүхәдинең хатыны Майшәкәр белән саубуллашуы”, “Бал корты”, “Габдулла Тукайга”* (сайлап алына).

Региональ компонент: **Б.Сөләйманов** *“Абу баба”* [Б.Сөләйманов. Мин Себер татарымын. – Екатеринбург, 1998. – Б.121].

Уку һәм анализлау өчен:

Ф.Кәрим. Шагыйрь һәм аның иҗаты турында тулырак мәгълүмат бирү. *“Ант”, “...Сөйләр сүзләр бик күп алар”, “Ватаным өчен”*. Бөек Ватан сугышы чоры поэзиясенә хас булган хисләр кайнарлыгын, шул ук вакытта аларның гади, самими яктыртылышын күңелгә үтемле, тәэсирле сурәтләр ярдәмендә бирү. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Ф.Кәрим. *“Кыңгыраулы яшел гармун”*. Фазыл образында гади солдатның кешелек сыйфатлары, ватанны ярату чагылышы. Поэмада оптимистик рух.

Поэма турында төшенчә. ***– 1 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Р.Мөхәммәдиев. *“Муенсалы күгәрчен*”.

Уку һәм анализлау өчен:

Ә.Еники. *“Әйтелмәгән васыять”*. Халыкның рухи байлыгына, гореф-гадәтләре, теле, сәнгатенә әхлак нормаларына сак мөнәсәбәт, өлкәннәргә хөрмәт, киң күңеллелек мәсьәләләренең куелышы һәм сәнгатьчә хәл ителеше. Акъәби образы. Аның уй-фикерләре. Пейзаж картинасы. Аның бөтен әсәр рухын, моңын, аһәңен билгеләве. Проблема төшенчәсе. ***– 4 сәгать***

Н.Арсланов. *“Атлантида”, “Яз”, “Тәлгәш-тәлгәш миләш”, “Халкыма”*. Шигырьләрнең сәнгатьлелек дәрәҗәсе һәм фәлсәфи тирәнлеге, форма ягыннан камиллеге. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Г.Ахунов. Язучының тәрҗемәи хәле белән таныштыру. “*Артышлы тау буенда”*. Повестьта авыл малаеның нефтьчеләр сафыеа килү юлы сурәтләнү. Хәсән холкына хас сыйфатлар; аның мавыгучанлыгы, атка, соңыннан техникага мәхәббәте. Ялгышу аша шәхес буларак формалаша башлавы. Повестьның һәр бүлегендә уздырылган фикер, аларның әсәрдәге төп идеяны үстерүләре. ***– 4 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Х.Сарьян. *“Бер ананың биш улы”* (өзекләр). Әсәрдә кешенең тормышка мөнәсәбәтен, җаваплылык хисен тасвирлау үзенчәлекләре. Шәхси язмышның нинди булуында халык язмышының роле. Балаларның анага мөнәсәбәтен күрсәтүдә уңышлар. Хикәяләүче образы.

Тема турында төшенчә. ***– 4 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Рәдиф Гаташ. Шигырьләр (укытучы һәм укучылар сайлавы буенча).

Ятлау өчен тәкъдим ителгән әсәрләр

Дәрдемәнд. “Кораб”, “Атам-анам йорты өчен...”.

Ә.Фәйзи. “Габдулла Тукайга”.

Ф.Кәрим. “,,,Сөйләр сүзләр бик күп алар”, “Кыңгыраулы яшел гармун” (өзек).

М.Әмир. “Агыйдел” повестеннан “Агыйдел рәсемдәге төсле матур...” дип башланган өзек.

Р.Гаташ шигыре (укытучы сайлавы буенча).

Региональ компонент: Ш.Гаделша “Черкине сагынам” [Мин – Себер татарымын. – Казан, 2006. – Б. 84].

VIII СЫЙНЫФ
(68 сәгать)

Әсәрләрне өйрәнү – 46 сәгать
Сөйләм үстерү – 16 сәгать
Дәрестән тыш уку – 6 сәгать

Уку һәм анализлау өчен:

“Идегәй”. Дастан героеның тарихи җирлеге. Ватан һәм милли азатлык мәсьәләләренең хәл ителеше. Әсәрнең сәнгатьчә эшләнеше, тел байлыгы. Дастан турында төшенчә. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Ф.Кәрими. *“Салих бабайның өйләнүе”* (телен гадиләштереп һәм кыскартып алына). Хикәядә шул чордагы гореф-гадәтләрнең, кешеләр арасындагы күркәм мөнәсәбәтләрнең төгәл чагылдырылуы. Салих карт холкындагы уңай сыйфатлар, кайбер ярамаган шөгыльләре.

Мәгърифәтчелек әдәбияты һәм мәгърифәтче язучылар турында кыскача белешмә. ***– 2 сәгать***

Уку һәм анализлау өчен:

М.Фәйзи. Драматург турында белешмә. *“Галиябану”*. Рольләргә бүлеп уку. Олы, саф мәхәббәтнең иҗтимагый тигезсезлек белән бәрелешүе. Бу конфликтның хәл ителешендә кешеләр холкының роле. Галиябану, Хәлил, Исмәгыйль образлары. Әсәр тукымасында реалистик һәм романтик алымнар. Сәнгатьле детальләрнең роле. Татар сәнгатендә музыкаль драма туу. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Ш.Камал. Тормыш юлы турында кыскача белешмә. *“Акчарлаклар”* (бер бүлеге). Әсәрдә сезонлы эшчеләр тормышының яктыртылышы. Гариф, Газизә, Шәрәфи карт образлары. Үзара мөнәсәбәтләрдәге җылылык, эчкерсезлек, самимилек. ***– 3 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Ш.Бабич. *“Халкым өчен”*. Укытучы һәм укучылар сайлавы буенча тагын 2-3 шигыре.

Уку һәм анализлау өчен:

Һ.Такташ. Шагыйрь иҗаты турында тулырак мәгълүмат бирү. *“Алсу”*: яшәү шатлыгы, оптимизм, үзеңне бәхетле тою хисләре чагылышы; *“Киләчәккә хатлар”*: утызынчы еллар башындагы иҗтимагый тормышның, социаль-психологик каршылыкларның киң күренешен сурәтләү, киләчәккә ныклы ышаныч белдерү. Поэмада хат формасы. Идея турында төшенчә. ***– 3 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Һ.Такташ. *“Мәхәббәт тәүбәсе”*.

Укып фикер алышу өчен:

Г.Бәширов. *“Туган ягым – яшел бишек”* (өзекләр). Халыкның ерак тарихтан килә торган яшәү рәвеше, рухи байлыгы, әхлак кагыйдәләре. Гореф-гадәтләрне чагылдыру. Әсәрнең автобиографик хасияте. Язучы турында кыскача белешмә. ***– 4 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Р.Фәйзуллин. *“Якты моң”, “И, кардәшем”, “Бер хаҗәтсез кайчак...”, “Бишбармак”, Гөмбәзләре – кояшмыни!”, “Үлем белән үлемсезлек”* (укытучы сайлавы буенча).

Уку һәм анализлау өчен:

М.Җәлил. *“Тик булса иде ирек”, “Соңгы җыр”, “Серле йомгак”*. М.Җәлилнең гражданлык һәм поэтик батырлыгы турында тулырак белешмә бирү. Шигырьләренең язылу шартлары. Лирик геройларның иреккә, көрәшкә омтылышы. Яу кырында сугыша алмау үкенече, моңсулык. Лирик герой һәм шагыйрь хисләренең бердәмлеге төшенчәсе. *“Сандугач һәм чишмә”*. Поэтик предмет һәм җан ияләрен кешечә хис итәргә сәләтле итеп сурәтләү. Кош һәм чишмә образлары ярдәмендә Туган ил азатлыгы өчен фидакарь көрәшнең изгелеген раслау. ***– 4 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Г.Әпсәләмов. Язучының биографиясе. *“Алтын йолдыз”* (өзекләр). Романда яшьләрнең романтик образлары. Холык-омтылышларның сугыш кырында сыналуы. Әсәрдә романтик пафос. Роман турында төшенчә. ***– 4 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Р.Төхфәтуллин. *“Йолдызым”*.

Уку һәм анализлау өчен:

М.Юныс. Язучы турында кыскача белешмә. *“Шәмдәлләрдә генә утлар яна”*. Повестьның тормыш материалыннан чыгып икегә бүленүе, бу өлешләрдә хикәяләү үзенчәлекләре. Образлар системасы. Повестьта уздырылган фәлсәфи фикерләр, хикәяләүдә табигыйлек. ***– 3 сәгать***

Г.Афзал. Шагыйрьнең тәрҗемәи хәле. Иҗатына гомуми характеристика. *“Дөнья матур, дөнья киң”* һ.б. шигырьләрендә (укытучы сайлавы буенча) Туган ил, туган җир, халкыбыз турындагы шигъри сурәтләр. *“Мыштыбый”*. Юмор аша кеше батырлыгының чагылыш байлыгын күрсәтү.

“Тәнкыйть сүзе», “Ялкау кызлар”, “ӨФ-өф итеп”. Көлү объектлары һәм предметлары. Аларның халыкчан җирлекләре һәм халыкчан чаралар кулланылу. Сатира турында төшенчә. ***– 2 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

Н.Фәттах. Язучы иҗаты белән таныштырую *“Итил суы ака торур”* (өзекләр). Болгар дәүләте тормышын, кабиләләр тартышын, гореф-гадәтләр, йолаларын, сәүдә, мәдәният, дин мөнәсәбәтләрен, геройларның хисләрен тасвирлау. Сюжетка киеренкелек һәм җанлылык бирүдә Тотыш холкының роле. Тарихи роман турында төшенчә. ***– 5 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

Р.Батулла. *“Сөенбикә”* романы.

Уку һәм анализлау өчен:

Т.Миңнуллин. Драматург турында белешмә. *“Бәхетле кияү”*. Авыл кешеләре арасындагы эчкерсез, саф мөнәсәбәт һәм мөгамәләрнең кызыклы ситуациядә ачылуы һәм сурәтләнүе. Мөлаем, яратып көлү өчен кулланылган чаралар. ***– 5 сәгать***

Укып фикер алышу өчен:

А.Гыйләҗев. *“Язгы кәрваннар”*. Сугыш чоры яшьләренә килгән тормыш һәм хезмәт авырлыкларының чагылышы. Күңел төшенкелегенә бирелмәү, яшьлек хисләренең юл яруы. Эчке кичерешләрнең төгәл чагылдырылуы. Язучы турында белешмә. ***– 3 сәгать***

Дәрестән тыш уку өчен:

А.Расих. *“Урланган хәзинә”.*

Уку һәм анализлау өчен:

С.Сөләйманова. “*Туган җирем, эчкән суым”, “Кеше барыбер кош нәселеннән...”, “Кеше”, “Сулар ага, күлләр күккә бага...”, “Этюд”, “Тагын узды кыңгыраулы язлар...”*. Бу шигырьләрдәге хисләр байлыгы, күңел тирбәнешләренең табигыйлеге, поэтик бизәкләргә муллык. Сүз белән сурәт ясау осталыгы. ***– 4 сәгать***

Региональ компонент: Б.Сөләйманов *“Әйтмәгез Себерем хакында”, “Кәренәме Себер Казаннан?”, “Казанга”* [Мин – Себер татарымын. – Казан, 2006. – Б.50-61].

Дәрестән тыш уку өчен:

Ш.Галиев. *“Камырша”, “Утсыз төтен булмый”, “Үзең нинди”, “Тимерче Гомәр һәм гомер”*.

Р.Харис. *“Ант суы”, “Борылышта”* (сайлау буенча).

Ятлау өчен тәкъдим ителгән әсәрләр

“Идегәй” (“И Идел йорт, Идел йорт...” дип башланган өзек).

Ш.Бабич. “Халкым өчен”.

Һ.Такташ “Алсу”.

М.Җәлил. “Кичер, илем!”.

Р.Фәйзуллин, Р.Харис, Р.Мингалим, Ш.Маннапов шигырьләре (укытучы сайлавы буенча).

Региональ компонент: Ш.Гаделша *“Себер татары”* [Мин – Себер татарымын. – Казан, 2006. – Б.85].

IX СЫЙНЫФ
(68 сәгать)

Әсәрләрне өйрәнү – 50 сәгать
Сөйләм үстерү – 6 сәгать
Кабатлау – 4 сәгать
Дәрестән тыш уку – 8 сәгать

Кереш – *1 сәгать*

Тарихи-әдәби процесс һәм аның үзенчәлекләре.Матур әдәбиятның кеше тормышында тоткан мөһим урыны.

Татар әдәбиятының халык һәм милләт язмышында уйнаган роле. Аның үсеш баскычлары: меңьеллык әдәбиятыбыз тарихын чорларга бүлү мәсьәләсе. Бу бүленештә әдәбиятның үз эчке закончалыклары һәм үсеш тенденцияләре, аларның үзәгендә кеше шәхесенә мөнәсәбәтнең ятуы.

Кешенең һәм татар халкының борынгыдан алып бүгенге көнгә кадәр сузылган тормышын һәм яшәү рәвешен сәнгатьле чагылдыручы буларак татар әдәбияты.

Әдәбият теориясе. Матур әдәбиятның милли үзенчәлеге турында төшенчә бирү.

Төрки-татар әдәбиятының чыганаклары – *4 сәгать*

Татар әдәбиятының халык авыз иҗаты һәм мифология белән бәйләнеше. Фольклордан килә торган аваз-мотивлар һәм сәнгатьлелек ысул-чаралары, алымнары.

Рун язулы истәлекләр. *“Орхон-Енисей язмалары”нда* алга таба әдәбиятта үстерелеш тапкан фикер-мотивларның чагылышы.

Уйгур язулы истәлекләр. **Мәхмүд Кашгарыйның** “*Дивану лөгат әт-төрк”* китабы – борынгы төркиләрнең мәдәниятен, шул җөмләдән фольклор һәм әдәбиятын өйрәнү өчен әһәмиятле чыганак. Борынгы дидактик әдәбият үрнәге буларак, **Й.Баласагунлының** *“Котадгу белек”* поэмасы. Андагы төп фикер, поэманың сәнгатьчә эшләнеше. Бу әсәрләрнең төрки-татар язма әдәбиятына тәэсире. **Әхмәд Йүгнәки, Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакыргани** иҗатлары турында кыскача мәгълүмат бирү. Шәрык әдәбиятының тәэсире.

Коръән, аның кыскача эчтәлеге һәм сәнгатьчә эшләнеше. Коръән сюҗетларының әхлакый һәм рухи эчтәлеге, аларның әдәбиятка тәэсире, алга таба татар әдәбиятында сәнгатьле дәвам иттерелүе һәм үстерелүе.

Ислам дине һәм төрки-татар мәдәнияте. Әдәбиятның иҗтимагый тормыш белән бәйләнеше. Язучының җәмгыять тормышында биләгән үзенчәлекле аерым бер урыны.

Әдәбият теориясе. Матур әдәбиятның иҗтимагый вазифасы.

Болгар чоры әдәбияты – ***4 сәгать***

Кереш. Идел – Кама буендагы Болгар дәүләте. Анда мәдәниятнең чәчәк ату үзенчәлекләре. Әдәбият һәм сәнгатьнең югары сыйфатын дәлилләгән фактлар.

Кол Гали. *"Кыйссаи Йосыф"*. Шәхес һәм шагыйрь буларак Кол Гали турында мәгълүматлар. Дастанның язылу вакыты һәм урыны, бүгенгәчә саклану һәм өйрәнелү дәрәҗәсе.

Дастан-поэманың төп сюжет сызыгы буенча охшаш әсәрләргә нисбәте. Фирдәүси һәм Кол Гали.

"Кыйссаи Йосыф" әсәрендә автор әйтергә теләгән төп фикерләр. Бу фикерләрне уздыруда Йосыф һәм Зөләйха мәхәббәте сызыгының роле. Сюжетта кешеләрне ярату (гуманизм), гаделлек карашларының чагылышы. Ислам дине алга сөргән гомумкешелек идеалларын җирдәге тормыш вакыйгаларында җанландыру. Әсәрнең нигезендә яткан, мөселман дине мәҗүсилектән өстен һәм бердәнбер дөрес дин дип, күп Аллага табынуның хаталыгын раслаган концепцияне сәнгатьле итеп бирү өчен Йосыф һәм Зөләйха образларының каршы куелып тасвирлануы. Йосыфның рухи ныклыгы, иманына тугрылык саклавы, мәрхәмәтле булуы, акылны хистән өстен куюы, туганлык-кардәшлек тойгы-хисләрен алга сөрүе. Мәхәббәткә тугрылык идеалы буларак Зөләйха образы. Хыянәт, саранлык, тотнаксызлык, хөсетлек, үчлек кебек кешегә ят булырга тиешле сыйфатларны кире каккан күренеш-ситуацияләрнең сюжет сызыгына оста кертелүе. Язмыш кысаларында кешенең үз гамәлләренә үзе җаваплы һәм ирекле булуын раслау, шуның белән кешене олылау. Аның шәхес буларак рухи дөньясын бай итеп сурәтләү.

"Кыйссаи Йосыф" поэмасының сәнгатьчә эшләнеше. Композицион төзелеше. Шартлылык һәм фантастиканың, романтика һәм реалистик җанлылыкның, символиканың үзара тыгыз аралашып килүе, аларның укучыга эстетик тәэсире. Поэтик детальләргә игътибар, аларның халыкчанлыгы һәм сәгатьлелеге. Әсәрнең традицияләргә тугрылыгы һәм новаторлыгы.

"Кыйссаи Йосыф" әсәренең татар әдәбиятында ясаган тәэсире, алга таба үстерелгән традицияләре.

Әдәбият теориясе. Урта гасырлар әдәбиятында дастан жанры. Иҗатта традицияләр һәм яңалык (новаторлык).

Алтын Урда чоры әдәбияты – ***4 сәгать***

XIII йөз урталарыннан алып XV йөз башына кадәр дәвердә болгар-татар мәдәнияте, әдәбияты һәм сәнгатьнең торышы турында кыскача мәгълүмат

бирү.Бу чор әдәбиятында иҗтимагый тормышның, сәясм һәм икътисади хәлләрнең чагылышы. Төп мотивлар һәм геройлар.

Котб, Харәзми, Хисам Кятиб, Мәхмүд Болгари, Рабгузи, Әхмәд Үргәнчи һ.б. язучылар әсәрләре, аларда чагылган суфичылык мотивлары турында кыскача мәгълүматлар. Суфичылыкның кеше шәхесен аңлауда уңай һәм кайбер бәхәсле яклары. Бу чор әдәбиятында дөньяви мәсьәләләрнең куелышы һәм сәнгатьле хәл ителеше. Жанрлар үсеше, әсәрләрнең поэтик төзелешендә, тел-сурәтләү чараларында һ.б. яңалыклар.

Сәйф Сараи. Шагыйрьнең тормышы турында мәгълүматлар. Иҗат эшчәнлеге. Сәгъдинең *“Гөлстан”* әсәрен *“Гөлстан бит-төрки”* исеме белән ирекле тәрҗемә итүе. Сәгъдидән килә торган фикерләрне тәрҗемәченең үзенекеләре белән аралаштыруы. Сәйф Сараиның тәрҗемәче буларак уңышлары.

Сараиның оригиналь әсәрләре, аларның үзенчәлекләре. Шагыйрьнең фәлсәфи уйланулары, аның әсәрләрендәге төп фикерләр: яшәү-үлем, тормышка мөнәсәбәт, яшәүнең төп мәгънәсе, хезмәт һәм иҗатның роле, табигатьнең үлемсезлегеһәм роле һ.б.

Шагыйрь иҗатында мәхәббәт, яшьлек һәм картлык, галимлек һәм наданлык, тугрылык һ.б. мәңгелек темаларның хәл ителүе.

“Сөһәйл вә Гөлдерсен” дастаны. Идея-эстетик эчтәлеге, сәнгатьлелек ягыннан үзенчәлекләре. Дастанда сурәтләнгән табигать күренешләренең роле. Чагыштыру, метафоралар, аларның оригинальлеге. Дөньяны материалистик аңлауны чагылдырган детальләр, аларның ышандыру көче. Сәйф Сараи иҗатының татар әдәбияты өчен әһәмияте.

Әдәбият теориясе. Дидактик әдәбият турында төшенчә. Поэтик тәрҗемә, аның милли әдәбиятны үстерүдәге роле. Әдәби багланышлар. Жанр төре һәм жанр формасы буларак газәл, касыйдә. Шигырьләрдә рифма үлчәүләре турында мәгълүматлар.

Казан ханлыгы чоры әдәбияты – *3 сәгать*

Кереш. Казан ханлыгында әдәбиятның үсеше, аңарда иҗтимагый һәм сәяси хәлләрнең чагылу дәрәҗәсе.

Сүз һәм графика сәнгатьләренең үзенчәлекле чагылышы буларак кабер ташлары (эпитафия). Легенда һәм риваятьләр. Аларда җәмгыять тормышының кайбер яклары гәүдәләнү һәм бу чор кешесенең рухи дөньясы чагылу үзенчәлекләре.

Дастаннар. *“Идегәй”* дастаны турында VIII сыйныфта алган белемнәрне киңәйтү. *“Дастаны Бабахан”* әсәре белән кыскача таныштыру.

Казан ханлыгы чоры әдәбиятының аерым вәкилләре **Мөхәммәт Әмин, Кол Шәриф, Өмми Камал** иҗатлары турында кыскача мәгълүмат.

Болгар дәүләте һәм Алтын Урда чоры әдәбиятларыннан килә торган идея-эстетик мотивларның яңача дәвам иттерелүе.

Мөхәммәдьяр бине Мәхмүд. Тәрҗемәи хәленә кагылышлы кайбер мәгълүматлар.

Мөхәммәдьярның әдәби әсәрләренә гомуми күзәтү. Алардагы уртак яклар (композицион төзелештә, тел-стилендә, халык авыз иҗатыннан файдалануда һ.б.)

“Төхфәи мәрдан” һәм “Нуры содур” поэмалары. Аларда гаделлек фикере, кешене яратуны алга сөрү. Лирик герой кичерешләренең табигыйлеге, гомумкешелек мәнфәгатьләреннән килеп чыгуы. Поэмада кеше тормышы һәм табигать күренешләренең чагылышы. Тел-сурәтләү чаралары.

Татар поэзиясен үстерүгә Мөхәммәдьяр керткән өлеш.

Әдәбият теориясе. Лирик герой турындагы төшенчәне киңәйтү.

XYII йөздә әдәбият – *3 сәгать*

Бу чорда илдәге иҗтимагый-сәяси шартларның татар әдәбиятында үзенчәлекле чагылышы.

Татар милләтенең хәле: милли дәүләтчелек бетү, татар халкының колониаль коллыкка эләгүе. Моның мәдәнияткә, әдәбиятка тәэсире. Әдәбиятта татар халкының азатлык көрәше чагылу, мондый әсәрләрнең сәнгатьчә эшләнеше.

Милләт язмышына бәйле төстә әдәбиятта суфичылык фәлсәфәсенең асылы һәм әсәрләрдә чагылышы. Милли бәйсезлек мотивларының көчле яңгыравы.

Бу чор әдәбиятына кыскача күзәтү (*“Дәфтәре Чыңгызнамә”, “Гайса улы Амәт”* һ.б.*). “Җәмигъ әт-тәварих”* әсәре турында мәгълүмат.

Мәүлә Колый. Тәрҗемәи хәле. Иҗаты, анда Казан ханлыгы җимерелгәннән соңгы чордагы татар әдәбиятының төп сыйфатлары чагылу. Суфичылык поэзиясенең югары гәүдәләнеше буларак бу иҗатның үзенчәлекләре, сәнгатьлелек дәрәҗәсе.

М.Колый “Хикмәтләр”е, аларның үзенчәлеге, идея-эстетик байлыгы, сәнгатьчә эшләнеше.

М.Колый поэзиясендә образлар системасы.

Әдәбият теориясе. Шигырь төзелеше турында урта сыйныфларда белгәннәрне искә төшерү һәм тагын да тулырак мәгълүмат бирү.

Поэзиядә стилистик фигураларның урыны һәм роле.

XVIII йөздә әдәбият – *3 сәгать*

Бу чор татар әдәбиятында халыкның иҗтимагый-икътисади хәле чагылу дәрәҗәсе, әдәбиятның халык тормышына якыная баруы. Азатлык көрәшләрен сыйфатлаган әсәрләр. Сүз сәнгатенең үзенчәлекле гәүдәләнеше буларак Батырша хатлары. Пугачев хәрәкәтенең халык авыз иҗатында һәм язма әдәбиятта чагылуы.

Габдессәлам, Габделмәннан Мөслим углы, Әхмәдбик, Таҗетдин Ялчыгол һ.б. язучыларның иҗатларына гомуми күзәтү.

Әдәбиятта суфичылык: дидактик рухның көчәюе; дөньяви мотив-авазларның урын алуы. Боларның чагылышы буларак әдәбиятта илаһи бәет, дастан, сәяхәтнамә һәм риваять, мәдхия һәм мәрсия төрләренең активлашуы. Алардагы поэтик табышлар.

Габдерәхим Утыз Имәни. Иҗатына гомуми күзәтү. Тәрҗемәи хәле. Фәнни хезмәтлзәре. Шигырьләре, аларда гыйлемгә һәм мәгърифәткә хөрмәтле караш чагылу, кешене олылау, фикер хөрлеген яклау. Бу шигырьләрдәге лирик герой образының төп сыйфатлары.

Утыз Имәни – заманының алдынгы фикер иясе. Иҗатында әдәбиятның яңа сыйфат үзгәрешләрен, яңа баскычка күтәрелү үзенчәлекләрен чагылдыруы. Язучы һәм галимнең татар әдәбиятына һәм фәлсәфәсенә тәэсире.

Әдәбият теориясе. Урта гасырлар татар әдәбиятында жанр төрлелеге. Мәдхия һәм мәрсия.

Региональ компонент: Шагыйрь **Әмдәми** иҗаты турында мәгълумат, шагыйрьнең “Нәсихатнамә” әсәрендә сифичылык фикерләре. Әсәрдә кеше өчен кирәкле, тәрбияләнергә тиешле сыйфатлар һәм, киресенчә, кешене яман юлга җибәрә торган гадәтләр турында фикер бирелеше. [Методик ярдәмлек: Ф.С.Сәйфулина “Региональ әдәбият”]

Йомгак – *1 сәгать*

Урта гасырларда татар әдәбиятының үсеш юллары. Андагы төп мотив һәм тенденцияләр. Урта гасыр гуманизмының үзенчәлекләре. Кешене, аның җирдәге урынын һәм яшәү мәгънәсен аңлауда әдәбиятта үсеш баскычлары. Кеше образын сәнгатьле сурәтләүдә язучылар ирешкән уңышлар. Кеше белән җәмгыять бәйләнешен төшенә- үзләштерә бару.

Әдәбиятның сәнгатьлелеккә ирешүдәге казанышлары, тел-стильдә үсеш-үзгәрешләр, художестволы ачышлар. Борынгы телнең үзенчәлекләре, бүгенге телдән аермалы яклары, моның сәбәпләре, борынгы телдәнхалыкчан әдәби телгә күчеш баскычлары, бу юлда көч куйган күренекле шәхесләр.

Әдәбият теориясе. Тарихи-әдәби процесста әдәби бәйләнешләрнең роле. Әдәби иҗатта күчемлелек.

XIX йөзнең беренче яртысында әдәбият – *3 сәгать*

XIX гасырдагы татар әдәбиятына кыскача бәяләмә-кереш. Татар әдәбияты һәм милләт тарихы. Җәмгыять тормышына, мәгърифәт үсешенә тәэсир иткән факторлар (Казанда университет һәм типографияләр ачылу һ.б.) Татарларның Россия һәм Европа эшләренә күбрәк катнашуы. 1812 елгы Ватан сугышында активлыклары. Декабристлар хәрәкәтендә татарлар. Милли тормышка торган саен ныграк тәэсир иткән европалашуның сүз сәнгатендә чагылуы. Бу чор әдәбиятында ике баскыч.

Әбелмәних Каргалый, Һибәтулла Салихов, Шәсетдин Зәки иҗатларына гомуми күзәтү. Бу иҗатларда чагылган суфичылык карашларының үзенчәлекләре. Яхшылык кылу яки гөнаһка бату фәлсәфәләре, шәхесне бәяләүдә аларның әһәмияте. Җәмгыятьне тигез кешеләр оешмасы итеп күрү фикеренең сәнгатьле гәүдәләнешендә яңалыклар. Аерым алымнарны (антитеза һ.б.) куллануда һәм кайбер әдәби образларның (мәхәббәт, үлем, җылан һ.б.) гәүдәләнешендә үзгәрешләр. Татар поэзиясенә һәм сәнгатьле фикерләү рәвешенә бу шагыйрьләр керткән яңалыклар.

Габделҗәббар Кандалый – *3 сәгать*

Язучының тормыш юлы. Кандалыйның шәхес буларак үзенчәлекләре, сыйфатлары.

Беренче әдәби әсәрләреннән *“Рисәләи-л-иршәд” (“Тугры юлга күндерүче китап”)* һәм *“Кыйссаи Ибраһим Әдһәм”* поэмалары. Боларда үгет-нәсыйхәтчелек, дини дидактиканың дөньяви рух белән өртелеп бирелүе.Шагыйрь иҗатында эпиклыкның башлангычлары. Суфичылык рухы.

Кандалыйның беренче шигырьләрендә уздырылган фикерләрдә хөрлекне яклау авазлары. Искелеккә, фанатизмга каршы булу.

Г.Кандалыйның алга таба иҗатында дөньяви мәхәббәтнең төп темага әверелүе. Бу теманы эшкәртүдә шагыйрьнең әдәби традицияләргә тугрылыгы һәм новаторлыгы. Хатын-кызларга багышланган поэмалары һәм шигъри хатлары: *“Шәфгый”, “Сахибҗәмал”, “Фәрхи”* һ.б. Хатын-кыз гүзәллеген тасвирлауда, гашыйк булган кешенең хисләрен сөйләүдә, саф сөюне зур бәхет дипраслауда шагыйрьнең сәнгатьле табышлары. Бу идея-эстетик табышларның иҗтимагый аң үсеше белән бәйләнеше. Гашыйкны гәүдәләндергән лирик герой образы ярдәмендә һәркемнең шәхси бәхеткә, мәхәббәткә һәм интим тормышка хакы барлыгын раслау.

Җәмгыятьнең төзелешен, бу төзелештә ярлы катламның авыр хезмәт белән тулы тормышын сурәтләүдә Кандалый реализмының уңышлары. Әлегә бу реализмның башлангыч адымнар гына булуы. Кандалыйда крестьян (“мужик”) образы. Кандалый мәгърифәтчелегенең үзенчәлекләре, анда демократик омтылышларның чагылышы.

Г.Кандалыйның татар шигъриятенә, шигырь техникасын баетуга керкән зур өлеше. Иҗатына К.Насыйри, Г.Тукай кебек язучылар биргән бәяләр. Кандалый иҗатының туплану һәм өйрәнелү дәрәҗәсе.

Әдәбият теориясе. Шигырь үлчәмнәре.

XIX йөзнең икенче яртысында әдәбият
(Яңа әдәбиятка күчеш чоры)

Кереш. XIX гасырның икенче яртысында, бигрәк тә соңгы чирегендә татарлар арасында иҗтимагый хәрәкәтнең җанлануы, моңар аерым гыйльми җәгыятьләрнең, башка халыкларның алдынгы карашлы галимнәренең йогынтысы. И.Гаспралы турында мәгълүмат бирү. Көнчыгыштан килә торган алдынгы карашлар һәм фәлсәфи тәгълиматлар тәэсире.

Җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең әдәбиятта чагылышы. Реализның ныгый башлавы. Мәгърифәтчелек реализмы формалашу. Аның төп билгеләре һәм сыйфат үзенчәлекләре. Әдәбиятта чагылган гомумкешелек кыйммәтләренең реаль эчтәлек ала баруы.

XIX йөзнең икенче яртысында татар әдәбиятына гомуми бәяләмә-күзәтү. Идеаль башлангыч урынына реаль башлангыч килү.

Мәгърифәтчеләрдән **Шиһабетдин Мәрҗәни, Хөсәен Фәезхановларның** эшчәнлеге һәм иҗаты турында кыскача мәгълүмат бирү. ***– 1 сәгать***

Каюм Насыйри. Аның әсәрләре турында урта сыйныфларда белгәннәрне искә төшерү. Иҗат эшчәнлегенең күптармаклы булуын мисаллар белән раслау.

Әдәби әсәрләренә күзәтү. Аларда Урта гасыр Көнчыгыш әдәбиятларыннан һәм татар әдәбиятыннан килә торган мотивларның аралашып дәвам иттерелүе.

“Әбугалисина кыйссасы”нда мәгърифәтне, яхшылыкны алга сөрү, гади халыкны һәм гаделлекне яклаучыны зурлау. Мәгърифәт һәм гыйлемнең хаклык яклы да, явызлыкка илтүче мин-минлек яклы да булырга мөмкин икәнен күрсәтеп, беренчесен алга чыгару. “Кыйсса”дагы фантастик әкиятләр стиле.

“Фәвакиһел-җөләса фил-әдәбият” җыентыгы. Андагы гуманлы фикерләр. Урта гасырлар әдәбияты традицияләрен дәвам итү. Иҗтимагый мәсьәләләрнең сәнгатьле чишелешендә үзенчәлекләр.

К.Насыйри иҗатының халыкчанлыгы. Әдәби әсәрләрендә халык авыз иҗптына киң урын бирелү.

Әдәбият теориясе. Әдәбиятның халыкчанлыгы төшенчәсен киңәйтеп аңлату. ***– 3 сәгать***

Мөстәкыйль уку өчен. **К.Насыйри**. *“Кырык вәзир кыйссасы”*.

Татар прозасының реализм нигезләрендә җитлегү чорына керүе. Прозада жанрларның камилләшә баруы, яңа жанрлар һәм жанр төрләре барлыкка килү (роман, повесть, сатирик хикәя һ.б.). Төп темалар һәм проблемалар, аларның мәгърифәтчелек рухында хәл ителеше. Уңай һәм тәнкыйди юнәлешләрнең ачык төс алуы. Татар әдәбиятының “күп гасырлар Шәрык тәэсире белән килгәннән соң, акрын гына Гареб тәэсире астына” (Ф.Әмирхан) керә башлавы һәм моның прозада чагылышы. Язучыларның милләт язмышы турында уйлануларында яңалыклар. ***– 1 сәгать***

Укытучы һәм укучылар сайлавы буенча түбәндәге монографик темаларның **(Муса Акъегет, Риза Фәхретдинов, Фатих Кәрими, Закир Һади)** берсен яки икесен өйрәнү. ***– 4 сәгать***

Муса Акъегет. *“Хисаметдин мелла”* романы – мәгърифәтчелек реализмы әдәбиятының беренче әсәрләреннән. Үзәк геройлар – шәхес иреге өчен көрәшүчеләр, аларның асыл сыйфатлары. Романның стиль үзенчәлекләре.

Риза Фәхретдинов. “*Әсма, яки Гамәл вә җәза”*. Яхшылык һәм явызлык, әдәплелек һәм әдәпсезлек, галимлек һәм наданлык бәрелеше. Романда гомумкешелек кыйммәтләрен раслау. Әсәрнең әдәби-стиль үзенчәлекләре.

Фатих Кәрими. “*Салих бабайның өйләнүе”, “Бер шәкерт белән бер студент”, “Җиһангир мәхдүмнең авыл мәктәбендә укуы”, “Мирза кызы Фатыйма”* хикәяләре. Мәхәббәт һәм гаилә мәсьәләләрен гуманлы идеаллар ноктасыннан торып яклау һәм хәл итү. Геройларның дөреслек хакына барган көрәштә тәвәккәллеген, нык холыклы булуын хуплау. Хикәяләрдә халыкчан тел һәм стиль.

Закир Һади. *“Җиһанша хәзрәт”.* Шәхес һәм мохит проблемасында кешенең рухи азатлыгы мәсьәләсен реалистик хәл итү. Әдәби образның катлаулыгына омтылу. Повестьта татар җәмгыятенең өлгергән мәсьәләләре һәм үзенчәлекле яклары чагылу.

Әдәбият теориясе. Мәгърифәтчелек реализмы.

М ө с т ә к ы й л ь у к у ө ч е н. **Шакир Мөхәммәдев.** *“Җәһаләт, яхуд Галиәкбәр агай”.* **Ф.Кәрими** . *“Истанбул мәктүпләре”.*

Региональ компонент: *Мәүлекәй Юмачиков иҗаты*. Шагыйрьнең “Мәкәрҗә ярминкәсе” әсәрендә дөньяга карашлары, гади халыкка мөнәсәбәте чагылышы. [Методик ярдәмлек: Ф.С. Сәйфулина “Региональ әдәбият”; ” Мин – Себер татарымын. – Казан, 2006. – Б.7-15].

Заһир Бигиев *– 4 сәгать*

Әдипнең тормыш юлы. Киң белемле, алдынгы карашлы, дөнья әдәбиятын яхшы белгән, аерата төрек һәм француз әдәбиятлары белән кызыксынган зыялы рухани булып җитлегүе.

“Өлүф, яки Гүзәл кыз Хәдичә” (“Меңнәр, яки гүзәл кыз Хәдичә”) романында саф мәхәббәт белән байлык арасындагы каршылык тудырган хәлләрнең тормышчан итеп тасвирлануы. Татар прозасында детективның реаль нигезләргә утыртылуы. Кеше менәзен (характерын) тормышчан җирлектә ачуда уңышлы алымнар. Зөләйханы фаҗигагә алып килгән сәбәпләрнең берсен күрсәтеп, “бала ата-ана сүзеннән чыкмаса яхшы” дигән фикер уздырылу. Байлыкка омтылышның кеше холкын бозуын, һәлакәткә китерүен сурәтләү. Хикәяләүнең объективлаша төшүе.

“*Гөнаһе кәбаир*” романы турында кыскача мәлүмат. Заһир Бигиев романнарының поэтик эшләнешендә алга китеш буларак сюжет һәм композиция төзеклегенә омтылу.

“*Мавәраэннәһердә сәяхәт”* әсәре турындамәгълүмат бирү.

Заһир Бигиев турында Г.Тукай һәм Ф.Әмирхан әйткәннәр.

Әдәбият теориясе. Роман жанры турында өстәмә мәгълүмат бирү. Сюжет һәм композиция.

Татар поэзиясенең бу чоры – яңа сыйфат үзгәрешләренә әзерлек дәвере. Яңаруның татар халкы милләт буларак формалашу, милли үзаңы көчәю белән бәйләнештә баруы. Иске формаларда яңа эчтәлек уздырылу. Лирикада кеше хисләрен чагылдыруның ачыклана төшүе. Шигъри хикмәтләрдә акыл үткенлегенең, сәнгатьлелекнең артуы. ***– 1 сәгать***

Мифтахетдин Акмулла – татар, казакъ, башкорт әдәбиятларының уртак вәкиле. Акмулланың хат алымы белән язылган шигырьләре *(“Замана галимнәренә”, “Нургали хәзрәт”* һ.б.), алардагы төп фикерләр, поэтик үзенчәлекләр. *“Дамелла Шиһабетдин хәзрәтнең мәрсиясе”*. Аның романтик рухы, җанлы сөйләмгә якын булуы, халык иҗаты алым-детальләреннән мул файдаланып язылуы. Акмулла – чичән шагыйрь. Аның хикмәтләренең төп сыйфатлары: кыскалык, тапкырлык, образлылык. Акмулла турында Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Җ.Вәлиди, Г.Ибраһимов. ***– 2 сәгать***

Яков Емельянов. Иҗаты турында белешмә. Бу иҗатта дини мотивлар. Шигырьләрендә гражданлык рухының көчәя баруы. Җәмгыятьнең байлар һәм ярлыларга бүленүеннән ризасызлык, гади кеше хәлен реалистик буяулар белән тасвирлау. Гадел, юмарт, юаш, яхшы кешеләрне мактап *(“Балам”)*, шагыйрьнең саран, яман, усал, тәкәббер адәмнәрне тәнкыйть итүе *(“Саран бай”).* Лирик геройның рухи халәтен тасвирлауда яңалыклар (“*Кайгы”*). Шигырьләренең

халыкчанлыгы, тел-сурәтләү чараларының гади образлылыгы, ритмика ягыннан байый һәм төрләнә баруы.

Әдәбият теориясе. Шигырьдә ритм һәм рифма турындагы төшенчәләрне укучылар хәтерендә яңарту һәм көчәйтү. ***– 2 сәгать***

М ө с т ә к ы й л ь у к у ө ч е н. **Әхмәт Уразаев-Кормаши**ның *“Кыйссаи Таһир илә Зөһрә”* әсәре.

Татар драматургиясенең беренче адымнары. **Г.Ильяси, Ф.Халиди** әсәрләре. Жанр формалашу. Драматургиядә Көнчыгыш әдәбиятлары һәм Урта гасыр татар әдәбиятыннан килә торган хыялый-романтик рухны дәвам иттерү (**Минһаҗетдин Әлказаный.** *“Ихтыярлы кыз ихтыярсыз улмыш”*. **Ф.Халиди.** *“Залим ачлык, испанияле Сәет Яхъя”).*

Беренче сәхнә әсәрләрендә мәхәббәт һәм гаилә мәсьәләләре, саф әдәп-әхлак кагыйдәләрен яклау, иске тормыш һәм гореф-гадәтләрне тәнкыйтьләү.

Төрекчә һәм русчадан тәрҗемәләр: “Комедия Чистайда”, “Зәваллы чужык”, “Ревизор” һ.б.

Әдәбият теориясе. Драма һәм комедияжанрлары турындагы белемнәрне тулыландыру. ***– 2 сәгать***

М ө с т ә к ы й л ь у к у ө ч е н. **Г.Исхакый.** *“Өч хатын белән тормыш”.*

IX сыйныфта өйрәнгәннәргә гомуми йомгак. Матур әдәбиятһәм иҗтимагый-тарихи үсеш процессы. Урта гасырлар, XVIII һәм XIX йөзләрдәгеәдәбиятлардатөп баганалар булган иҗатчылар, күренекле әдәби әсәрләр. Аларда кеше шәхесенә карашның үсә, тирәнәя баруы.Әдәбиятта иҗтимагый мотивларның чагылыш дәрәҗәләре. Сәнгатьлелекнең үсеш баскычлары. Әдәбиятның гади халык тормышына якыная баруы. ***– 1 сәгать***

X СЫЙНЫФ
(68 сәгать)

Әсәрләрне өйрәнү – 50 сәгать
Сөйләм үстерү – 10 сәгать
Дәрестән тыш уку – 8 сәгать

XX гасырда татар әдбияты

Кереш. XX йөз татар әдәбиятында илдәге һәм дөньядагы сәяси-иҗтимагый хәлләр, бу гасырның социаль тетрәнүләре һәм революцияләр чагылышы. Әдәбиятның яңа үрләргә күтәрелүе, бу үсешнең тигез булмавы. 1905 – 1907 еллардан башлап 20 нче елларга кадәр дәвам иткән, 80 нче елларның икенче яртысыннан яңадан башланган күтәрелешнең 30 – 80 нче елларда хакимлек иткән ялган һәм ялгыш тенденция һәм принциплар киртәсендә узган чорлар белән аралашып килүе. Халыкчан әдәби телнең формалашуы һәм үсүе, бу юлдагы аерым кимчелекләр. Язуда ике тапкыр графика алмаштыруның матур әдбият үсешенә тискәре йогынтысы; аерым алганда, традицияләрнең өзелүе.

Шәхес культы һәм татар язучылары. Бөек Ватан сугышы һәм татар язучылары. Сәясиләштерелгән тоталитар система һәм татар әдәбияты. (2 сәгать)

XX йөз башындагы татар әдәбиятына күзәтү (2 сәгать)

1905 – 1907 еллар инкыйлабы тудырган шартларда милли әдәбиятның чәчәк атуы. Язучы һәм заман. Язучы һәм милләт язмышы.

Татар әдәбиятының жанрлар һәм стильләр ягыннан баюы. Әдәби юнәлешләр. Реализмның төрле тармак-төсләре. Пролетар әдәбият юнәлеше барлыкка килү. Романтизм агымы. Символизм, акмеизм һәм модернизм өлкәсендәге тәҗрибәләр.

Әдәбият теориясе. Иҗат методы турындагы төшенчәне киңәйтү.

Гаяз Исхакый (5 сәгать)

Тормыш һәм иҗат юлы. Патша хөкүмәтенә каршы көрәше. Бу көрәштә төп омтылышлары, эшче-крестьян мәнфәгатьләрен кайгырту, аларны иҗтимагый изелүдән коткару максаты. Әдипнең милләт язмышы өчен борчылуы., татар милләтенең дини һәм колониаль изелүенә каршы чыгышлары, милли азатлык көрәшендә катнаша башлавы. Г.Исхакыйның көрәш юлы, төрмәләрдә утыруы, сөргендә булуы, Төркиягә качып китүе, илгә яңадан кайтып, революцион көрәшне дәвам иттерүе.

Г.Исхакый әсәрләрендә яңа әдәбиятның нигезләре салыну. *“Ике йөз елдан соң инкыйраз”* повесте. Аның татар әдәбияты һәм гомумән милләтнең үзаңы өчен әһәмияте.

“Теләнче кыз” романының өч кисәгендә төрле иҗат үзенчәлекләре чагылышы. Сәгадәт һәм Габдулла образларында шул заман идеяләренең гәүдәләнеше, аларның башта мәгърифәтчелек рухында, соңыннан тәнкыйди реализм мәсләгендә бирелеше. Кешене һәрчак сагалап торган бозыклык белән изгелек, мәрхәмәтлелек, сафлык сыйфатларының үзара көрәш-бәрелешен ышандырырлык вакыйгаларда күрсәтү.

Язучының *“Тормышмы бу?”, “Мулла бабай”* кебек проза әсәрләре, *“Алдым – бирдем”, “Мөгаллим”, “Тартышу”, “Кыямәт”, “Зөләйха”* һ.б. драма һәм комедияләре турында мәгълүмат бирү. Әсәрләрнең үзеген тәшкил иткән конфликт – иске белән яңа тартышы. Милли характерларның, милли гадәт-йолаларның, үзенчәлекләрнең гәүдәләнеше.

Г.Исхакый иҗатының татар әдәбияты өчен әһәмияте.

Әдәбият теориясе. “Конфликт” төшенчәсен тулырак аңлату. Иҗтимагый конфликт. Конфликтның башка төрләре.

М ө с т ә к ы й л ь у к у ө ч е н. **Г.Исхакый**. *“Сөннәтче бабай”, “Ул әле өйләнмәгән иде”.*

Фатих Әмирхан. “Хәят” (2 сәгать)

Бай татар зыялыларының гаилә тормышы һәм гореф-гадәтләре. Шул шартларда үскән татар кызының холкы тәрбияләнү, омтылыш-теләэеләре чагылу. Рус дөньясы беләнаралашып үскән яшь кешенең дөньяга һәм яшәү

тәртипләренә карашында каршылыклар туу, моның ул шартларда мәҗбүрият булуы. Дини йолаларны үтәүнең күңелне сафландыруы, шул ук вакытта дини йола-гадәтләрне таратып аңлауның шәхес ирееген киртәләүдәге роле. Язучының кешедәге күңел тирбәнешләрен бирүдәге табышлары.

Әдәбият теориясе. Психологик анализ турында төшенчә.

Галимҗан Ибраһимов. “Яшь йөрәкләр” (3 сәгать)

Романда төп сызык – яңарышка, рухи азатлыкка омтылыш. Җәләш, Сабир һәм Зыя образлары. Кеше җанының матурлыкка сусавын, тынгысыз эзләнүләрен раслаган теләк-омтылышлар. Матурлыкның бер чагылышы буларак музыка. Мәхәббәттә бәхетсезлеккә, шәхеснең фаҗигасына китергән сәбәпләр. Әсәрнең романтик пафосы, анда сурәтләнгән вакыйгаларның тормышчан җирлеге. Характерлар сурәтендә психологик бизәкләрнең муллыгы.

Шәриф Камал. “Акчарлаклар” (2 сәгать)

Әсәр турында 8 нче сыйныфта белгәннәрне искә төшерү. Әсәрдә гади хезмәт кешеләре, аларның рухи матурлыгы чагылу, эчке кичерешләр байлыгы. Бәхет ни ул? Акчаны мулрак табу – бәхетнең үземе? Бәхет – кешеләрнең саф хисләре, күңелне чистарта торган эш-гамәлләре, бер-берләренә гадел мөнәсәбәтләре түгелме? Мондый сорауларга җавап эзләүгә этәрүдә әсәрнең исеме; аерым сәнгатьчә детальләре, вакыйгаларның бирелеш рәвеше уйнаган роль. Кешеләр язмышында җәмгыять төзелешендәге каршылыклар чагылу.

Әдәбият теориясе. Образ турында тулырак мәгълүмат бирү. Символик образлар.

Йомгак. XX йөз башында татар прозасы ирешкән уңышларны гомумиләштерү. Күренекле язучылар, аларның әсәрләре. Аларда татар җәмгыятенең тормышы, кешенең, төрле социаль катламнарның бу тормыштагы урыны һәм кыйммәте чагылу дәрәҗәсе. Әдәбиятка гади кешеләр, хезмәт иясе вәкилләре образлары килеп керү, аларның тормышчан сурәтләнеше. Гуманизмның яңа сыйфатлар алуы. (1сәгать)

XX йөз башы татар поэзиясе (күзәтү рәвешендә кереш). Аның яңа баскычка күтәрелүе. Күренекле шагыйрьләр. Гражданлык лирикасы көчәю. Сатира өлкәсендә уңышлар. Жанр төрләре баю, сәнгатьчелек җәһәтеннән казанышлар. (1 сәгать)

Габдулла Тукай (5 сәгать)

Тормыш баскычлары. Шагыйрьнең тәрҗемәи хәле турында моңарчы алган белемнәрне искә төшерү һәм гомумиләштерү, яңа фактлар белән таныштыру.

Тукай иҗатында халык авыз иҗаты принциплары һәм традицияләренең көчәюе, җанлы сөйләм теленә якынаю. Риториканың кимүе, сурәтлелек арту.

Тукай шигъриятендә иҗтимагый рухның көчәюе. Социаль тигезлекне гомумкешелек идеалы итеп аңлау, аны төрле яклап раслау һәм яклау,

конкретлаштыру. Милли моңнарга игътибар арту. Шагыйрь һәм чор. Дөньяны һәм яшәүнең мәгънәсен халыкчан позицияләрдән торып аңлату һәм тасвирлау.

Тукай лирикасы, үзенчәлекләре. Лирик геройның шагыйрь шәхесенә хас билгеләре һәм халыкчан герой белән уртак иткән сыйфатлары. Шагыйрьнең эстетик идеалы.

Шагыйрь иҗатында табигать, җир, ил, халык образлары.

Милли поэзиягә Тукай керткән яңалыклар, табышлар. Башка халыклар әдәбиятына Тукай иҗатының йогынтысы.

Тукай – тәнкыйтьче, аның халык авыз иҗаты һәм милләт тарихы турындагы хезмәтләре.

Әдәбият теориясе. Иҗат методы буларак реализм.

М ө с т ә к ы й л ь у к у ө ч е н . **Г.Тукай**. *“Китмибез!”, “Даһигә”, “Сәйфия”, “Хөрмәтле Хөсәен ядкаре”* шигырьләре; *“Халык әдәбияты”, “Тәнкыйть – кирәкле шәйдер” исемле мәкаләләре.*

Дәрдемәнд (3 сәгать)

“Шагыйрьгә”, “Каләмгә хитаб”, “Бүзләрем маналмадым”, “Без”, “Яз чәчәге”, “Гөрләгән сулар башында...”, “Бертуганың чит тибәдер...”, “Тел – илнең колагы”, “Атам-анам йорты өчен...”, “Илдә бер дуст булмаса гәр...”.

Дәрдемәнд шигырьләрендә лирик герой. Шәхес һәм җәмгыять, шәхес һәм Туган ил, туган халык, кеше һәм табигать мөнәсәбәтләренең оста сурәтләнеше. Язмыш фәлсәфәсе. Лирик геройның халык күтәрелешенә, инкыйлаби үзгәрешләргә мөнәсәбәте; революцияләрдә шәхес иреге буылачак дип сиземләве. Шигырьләренең сәнгатьчә үзенчәлеге. Хикмәт традицияләренең яңа югарылыкта дәвам иттерелүе.

Әдәбият теориясе. Татар шигыре төзелеше, үзенчәлекләре, гомуми билгеләре. Поэзия төрләре.

Сәгыйт Рәмиев (4 сәгать)

Тормыш һәм иҗат юлы. Яшьлек елларындагы рухи эзләнүләре. Иҗат эшчәнлегенең башлануы.

“Таң йолдызы”, “Тавыш” газеталарында эшчәнлеге, бу еллардагы иҗаты. Иске тормышны кире кагу. *“Яшә, Зөбәйдә, яшим мин!” һәм “Низамлы мәдрәсә”* пьесалары, аларда ухдырылган фикерләр: яңа, якты тормышка омтылу, шуңа хезмәт итү, иске, катып калган, милләтне артка сөйри торган тәртипләргә һәм гореф-гадәтләргә каршы булу, көрәшү. Бу әсәрләрдә мәгърифәтчелек традицияләре.

“Таң вакыты” шигыре – татар милләтенең уянуына, алга омтылышына ышаныч гимны.

С.Рәмиев иҗатының төп үзенчәлекләре. Романтизмны ачык чагылдыруы Татар шигыренә керткән яңалыклары. Көлкене сурәтләгән образларга мөрәҗәгать итүнең сәбәпләре, мондый образларның үзенчәлекләре.

Әдәбият теориясе. Иҗат методы буларак романтизм.

М ө с т ә к ы й л ь у к у ө ч е н . **С.Рәмиев**. *“Яшә, Зөбәйдә, яшим мин!”*

Мәҗит Гафури (3 сәгать)

“Шатлык шигыре”, “Көннәребез”, “Электрик фонаренә хитаб”, “Түгелгән яшь”, “Татар хатыны”, “Вөҗдан теләге”, “Юктырсың ла, алла!..”, “Ул кем?”, “Хөррият иртәсе”, “Бер төндә”, “Татар җегетенә”, “Эшче”, “Алтын тәре, бәрхет палас”, “Ертылган сәхифәләр” шигырьләре, мәсәлләре.

Шагыйрьнең иҗтимагый аң үсеше. Мәгърифәтчелектән – милли азатлыкка, милли азатлыктан – иҗтимагый азатлык фикерләренә килүе. М.Гафури иҗатында шәхес иреге проблемасының акрынлап социаль ирек мәсьәләсе белән алмаштырылуы. Гафури поэзиясенең “чорның күзе һәм колагы” булып әверелүе. Вакыт-вакыт гомумкешелек кыйммәтләренең сыйнфый мәнфәгатьләр артында күләгәдә калуы. Татулык һәм мәрхәмәт хисләренең үч алу, җәза бирүгә омтылыш хисләре белән аралашып килүе. Болар арасындагы диалектик бәйләнешне күрү мөмкинлеге.

Совет чорында язган әсәрләрендә кеше бәхетен төрле тарафларда эзләве. Сыйнфый көрәшне тарайтып аңлау, вату, җимерү, үч алу мотивлары белән мавыгу, аларны нигезләү.

Гафури поэзиясендә лирик герой образы. Рухи азатлык идеяләренә ышанычның чагылуы.

Гафури иҗатының художество үзенчәлекләре. Прозасы турында кыскача мәгълүмат бирү.

XX йөз башы татар драматургиясе (гомуми күзәтү). Жанрның оешып (формалашып) җитүе, төрләргә һәм жанр формаларына баюы. Татар профессиональ театры туу, төрле труппалар оешу. Бу хәлләрнең милли драматургия үсешенә тәэсире. (1 сәгать)

Галиәсгар Камал (4 сәгать)

Тормыш һәм иҗат юлы. Мәгърифәт өлкәсендә күпьяклы эшчәнлеге.

Г.Камалның беренче пьесалары. Бала тәрбияләү, гаилә төзелеше, мәгърифәтле-зыялы булу турында үгет-нәсыйхәт, мәхәббәт проблемалары.

Драматургның сатирик комедияләре. Аларда куелган төп мәсьәләләр, тудырылган типлар. Татар җәмгыятенең кимчелекләреннән көлү.

“Банкрот” комедиясе. Сюжеты һәм композициясе, образлар системасы. Акчага омтылышның кешене түбәнлеккә, оятсызлыкка төшерү ихтималы. Кешеләрнең бер-берсенә карата ерткычлыгы, хәрәмләшү, алдашуның җирлеге. Комедиянең татар драматургиясе һәм театры өчен әһәмияте, бүгенге көннәргә аваздашлыгы.

Драматургның совет чорындагы иҗат эшчәнлеге турында кыскача мәгълүмат бирү. Декламацияләре, алардагы төп мотивлар. Эстрада әсәрләре, аларда заман сулышының чагылышы.

Г.Камалның татар драматургиясенә һәм театр сәнгатенә керткән өлеше.

Әдәбият теориясе. Сатира турында тулырак төшенчә бирү. Сатирик конфликт үзенчәлекләре.

М ө с т ә к ы й л ь у к у ө ч е н. **Г.Камал**. *“Безнең шәһәрнең серләре”.*

XX гасыр башы татар әдәбиятына күзәтү рухында **йомгак ясау.**

Бу чордагы балалар әдәбияты, публицистика, әдәби тәнкыйть турында белешмәләр бирү. (2 сәгать)

Совет хакимияте башланганда татар әдәбияты.

1917 елда революцияләр һәм татар язучылары, аларның инкыйлабка килү юллары. Революция идеяләренең татар әдәбиятында чагылуы. Беренче чор әсәрләрдә, бигрәк тә шигырьләрдә, инкыйлаб идеяләрен (иҗтимагый тигезлек, ирек, сугышны туктату һәм тынычлык өчен, җирне крестьяннарга бирү өчен көрәш) гомумкешелек идеаллары рухында кабул итү һәм сурәтләү, сыйнфый азатлык көрәшен идеаллаштыру, аны гомумкешелек кыйммәтләренең берсе һәм иң мөһиме төсендә кабул итү һәм сурәтләргә омтылу.

Революцияләр һәм гражданнар чоры әдәбиятына гомуми күзәтү. Көрәштә җиңү тантанасын күрсәтү өчен поэзиядә абстракт һәм космик образ-символларның активлашуы. Драматургия һәм прозада иҗтимагый конфликтның төп урынны алуы. **Сәгыйт Сүнчәләйнең** *“Ихтилал шигырьләре”*, **М.Гафуриның** *“Кызыл байрак”* исемле шигырьләр җыентыклары, аларда инкыйлаби көрәш мотивларының чагылуы. **Ф.Бурнашның** *“Таһир-Зөһрә”* трагедиясе, *“Яшь йөрәкләр”* комедиясе. Бу әсәрләрдә социаль тигезсезлекне кире кагу үзенчәлекләре. (2 сәгать)

20 нче еллар әдәбияты (3 сәгать)

Әдәби процесска гомуми характеристика. Яңа газета-журналлар, әдәби төркемнәр һәм агымнар (“Октябрь күмәге”, футуризм, имажинизм). Яңа тормышның поэтик бизәкләрен һәм сурәтләү телен эзләү.

Әдәбияттагы төп темалар. Революция һәм шәхес, кеше бәхете темасы. **М.Гафури, Ф.Бурнаш, Н.Исәнбәт** шигырь-поэмалары. Яңа җәмгыять өчен көрәшне һәм батырлыкны романтик бизәкләрдә сурәтләү (**Кави Нәҗми**. *“Шобага”, “Яр буендагы учаклар”*).

Революцион аскетлык темасы (**Ш.Усманов**. *“Ил кызы”, “Краском мәхәббәте”* хикәяләре; **Ф.Бурнаш**. *“Хөсәен мирза”* драмасы һ.б.). Шәхес теләк-омтылышларын сыйнфый көрәшкә буйсындырып аңлау һәм сурәтләү, гомумкешелек кыйммәтләрен һәм кеше шәхесен артка чигерү.

20 нче елларда сатира, аның объектлары. Искелек белән көрәш үзенчәлекләренең әдәбиятта чагылуы.

Галимҗан Ибрһимов (5 сәгать)

Тормыш, көрәш һәм иҗат юлы.

Ибраһимовның эстетик карашлары формалашу. Аларда пролетар эстетиканың торган саен күбрәк урын ала баруы.

Әдипнең совет чорында язган әсәрләрендә сыйнфый тигезсезлекне һәм инкыйлаби көрәшне сурәтләү. Иҗтимагый азатлык көрәшен изгеләштерү, аны кешелекнең иң бөек омтылышы итеп күрсәтергә омтылу. *“Безнең көннәр”* романы. *“Яңа кешеләр”* пьесасы. *“Кызыл чәчәкләр”* хикәясе. *“Тирән*

тамырлар” романы. Боларда төп тема һәм образлар. Әсәрләрдә үтерү, үч алу фәлсәфәсенең яктыртылышы, сыйнфый тигезсезлекнең аерым кешене тәрбияләүдә, үзгәртүдәге роле чагылу.

“Казакъ кызы”. Әсәрнең язылу һәм басылу тарихы. Роман турында татар, казакъ, төрекмән язучылары һәм тәнкыйтьчеләре. Әсәрдәге вакыйгаларның “моңарчы татар әдәбиятында булмаган яңа бер хәят, яңа бер шигърият эченә алып” (Гали Рәхим) керүе.

Романның сюжет төзелеше. Казакъ далаларындагы беренчелек өчен барган партия-ыруглар көрәше сызыгы белән Карлыгач-Арысланбай мәхәббәте сызыгының үзара оста бәйләнеше. Яшьләрнең шәхси бәхет өчен көрәшләренең дәүләт өчен көрәштән өстен куелуы. Партия көрәшләренең халык язмышына җимергеч тәэсире, түбән катлауларга гына түгел, патша хакимиятенә оппозициядә булган милли көчләргә дә зарар китерүе. Биремҗан карт образында милләтнең акылы һәм буйсынмас рухы, иркенлеккә һәм иреккә омтылуы чагылу дәрәҗәсе.

Саран сурәтләрдә, үткен детальләрдә казакъ халкының бай рухы, матур гореф-гадәтләре, аерым кимчелекле яклары тасвирлану. Кеше рухының байлыгы белән иҗтимагый тигезсезлекнең үзара килешә алмавы мотивлары. Әсәрдәге тел-стиль үзенчәлекләре, хикәяләүдә эпиклык.

Г.Ибраһимовның совет чорындагы күпьяклы иҗаты. Әсәрләрендә, публицистикасында, тәнкыйтендә һәм гыйльми хезмәтләрендә эшче сыйныф идеологисе үткәрелү. Бу идеологияне берьяклы, күпертеп аңлау һәм үткәрергә омтылу.

Татар әдәбияты һәм мәдәнияте өчен бу иҗатның әһәмияте.

Әдәбият теориясе. Әдәбиятның интернациональ мәгънәсе. Стиль турында төшенчә. Эпиклык.

Мөстәкыйль уку өчен. **Г.Ибраһимов**. *“Тирән тамырлар”*.

Һади Такташ (3 сәгать)

Шигырьләр: *“Газраиллар”, “Күктән сөрелгәннәр”, “Антым”, “Урман кызы”, “Эшлиләр”, “Мәңгелек әкият”, “Сагыну”, “Такташ үлде”, “Урман”, “Карт артист”, “Давылдан соң”, “Син дә үл инде”, “Әйдә, энем”, “Җырланачак җырлар турында”, “Бүгенге матурлык”, “Җырым сиңа булсын”, “Балай... гади җыр гына”, “Үтеп барышлый”, “...Ай кебек озак яшәмәбез”;* поэмалар: *“Мәхәббәт тәүбәсе”, “Киләчәккә хатлар”; “Югалган матурлык”* пьесасы.

Шагыйрьнең тәрҗемәи хәле, иҗаты, шәхесе.

Беренче чор иҗатында гомумкешелек кыйммәтләре чагылу. Мифологик образларга игътибар. Иҗтимагый тигезсезлек, сугыш афәтләрен, кешелек җәфалары өчен җан әрнүне үзенчәлекле, абстракт дини-мифологик һәм космик образларда чагылдыру.

“Такташ үлде”, “Син дә үл инде” – манифест рухындагы шигырьләр, аларда искелеккә каршылыкны чагылдыру үзенчәлекләре. Көрәшче аскетлыгы, аны үзенчәлекле төстә яклау.

Һ.Такташ иҗатына яңа, реалистик алым-сурәтләр килеп керү һәм активлашу. Тормышчан образларда, бер яктан, гомумкешелек кыйммәтләре чагылу, икенче яктан, илне үзенә буйсындырган “социалистик” идеология. *“Әйдә, энем”, “...Инде бу кырларда”* шигырьләре. Яшәүнең мәгънәсен, иң әүвәл, сыйнфый азатлык көрәшендә күрү, шәхес азатлыгы фикерен сыйнфый көрәш идеяләренә буйсындыру. *“Үтеп барышлый”, “Ак чәчәкләр”*. Яшәүнең мәгънәсен һәм матурлыгын табигать һәм шәхес берлегендә табу.

Мәхәббәт, ата-ана һәм балалар мөнәсәбәтләрен иң изге, бөек хисләр төсендә җырлау. *“Мәхәббәт тәүбәсе”* поэмасы, *“Югалган матурлык”* драмасы.

“Киләчәккә хатлар” поэмасы. Форма яңалыгы, үзенчәлекләре. Шагыйрь, Мохтар карт, эшче образлары. Аларда чорның катлаулы атмосферасында шәхес язмышы, коммунистик идеология тудырган каршылыклар чагылу. Коллектив һәм шәхес, күмәк хезмәт һәм шәхси җаваплылык мөнәсәбәте мәсьәләләре, авторның аларны рәсми идеология таләпләренә туры китереп хәл итәргә омтылуы. Шәхси милекчелекһәм күмәкләштерү сәясәте бәрелеше тудырган ситуациядә крестьян язмышы, аның перспективасы. Поэма исеменең метафорик яңгыраш алуы.

Һ.Такташ иҗатында пролетариат дәверенең үзенчәлекләре, уңай яклары һәм кимчелекләре чагылу.

Шагыйрьнең поэзиягә алып килгән яңалыгы. Яңа образлар, фикерләр, сурәтләү чаралары. Бу иҗатның татар әдәбияты өчен әһәмияте.

Әдәбият теориясе. Шигырь төзелеше турындагы мәгълүматларны киңәйтү, бербөтен төшенчә тудыру.

Фатих Әмирхан. “Шәфигулла агай” (2 сәгать)

Әсәрнең язылу һәм саклану тарихы. Вульгар идеологизациянең шәхескә тискәре тәэсирен ачып салу. Шәфигулла образы, ярдәмче персонажлар образлары. Яңа җәмгыятьтә торган саен күбрәк урын ала барган примитив тәртипләр, аларның милли гадәт-йолалар белән көлкеле дә, кызганыч та тартыш-бәхәсе, аларны берничә яссылыкта чагылдыру. Повестьның төзелеше, үзенчәлекләре, арттыру алымнары.

Әсәрнең совет тәртипләренә һәм вульгар социологизмга беренче үткен сатира булуы.

Әдәбият теориясе. Гипербола. Шарж.

Кәрим Тинчурин (4 сәгать)

Тормыш юлы турында мәгълүмат бирү. Драматургиясе, төп әсәрләре. Асылда комедияләр остасы булып, иске җәмгыятькә һәм яңа җәмгыятьтәге аерым кимчелекләргә көлке һәм сатира угын юнәлтүе.

“Американ” комедиясе. Әсәрдә көлке эченә көлке яшерелеп бирелүе, конфликтның бу җәһәттән үзенчәлеге. Сатирик көлүнең төп объекты итеп иске җәмгыятьнең ташландык катламы алыну. Сатирик персонажларның үзләренә генә хас сыйфатларын күрсәтүдә буяулар төрлелеге. Милләтне артка сөйрәүче иске гореф-гадәтләрне, аерым сыйнфый катлауларны

чагылдырган образлар, аларның үз-үзләрен фаш итүгә нигезләнгән сурәтләү үзенчәлекләре. Наданлык, мин-минлек, байлыкка һәм шөһрәткә омтылу, кеше җилкәсендә яшәргә маташу, хөсетлек кебек сыйфатларны милли тарлык һәм милли нигилизм кебек күренешләр белән бәйләп-аралаштырып күрсәтү. Көлкеле хәлләр һәм вакыйгалар, аларның оста эшләнгән булуы. Төп һәм ярдәмче образлар, аларның сыйфатлары. Әсәрнең төзелеше, тел-стиль чараларының байлыгы, татар теленең каламбур мөмкинлекләреннән тулы һәм белеп файдалану. Көлке тудыруның башка алымнарына мисаллар. Ул алымнарның көлкеле үзәк сюжетка оста бәйләнгән булуы.

К.Тинчурин иҗатының әһәмияте.

Әдәбият теориясе. Комедия жанры турында берботен төшенчә тудыру.

М ө с т ә к ы й л ь у к у ө ч е н . К.Тинчурин. *“Сакла, шартламасын!”* комедиясе.

Йомгаклау дәресе (1 сәгать).

XI СЫЙНЫФ
(68 сәгать)

Әсәрләр өйрәнү – 50 сәгать
Сөйләм үстерү – 10 сәгать
Дәрестән тыш уку – 8 сәгать

Чит илләрдә татар әдәбияты. Күзәтү (1 сәгать)

Чит илләрдә татар әдәбияты. Андагы төп темалар һәм проблемалар, бигрәк тә Туган илне сагыну темасының актуаль булуы. **Йосыф Акчура, Хәсән Хәмидулла, Гәүһәр Туганай, Хөсәен Габдуш, Әхнәф Тангатар, Сания Гыйффәт** һ.б. иҗатлары турында кыскача мәгълүмат бирү.

Гаяз *Исхакый* (3 сәгать)

Язучының 1917 клгы инкыйлабларга мөнәсәбәте, эмиграциядәге тормышы һәм иҗаты. Хикәяләре. *“Дулкын эчендә”, “Ике ут арасында”, “Жан Баевич”* пьесалары. Аларның идея-эстетик үзенчәлекләре. Сыйнфый көрәштә шәхеснең рухи һәм физик яктан газапланууларын һәм кыерсытылуын күрсәтү. Руслашуга артык бирелүнең милләтне аяныч та, көлке дә хәлләргә төшерүен тасвирлау.

“Локман хәким” әкияте, *“Олуг Мөхәммәт”* тарихи драмасы, алардагы төп фикерләр, тарихи-фәлсәфи эчтәлекнең мөһимлеге, татар әдәбияты өчен яңалыгы.

“Көз” повесте. Нәфисә һәм Гөлсем образларының капма-каршы куеп сурәтләнүендә эчке мәгънә. Хәлил образы. Кеше, үз язмышына хуҗа була алсын өчен, актив булырга, ныклы иманлы булырга тиеш, дигән фикер чагылдырылу. Милли гадәт-йолаларның йомшаруы, яки югалуы кешедәге рухи ныклыкка тәэсир итүен, кешене рухи таркалуга китерүен раслау. Башка милләт вәкиленә чит-ят мохитнең аны һәлакәткә дә китерүе мөмкинлеген ышандырырлык төстә сурәтләү. Повестьта сәнгатьчә детальләрнең роле, символик образлар.

Г.Исхакый иҗатының татар әдәбияты һәм сәнгате тарихындагы урыны.

30 нчы елларда совет әдәбияты (2 сәгать)

Илдә барган иҗтимагый-сәяси үзгәрешләрнең әдәби процесста чагылышы.

Татар әдәбиятында Октябрь инкыйлабы һәм гражданнар сугышы чорларын чагылдыру (**Ф.Бурнаш, Ш.Усманов, К.Нәҗми, Т.Гыйззәт, Ф.Сәйфи-Казанлы, К.Тинчурин** әсәрләре). Көрәшче-герой образында һәм ситуация-конфликтларда тормышчан һәм схемачыл билгеләрнең үрелеп килүе.

Яңа кеше образын эзләү, аны, иң беренче, сыйнфый көрәш ноктасыннан, партиялелек позициясеннән торып күзаллау һәм тасвирлау (**Ш.Камал, М.Әмир** һ.б. әсәрләре).

Яңа әхлак нормаларын аңлауда үзенчәлекләр. Еш кына үткәндәге әхлак кагыйдәләрен санламау, шик астына алу, хәтта кире кагу белән мавыгу. Күмәк хезмәткә мөнәсәбәт тәрбияләргә тырышу, хезмәт кешесен югары күтәрергә омтылу (**Г.Кутуй.** *“Тапшырылмаган хатлар”,* **Р.Ишморат.** *“Гөлзадә”* һ.б.)

Иҗтимагый идеалны шигърияткә әверелдерү юлларында эзләнүләр (**Ш.Маннур, М.Җәлил, Ф.Кәрим** һ.б. әсәрләре).

М.Галәүнең *“болганчык еллар”* һәм *“Мөһаҗирләр”* романында татар халкы тормышы һәм тарихындагы аерым караңгы, фаҗигале чорларның гәүдәләнеше. Әсәрләрнең этнографик бизәкләргә муллыгы.

30 нчы елларда иҗади эзләнүләрнең катлаулы, язучылар язмышының фаҗигале булуы. Шәхес культы чорындагы репрессияләр һәм язучылар.

Әдәбият теориясе. Социалистик реализм турында бүгенге карашлар. Аның, метод буларак, татар әдәбияты үсешен тоткарлавы, рухи тупикка сөйрәве.

Нәкый Исәнбәт (3 сәгать)

Тормыш юлы һәм иҗаты турында мәгълүмат бирү. Гыйльми эшчәнлегенә күзәтү ясау.

“Идегәй” трагедиясе. Трагедиянең кыскача эчтәлеген ачу, идея-эстетик анализ бирү. әсәрнең халык дастанына һәм гомумән халык авыз иҗатына мөнәсәбәте. Татар халкының азатлыкка омтылу рухын чагылдыручы буларак Идегәй образы. Ил өчен көрәш темасы. Трагедиянең сюжет үстерелеше, композицион төзелеше; дастаннан килә торган алымнар, тел-сурәтләү чаралары. Әсәрнең жанр ягыннан үзенчәлекләре.

Әдәбият теориясе. Трагедия жанры. Трагик конфликт.

М ө с т ә к ы й л ь у к у ө ч е н. **Н.Исәнбәт.** *“Зифа”* комедиясе.

40 – 50 нче еллар әдәбиятында Бөек Ватан сугышының чагылышы (3 сәгать)

Бөек Ватан сугышы һәм татар язучылары.

Ил һәм җәмгыятьнең рухи тормышына сугыш керткән үзгәрешләр. Дошманны җиңүгә омтылыш пафосының әдәбиятта аерым жанрлар үсешенә тәэсире. Нәсернең активлашуы. **Т.Гыйззәт, М.Әмир, Н.Исәнбәт** пьесалары**, Ф.Кәрим, Г.Кутуй, И.Гази, А.Шамов** һ.б. хикәя-повестьлары.

Әсәрләрдә мугыш һәм кеше проблемасы. Сугыш чынбарлыгы һәм аны сурәтләү үзенчәлекләре. Патриотизм һәм дошманга нәфрәтнең чагылышы. Монда берьяклылык барлыкка килү. Әдәбиятның сугышчы хисләрен сурәтләүдә схемачыллыкны җиңә баруы, хисләр һәм сурәтләү төсләренең баюы.

Г.Әпсәләмов повестҗ һәм романнары (*"Алтын йолдыз", "Газинур", "Мәңгелек кеше")*. Аларда романтик сурәтләр һәм образлар. Сугыш фаҗигасенең дә, шәхес кичерешләренең дә тулы ачылып бетмәве. Сугыш һәм совет солдаты турында да, илбасарлар хакында да берьяклырак мәгълүмат бирелү, психологик тирәнлек җитмәү. Г.Әпсәләмов прозасында сюжетның төзек, җанлы һәм тыгыз булуы, әсәрләрне уку өчен кызыклы һәм тәэсирле итүе.

Партия Үзәк Комитеты 1944 елның августында кабул иткән карар. Аның татар әдәбиятына, сәнгать һәм мәдәниятенә, гомумән фәлсәфи-тарихи фикеренә ясаган тискәре тәэсире, аерым алганда, үткән тарихка караган әсәрләр язуда берьяклылыкка китерүе.

Әдәбият теориясе. Роман төрләре.

М ө с т ә к ы й л ь у к у ө ч е н. **Хисам Камал.** *"Һәркемнең гомере бер генә"* романы.

Муса Җәлил (3 сәгать)

Шигырьләр: *"Хуш, акыллым", "Окоптан хат", "Кыз үлеме", "Кичер, илем!", "Кошчык", "Шагыйрь", "Дару", "Бүреләр", "Төрмәдә төш", "Юллар", "Күлмәк", "Дуска", "Тау елгасы", "Сөю", "Кар кызы", "Бер үгет", "Имән", "Батырлык турында".*

М.Җәлилнең тормыш һәм сугышчан юлы. Сугышка кадәрге иҗатына кыскача күзәтү. 20 – 30 нчы еллар шигъриятендә батырлык темасы. *"Алтынчәч"* драматик поэмасы. Яшьлек һәм мәхәббәтне пафос белән сурәтләү, хезмәтнең поэтик гәүдәләнеше. *"Хат ташучы"* поэмасы.

Шагыйрьнең сугыш чоры иҗатында батырлык темасының реаль эчтәлек белән сугарылуы. Кеше хисләренең патриотизм пафосы белән тыгыз үрелеп тасвирлануы. *"Моабит дәфтәрләре"* циклы. Кешенең Ватанны саклау сугышында җаваплылыгы тойгысы, аның төрле поэтик вариацияләре. Дошманга нәфрәтнең чагылышы. Сагыну, ярату, якыннарга хөрмәт һ.б. кешелек тойгыларының шигырьләрдә лаеклы урын алуы, аларның тәэсир көчен арттыруы. Поэтик алымнар һәм бизәкләр, аларның яңалыгы һәм сәнгатьлелек көче.

"Моабит дәфтәрләре"ндә юмор үзенчәлекләре.

Әдәбиятта һәм сәнгатьтә М.Җәлил образы.

Әдәбият теориясе. Лирик шигырь. Поэзиядә гражданлык мотивлары. Поэма, баллада жанры турындагы белемнәрне тулыландыру.

Татар әдәбияты яңа сыйфат үзгәрешләренә күчеш чорында
(4 сәгать)

Кереш. Бөек Ватан сугышыннан соңгы чорда илдә булган хәлләр һәм сәяси-иҗтимагый үзгәрешләр. Тоталитар системаны җимерүгә беренче омтылышлар. Торгынлык еллары. Ил халыкларының үзгәртеп кору чорына килеп керүе, СССРның таркалуы, яңа икътисади һәм иҗтимагый нигезләргә күчүнең башлануы. Татарстанның мөстәкыйльлеге өчен көрәш.

Бу дәвердә татар әдәбияты: илдәге, татарстан Республикасындагы хәлләр һәм үзгәрешләрнең әдәбиятта чагылу дәрәҗәсе.

50-70 нче еллар әдәбияты (күзәтү). Төп иҗат көчләре. **Н.Исәнбәт, Г.Бәширов, М.Әмир, И.Гази, Г.Әпсәләмов, К.Нәҗми, Ә.Еники, С.Баттал, Ш.Маннур, С.Хәким** һ.б.ларның әсәрләре турында кыскача мәгълүмат бирү. Аларда жанр төрлелеге, сәнгатьлелек ягыннан һәм тематикада яңалыклар.

Бу еллар әдәбиятының гомуми кимчелекләре: тормышчан дөреслек җитеп бетмәү, ил һәм халык тормышындагы вакыйга-хәлләрне бизәп-шомартып күрсәтү; геройлар характерын схемачылыкка сөйри торган төстә тасвирлау; тематикадагы яңалыкны сәнгать ягыннан яңалыктан өстен кую һ.б..

И.Гази. *“Онытылмас еллар”* трилогиясе. Аерым типик характерлар иҗат итүдә әсәрнең әдәби процесстагы урыны: революцияне кабул итү һәм бәяләүдә кайбер кимчелекләре.

М.Әмир. “Ялантау кешеләре”, “Саф күңел”. Дилогиянең язучы иҗатындагы роле, урыны, әдәбият тарихы өчен әһәмияте; сугыш чоры һәм сугыштан соңгы еллардагы халык тормышын берьяклырак тасвирлау.

Г.Бәшировның *“Намус”* романы. Хезмәт кешесенең рухи байлыгын ачуда, тел-сурәтләү чаралары өлкәсендә уңышлар. Әсәрнең тормыш дөреслегенә тугрылыгы ягыннан кайбер җитешсезлекләре.

Әмирхан Еники (2 сәгать)

Тәрҗемәи хәле һәм иҗаты белән таныштыру. Язучының сугыш елларында иҗат иткән хикәяләре. Алардагы психологик бизәкләр, гади кешенең эчке кичерешләрен дөрес һәм тәэсирле итеп сурәтләү, детальләр төгәллеге.

“Әйтелмәгән васыять хикәясе. Акъәби боразы, аның халык намусын һәм рухи дөньясындагы сафлыкны гәүдәләндерүе. Ананың балаларына мөнәсәбәте, күңел җылылыгы, сизгерлеге, яңа йола-тәртипләрне аңларга омтылуы, үз күңелендә электән урнашкан, канына сеңгән гадәтләрнең замана тудырган яңалыклар белән каршылыкка керүе.

Хикәянең сәнгатьчә эшләнеше, композициясендә үзенчәлекләр. Халыкның гореф-гадәте, туганлык җепләренең изгелеге, кеше күңеленә игътибарның җитмәве кебек сыйфатларның калку итеп куелуы. Болардан чыга торган төп фикер. Кылган образы. Хикәядә Миңлебай карт әйткән соңгы сүзләрнең эчке мәгънәсе. Учак образы.

“Матурлык” хикәясе. Ана һәм бала мәхәббәтенең үзенчәлекле чагылдырылуы. Хикәянең сәнгатьчә эшләнеше.

Хәсән Туфан (2 сәгать)

Шагыйрьнең тормыш юлы, шәхес буларак үзенчәлекле сыйфатлары.Иҗатының башлангыч чоры. *“Урал эскизлары”, “Бибиевләр”* поэмалары. Алардагы төп фикер, сәнгатьчә эшләнешләрендә үзенчәлекләр.

Х.Туфанның тоткынлык чорындагы иҗаты. Кеше кичерешләренең төрлелеген, байлыгын чагылдыруы (*“Иртәләр җитте исә”, “Чәчәк сибелә җирдә”* һ.б.).

Авторның татар шигыре строфикасына керткән яңалыгы (*“Гөлләр инде яфрак яралар”).*

Туфан шигъриятенең фәлсәфи тирәнлеге *(“Сөйли торган материя”, “Сүз кушасы килә талларга”* һ.б.) Табигать белән кеше бәйләнешен һәм мөнәсәбәтен сурәтләү.

60 – 70 нче елларда Х.Туфан иҗаты. “Туфан – үзе бер чор” (С.Хәким). Бу чор иҗатының төп сыйфатлары. Лирик геройның рухи баюы *(“Гомер эзләре буйлап”, “Кармәт истәлекләре”). “Еракларга алып киттеләр”* поэмасы. Шагыйрь иҗатында әхлак сафлыгы, мәхәббәткә тугрылык, ныклы гаилә төзү проблемаларының сәнгатьчә хәл ителеше.

Әдәбиятка яңа иҗат көчләре килү

Нурихан Фәттах. *“Сызгыра торган уклар”* романы. Язучының иҗатына кыскача күзәтү ясау. *“Сызгыра торган уклар”*ның тарихи роман буларак үзенчәлекләре. Ерак тарихка бүгенге проблемалар югарылыгыннан караш. Төп образлары, сюжет үстерелеше, характерларның ачылу дәрәҗәсе. Әсәрнең сәнгатьчә эшләнешендә үзенчәлекле сыйфатлар, борынгы төрки тел үрнәкләренең әсәрдә бүгенге әдәби телгә оста үрелгән булуы. (2 сәгать)

Әдәбият теориясе. Тарихилык принцибы турында.

Аяз Гыйләҗев. Иҗатына кыскача күзәтү. *“Әтәч менгән читәнгә”* повестен анализлау.Әсәрдә уздырылган төп фикерне ачыклау. Образларга бәя бирү, художество үзенчәлекләрен тәгаенләү. Повестьның соңгы еллар әдәбияты өчен яңалыгы. (2 сәгать)

Илдар Юзеев иҗаты турында гомуми мәгълүмат бирү. Шагыйрь ёщм драматург буларак иьат эшчщнлеге. Поэма, баллада, шигъри трагедияләр авторы. Аларда заман һәм кешенең үзара мөнәсәбәте, кешене кеше иткән чыганакларны эзләү һәм сәнгатьчә күрсәтергә омтылу.

“Өчәү чыктык ерак юлга...” Поэмадагы тормышчан проблемалар. Фазылҗан, Нур һәм “мин” образлары. Аларның үз тормыш сукмакларын эзләүләре. Рухи дөньяларына игътибар. Кәккүк образына йөкләнгән мәгънә. Поэманың үзәгенә куелган юл образы. Яшьлек хатирәләрен шигъри юлларда бирү үзенчәлекләре. Җанлы һәм җансыз табигать образларының (көймә. урман, чабыш атлары) хатирәләрне тергезүдәге роле. Поэмада шигъри сурәтлелек байлыгы. (2 сәгать)

Туфан Миңнуллин. Драматургның тәрҗемәи хәле. Драма поэтикасына, формасына яңалыклар алып килүе, символика, шартлылыкка иркен мөрәҗәгать итә башлавы (*"Ай булмаса, йолдыз бар", "Моңлы бер җыр", "Әлдермештән Әлмәндәр"*). Тарихка һәм тарихи шәхесләр образына мөрәҗәгать итеп язылган әсәрләре (*"Канкай углы Бәхтияр", "Без китәбез, сез каласыз", "Ат карагы").*

"Әлдермештән Әлмәндәр" комедиясе. Әлмәндәр карт образының тормышчан фәлсәфи нигезе: ил картының тормышка мәхәббәте һәм яшәү дәрте, халык акылын һәм тәҗрибәсен чагылдыруы. Комедиядә яшәү һәм үлем фәлсәфәсенең оста хәл ителүе. Шартлылыкка киң мөрәҗәгать итүнең сәнгатьчәаклануы.

Татар театр сәнгатен үстерүдә Т.Миңнуллин драматургиясенең роле.

Әдәбият теориясе. Пролог. Эпилог, Интермедия, Аллегория. (3 сәгать)

Хәзерге татар әдәбияты

Кереш. Җәмгыятьтәге кискен үзгәрешләрнең әдәбиятта чагылуы. Әсәрләрдә милли бәйсезлек һәм мөстәкыйльлеккә омтылу авазлары, милләтебез тарихына игътибарның артуы. Тарихи һәм табигатьне саклау темаларының активлашуы. Бүгенге әдәбиятта шәхес концепциясенең үзенчәлекләре. (1сәгать)

Поэзия (7 сәгать)

Н.Арсланов, Г.Афзал һ.б. әсәрләре, аларның үзенчәлекле яклары.

Шигъриятькә яңа иҗат көчләре килү: **Р.Әхмәтҗанов, Р.Мингалим, Р.Гаташ, Г.Рәхим, Зөлфәт, З.Мансуров, К.Сибгатуллин, Ш.Маннапов, Г.Моратов, Р.Зәйдуллин, Б.Сөләйманов, Ш.Гаделша** һ.б. Яңа тема һәм идеяләр. Аерым жанрларның активлашуы: поэма, оратория, дастан, баллада, реквием һ.б., боларда аерым жанр чикләренкиңәйтергә һәмтөрләндерергә омтылышлар. Шигъри сүзнең эчке куәтен, җегәрен арттыруда уңышлар. Поэзиядә халык авыз иҗатындагы, бөтендөнья әдәбияты һәм сәнгатендәге символикадан, шартлы алымнардан файдаланырга омтылышның артуы һәм җанлануы. (2 сәгать)

Равил Фәйзуллин иҗатын кыскача күзәтү. Психологик киеренкелеккә омтылышы, чичәнлек традицияләрен уңышлы үстерүе. *"Гадиләргә гимн", "Көрәшчеләр"* поэмаларының идея-эстетик үзенчәлекләре. Аларда кешенең бүгенге җәмгыятьтәге урынын күзаллауның чагылышы. (2 сәгать)

Ренат Харис поэзиясе турында мәгълүмат бирү. Шигъриятендә заманчылык рухы, фикер тирәнлегенә омтылыш, шагыйрьнең сәнгатьчә үтемле мөмкинлекләр эзләве. Оригиналь формаларга, метафорикага кыю мөрәҗәгать итүе (*"Ат иярләү", "Ант суы", "Җәлилчеләр"* поэмалары, *"Кеше"* ораториясе) (1 сәгать)

Региональ компонент: **Ш.Гаделша** [Мин – Себер татарымын. – Казан, 2006. – Б.85]; Б.Сөләйманов ***:*** **Б.Сөләйманов** [Б.Сөләйманов. Мин Себер татарымын. – Екатеринбург, 1998. – Б.121]. (укытучы сайлавы буенча)

Проза (7 сәгать)

Проза жанрында җәмгыять һәм шәхес мөнәсәбәте проблемасын яңача хәл иткән әсәрләр язылу (**Г.Ахунов**. "Идел кызы", **М.Хәсәнов**. *"Язгы аҗаган",* **А.Гыйләҗев**. *"Балта кем кулында*?", "Йәгез, бер дога!"). Әсәрләрдә тоталитар системаның шәхесне изүе, физик һәм мораль яктан мәсхәрәләве, таптавы чагылу.

Р.Батулла, Ә.Гаффар, М.Маликова, Ф.Садриев, Ф.Яруллин, Т.Әйди һ.б. әсәрләре. Аларда тормыш дөреслегенә якынаю процессы чагылу. (3 сәгать)

Мөсәгыйть Хәбибуллин әсәрләре турында гомуми мәгълүмат бирү. *"Кубрат хан"* романы. Гомумкешелек кыйммәтләренә игътибар, аларны ил мәнфәгатьләре яктылыгында карау, илнең иминлеген, милләт язмышын алга чыгарып тасвирлау. Сюжет җанлылыгы, образлары. Тарихи фактларга, мәгънәләргә, сүз-тәгъбирләргә игътибар, аларның бүгенге укучыга тәэсир көче. (2 сәгать)

Региональ компонент: **Якуб Зәнкиев** иҗатына күзәтү. *"Иртеш таңнары"* романы. (2 сәгать)

Б.Сөләйманов *"Нәби яки көтелмәгән очрашу*" [Б.Сөләйманов. Мин Себер татарымын. – Екатеринбург, 1998. – Б.150-176].

Әдәбият теориясе. Сәнгатьчә дөреслек категориясе.

Драматургия (5 сәгать)

Т.Миңнуллин, А.Гыйләҗев. Ю.Әминев, Ә.Баянов, И.Юзеев һ.б. пьесаларында әхлак проблемаларына игътибарның артуы. Татар халкының рухи сәламәтлеге мәсьәләләре чагылу.

Яшь драматурглар З.Хәким, М.Гыйләҗев, Д.Каюмов, Р.Гыйззәтуллин пьесаларына кыскача күзәтү-мәгълүмат бирү. (1 сәгать)

Р.Батулланың драма әсәрләренә кыскача күзәтү**.** *"Өчәү юлга чыктык"* драмасы. *"Кичер мине, әнкәй!"* мелодрамасы. Алардагы заманчалыкның чагылышы.

"Сират күпере" тарихи драмасына анализ. Тукай образын гәүдәләндерүдә яңалыклар, сәнгатьчә ачышлар. Образлар системасы. (2 сәгать)

Ризван Хәмид иҗаты турында гомуми мәгълүмат бирү. *"Синең урыныңа кайттым", "Кайтыр идем", "Китәм инде"* пьесаларында фәнни-техник революция шартларының шәхесне рухи бөлгенлеккә төшерүен күрсәтү. Кеше күңеленең катылыгына, миһербансызлыкка нәфрәт чагылу (*"Олы юлның тузаны"*).

"Җиде баҗа" драмасы: төп фикере, сәнгатьчә үзенчәлекләре, яңа алымнар куллануда табышлар. Күгәй, Дая, Дулат, Искәндәр образлары. Болар ярдәмендә кешенең асыл сыйфатларын олылау. Драманың эчтәлегендә бүгенге авыл проблемаларының, авыл гадәт-йолаларының актуальлеген чагылдыру. (2 сәгать)

Балалар әдәбияты (3 сәгать)

Бүгенге татар балалар әдәбиятының төп иҗат көчләре. **Л.Ихсанова, Ж.Тәрҗеманов, Х.Халиков, Р.Хафизова, Ж.Дәрзаман, Р.Бәшәр, З.Хөснияр** һ.б. әсәрләре. Төп тема һәм проблемалар. Сурәтләү объектының гаилә хәлләренә, бала яки яшүсмернең эчке дөньясына авыша баруы.

Шәүкәт Галиев иҗатына күзәтү. Шигырьләрендә баланың психологиясе, тынгысыз холкы чагылу. Бу чагылуның үзенчәлекләре, тапкырлыкка, җорлыкка, көтелмәгәнлеккә киң урын бирелү.

Роберт Миңнуллинның балалар поэзиясенә анализ ясау. Тема һәм образлар төрлелеге. Туган якка, табигатькә, ата-анага чиксез мәхәббәтне нечкә юмор һәм мөлаем җылылык белән тасвирлау.

Балалар әдәбиятында проза жанрының, бигрәк тә тарихи прозаның яңа әсәрләр белән баюы. Сурәтләүдә мажаралылыкка киң урын бирелү. Әкият төренең җанлануы.

Йомгак (1 сәгать)

Совет чорында татар әдәбияты узган юл: табышлар һәм югалтулар. Әдәбиятның сәнгатьчә дөреслеккә ирешү юлында ныгый баруы. Әдәби процессның юлдашы буларак әдәби тәнкыйть. Соңгы еллар тәнкыйтендә актив эшләүче **М.Хәсәнов, Р.Мостафин, Ф.Мусин, Т.Галиуллин, А.Әхмәдуллин, Ф.Галимуллин, Ф.Хатипов, Н.Хисамов, Ф.Урманчиев, Х.Миңнегулов, Н.Ханзафаров, Ә.Сәхәпов, М.Вәлиев, С.Маннапов, С.Хафизов, Р.Рахмани, Ф.Бәширов** һ.б.

Халыкның рухи һәм акыл хәзинәсен саклау һәм үстерүдә татар әдәбиятының роле.

Югары сыйныфларда инша (сочинение) язу өчен тәкъдим ителгән якынча темалар

1. “Кыйссаи Йосыф” поэмасы – халыкның рухында.
2. Мөхәммәдьяр – гуманист-шагыйрь.
3. “Әйа агач, яшең күпме?” (Г.Кандалый поэзиясе).
4. К.Насыйри һәм татар халык авыз иҗаты.
5. Хәдичәнең гүзәллеге нидә? (З.Бигиев романнары).
6. Акмулла – гаделлек һәм мәгърифәт җырчысы.
7. Күпме какканны күтәрде бу милләт... (Г.Исхакый әсәрләрендә милләт язмышы чагылу).
8. Канатсыз акчарлаклар (“Акчарлаклар повесте).
9. “Син – Кеше!” (XX йөз башы әдәбиятында кеәе образы)
10. Г.Тукай – халыкның үз баласы.
11. Г.Ткай һәм төрки халыклар әдәбияты.
12. “Уеңны уйдырып сал” (Дәрдемәнд иҗаты).
13. Сиражетдин – комсызлык корбаны (“Банкрот” комедиясе).
14. Гали ике ут арасында (“Яшь гомер» драмасы).

15.“Киләчәккә хатлар” бүгенге укучыга нәрсә бирә?
16.Көлке көлә килә... (“Американ”да сатира һәм юмор.)
17.Кеше үз язмышына үзе хуҗа. (Г.Исхакый. “Көз”.)
18.Рәнҗетелгән һәм изелгәннәрне яклап. (“Идегәй” трагедиясе.)
19.Киң даланың ирек сөюче кызы. (Г.Ибраһимов. “Казакъ кызы”.)
20.Без сугышта юлбарыстан көчлебез. (Бөек Ватан сугышы татар әдәбиятында)
21.Зинданнарны ватып чыккан җыр. (“Моабит дәфтәре”)
22.“Намус” романы һәм бүгенге тормыш.
23.“Кайсыгызның кулы җылы...” (Х.Туфан лирикасы.)
24.Хәзинә хуҗалары. (Г.Ахуновның “Хәзинә” романы.)
25.Тарихыбыз түреннән килгән аваз һәм рух. (Н.Фәттах романнары.)
26.Мәгънәсез ярышучылар. (А.Гыйләҗев. “Әтәч менгән читәнгә”.)
27.“Кеше китә - җыры кала”. (М.Мәһдиев прозасы.)
28.Әлмәндәр – ил карты. (“Әлдермештән Әлмәндәр” комедиясе.)
29.Хыял һәм чынбарлык бәрелеше. (Р.Мөхәммәдиевнең “Ак кыялар турында хыял” повестенда образлар системасы.)
30.Шагыйрь сират кичә. (Батулла. “Сират күпере”.)

Ирекле темалар

1. Җир йөзе шундый киң, күңелле һәм якты. (М.Җәлил)
2. “Халык – зур ул, көчле ул... (Г.Тукай)
3. Дуслар кирәк дөнья көтәргә...
4. Рус җирендә без әсәрле, эзле без... (Г.Тукай)
5. Сабантуй – хезмәт һәм дуслык бәйрәме.
6. Авылым матур уйлый.
7. “Китап укып елый алганнарның
   Күңелендә булмый каралык”. (М.Әгъләмов)
8. Сүзләр чыгар шагыйрьләрдән хикмәт белән...
9. Әдәбиятта һәм сәнгатьтә Тукай образы.
10. Минем яраткан әсәрем (язучым).
11. Хаклвк өчен көрәшчеләр сафында мине урыным.

5-11 нче сыйныф укучыларының татар теленнән һәм әдәбиятыннан белемнәрен бәяләү

Укуны бәяләү

Укучыларның 1 минутта уку тизлеге түбәндәгечә билгеләнә:

Сыйныфлар	Икенче ярты еллыкта					
	Хәреф саны		Иҗек саны		Сүз саны	
5	355-600	415-650	155-235	160-250	65-105	70-110
6	415-650	445-700	160-250	170-270	70-110	75-115
7	445-700	455-725	170-270	180-280	75-120	80-125
8-9	455-725	485-755	180-280	190-290	80-125	85-130
10	465-735	495-765	190-290	200-300	85-130	90-135
11	475-745	500-775	200-300	210-320	90-140	100-145

Искәрмә:

- Укуның төп максаты – текстның дөрес укылуына һәм эчтәлеген аңлауга ирешү;
- Укуны тикшереп бәя биргәнче, укучылар, бәяләү нормалары белән таныштырылып, текст белән эшләү күнекмәләре алырга тиеш.

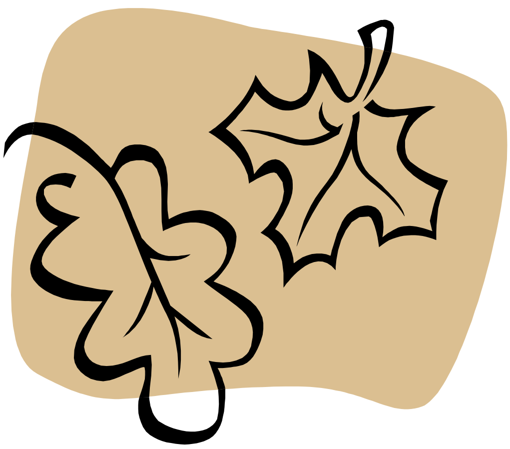

Укуга куелган таләпләр һәм бәяләү

№	Таләпләр	Билге
1. 2.	***Шул сыйныфка таләп ителгән күләмдәге сүзләр тиз, ачык, дөрес әйтелеп, фикер аңлаешлы бирелсә, ягъни:*** ***- фонетик үзенчәлекләр (хәрефләрнең укылыш үзенчәлекләре) дөрес бирелсә;*** ***- татар әдәби теленең орфоэпик нормалары (сүзнең әйтелеш үзенчәлекләре сакланса;*** ***- җөмләләр сөйләмнең төп структур берәмлекләренә дөрес бүленсә;*** ***- тукталышлар (паузалар) дөрес ясалса, сүз басымы һәм логик басым дөрес укылса;*** ***- интонацион яктан тексттагы җөмләләр дөрес тавыш белән укылса;*** ***Укытучының текст эчтәлегеннән чыгып бирелгән сорауларына төгәл җавап бирелсә;***	«5» ле билгесе куела
1. 2.	***Таләп ителгән күләмдәге сүзләр тиешле тизлектә укылса, ләкин кайбер сүзләрнең әйтелешендә фонетик, орфоэпик үзенчәлекләр тиешенчә үтәлмәсә, ягъни:*** ***- кайбер сүзләрне укыганда, сүзләрнең укылыш үзенчәлекләре орфоэпик нормаларга туры килмәсә;*** ***- сөйләмнең структур бүленешендә кайбер хаталар булса;*** ***- җөмләне укыганда, интонацион яктан 1-2 төгәлсезлек җибәрелсә;*** ***Укытучыларның сорауларына төгәл җавап бирелсә;***	***«4» ле билгесе куела***
1. 2. 3.	***Уку тизлеге вакыт чикләренә сыймаса һәм уку барышында 3-4 фонетик, 2-3 орфоэпик хата җибәрелсә;*** ***Текст сөйләм берәмлекләренә тиешенчә бүленмәү сәбәпле, интонация төгәл бирелмәсә;*** ***Сорауларга бирелгән җавапларда төгәлсезлекләр булса;***	***«3» ле билгесе куела***
1. *2.* *3.* *4.*	***Тиешле тизлектә уку күнекмәләре булмаса;*** ***Уку барашанда үтелгән орфорг.-да төгәлсезлекләр күп кабатланса;*** ***Уку барышында җибәрелгән фонетик, орфоэпик, интонацион хаталар текст эчтәлеген аңлауга комачауласа;*** ***Текст эчтәлеге буенча бирелгән сорауларга өлешчә җавап алынганда.***	***«2» ле билгесе куела***

Язма эшләрне бәяләү

Тел буенча бирелгән белемнәрнең үзләштерелү дәрәҗәсен, язуда дөрес кулланылышын тикшерү максатларыннан чыгып, татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә төрле язма эшләр – диктантлар, изложение, сочинение яздырыла. Диктантларны бәяләгәндә, орфоргафик һәм пунктуацион хаталар саны, ә изложение һәм сочинениеләрдә орфографик һәм пунктуацион хаталар белән бергә, теманың ачылу дәрәҗәсе, язманың тел байлыгы (С.), грамматик ялгышлары (Г.), логик (Л.), һәм фактик (Ф.) хаталар да исәпкә алына.

Хаталар тупас һәм тупас булмаган хаталарга бүленеп йөртелә:

Тупас хаталарга ***алдагы сыйныфларда һәм бу уку елында үтелгән орфоргафик, грамматик һәм пунктуацион кагыйдәләргә караган хаталар керә;***

Тупас булмаган орфографик хаталар:

- укучы үзе төзәткән орфоргафик хаталар (өч хатасын үзе төзәткән укучының эше бер баллга түбән бәяләнә); язылышы татар теле кагыйдәләренә туры килмәгән ялгышлар (Сибгат, төнъяк, Акъегет һ.б.);

- мәгънәләре төрлечә кулланылган кушма яки тезмә сүзләрне бутап язу (өй алды – өйалды, ил гизәр – Илгизәр һ.б.);

- программа нигезендә өйрәнү күздә тотылмаган яки соңрак үтеләчәк теоретик материалларга караган орфоргафик хаталар;

- дәреслектә күрсәтелмәгән очракларга караган сүзне юлдан-юлга күчерүдә ялгышу.

Тупас булмаган пунктуацион хаталарга җөмлә эчендәге синтагмаларны яки кушма җөмлә өлешләрен аеру өчен, функцияләре бердәй булган тыныш билгеләренең берсе урынына икенчесен кую (теркәгечләрдән башка бәйләнгән ике тиңдәш кисәкнең берсе икенчесенә каршы куюны белдергән очрактасызык яки өтер кую; гомумиләштерүче сүзләр янында – ике нокта яки сызык; аныклагычлар янына – сызык, ике нокта, җәяләр яки ике яктан өтер; ымлык яки аваз ияртемнәреннән соң – өтер яки өндәү билгесе; теркәгечсез тезмә кушма җөмләдә – өтер, нокталы өтер яки сызык; тиңдәш кисәкләр арасында – өтер яки нокталы өтер; иярченле кушма җөмләдә – өтер яки ике нокта; туры сөйләм янында - сызык, өтер яки сызык, күп нокта һәм сызык, ике нокта һәм сызык; тиңдәш түгел аергычлар арасына өтер кую; берничә тыныш билгесе бергә очрашкан урыннарда ялгышу; үзара бик тыгыз бәйләнештәге гади җөмләләрне өтер, сызык яки ике нокта белән аерып язу; тезмә кушма җөмләләрнең өлешләрен нокта белән аерып, шул фикерне гади җөмләләр итеп бирү) керә.

Диктантлар

Диктант укучыларның орфографик һәм пунктуацион яктан белемнәрен тикшерү максатыннан яздырыла һәм, башкарылу алымнарына карап, ике төргә бүлеп йөртелә: өйрәтү һәм контроль диктантлар.

Өйрәтү диктантларына сүзлек диктанты, искәртмәле, аңлатмалы, ирекле, сайланма, хәтер, иҗади һәм күрмә диктантлар керә.

Контроль диктантлар, гадәттә, тема үтелеп беткәч һәм уку елының беренче, икенче яртысы тәмамлангач яздырыла. Контроль диктант өчен алынган текстка өстәмәләр кертелми, бернинди аңлатма һәм искәртмәләр бирелми. Ләкин укучылар контроль диктантның булачагы, нинди орфограммаларны кабатларга кирәклеге турында алдан кисәтелә.

Сыйныфлар буенча контроль диктант күләме түбәндәгечә билгеләнә:

Сыйныфлар	*Сүзләр саны*	
	Уку елы башында	*Уку елы ахырында*
Y	***100***	***110***
YI	***110***	***120***
YII	***120***	***130***
YIII	***130***	***140***
IX	***140***	***150***
X	***150***	***160***
XI	***160***	***170***

Контроль диктантларны бәяләү:

№	*Таләпләр*	*Билге*
1.	***Орфографик һәм пунктуацион хаталар булмаган эшкә*** ***Искәрмә. Пөхтә эшләнгән 1 орфоргафик яки 1 пунктуацион хаталы эшкә***	***«5»ле билгесе куела.*** ***«5»ле билгесе куела ала***
2.	***1 орфографик, 1 пунктуацион хатасы булган эшкә*** ***Искәрмә. 1 орфографик, 2 пунктуацион хаталы эшкә яки орфографик хаталары булмыйча, 3 пунктуацион хатасы булган эшкә, яки Бер***	***«4»ле билгесе куела*** ***«4»ле билгесе куела***

	төрдәге 2 орфографик һәм 1 пунктуацион хаталы эшкә	
3.	*2 орфографик, 1-3 пунктуацион хаталы, 2 төзәтүле эшкә* *Искәрмә. 4 пунктуацион, 1 орфографик хаталы эшкә яки бер төрдәге 5 орфографик, 4 пунктуацион хаталы эшкә*	*«3»ле билгесе куела* *«3»ле билгесе куела*
4.	*5 орфографик, 5 пунктуацион хаталы, 4 төзәтүле эшкә*	*«2»ле билгесе куела*
5.	*6-7 орфографик, 4-5 пунктуацион хаталы, берничә төзәтүле эшкә*	*«1»ле билгесе куела*

Изложение яздыру һәм бәяләү

Изложение язу өчен укучыга аңлаешлы телдә язылган хикәяләү характерындагы текст алына.

Изложение язганда балаларның бәйләнешле фикер йөртә белү сәләте генә түгел, ана теленең орфографик, грамматик, стилистик һәм пунктуацион үзенчәлекләрен белүләренә, текст эчтәлегеннән чыгып, нәтиҗә ясый белү сәләтенә, сүз байлыгыннан файдалана белү мөмкинлекләренә дә бәя бирелә.

Сыйныфлар	*Изложение саны*	*Уку елы башында*		*Уку елы ахырында*	
		Текст күләме	*Язма күләме*	*Текст күләме*	*Язма күләме*
Y	***8 (2)***	***150-170***	***100-110***	***170-200***	***110-120***
YI	***6 (2)***	***200-220***	***120-130***	***220-250***	***130-140***
YII	***6 (2)***	***250-300***	***140-160***	***300-350***	***160-180***
YIII	***6 (2)***	***350-400***	***180-200***	***400-450***	***200-220***
IX	***4 (2)***	***450-475***	***220-240***	***475-500***	***240-250***
X	***2 (1)***	***475-500***	***240-250***	***500-525***	***250-260***
XI	***2 (1)***	***500-525***	***250-260***	***525-550***	***260-275***

Изложениене бәяләү

№	*Текстның бирелеше*	*Грамоталылыгы*	*Билге*
1.	*Текст, планга нигезләнеп, эзлекле бирелгән; стиль бердәмлеге сакланган, фактик һәм техник хаталар юк.*	*1 орфографик яки пунктуацион (яки грамматик) хата бар.*	*«5» ле билгесе куела*
2.	*Текст хикәяләү агышы бирелгән эзлеклелек белән тулысынча туры*	*2 орфографик, 1 пунктуацион (яки 1*	*«4» ле билгесе*

	килми; стиль бердәмлегендә хилафлык сизелә; язмада 1 фактик, 1 техник хата җибәрелгән.	*грамматик) хата бар.*	*куела*
3.	*Текст язмада эзлекле бирелмәгән, стиль бердәмлеге сакланмаган; сүзләр бәйләнешендәге төгәлсезлекләр җөмләнең мәгънәсен бозуга китергән. Язмада 1 фактик, 2 техник хата җибәрелгән.*	*3 орфографик, 2 пунктуацион 1грамматик хата бар.*	*«3» ле билгесе куела*
4.	*Тексттагы эзлеклелек язмада сакланмаган; стиль бердәмлеге юк; сүзләр һәм җөмләләр бәйләнешендә хаталар бар; фактик һәм техник хаталар күп.*	*Орфографик хаталарның саны өчтән, пунктуацион хаталарның саны икедән, грамматик хаталарның саны өчтән артык*	*«2» ле билгесе куела*
5.	*Текстның эзлеклелеге сакланмаган; сүзләр һәм җөмләләрбәйләнешендә җибәрелгән хаталар текстның эчтәлеген аңлауны кыенлаштыра, техник хаталар бик күп.*	*Төгәлсезлекләр «2»ле нормасыннан артып китсә*	*«1» ле билгесе куела*

Сочинение яздыру

Сочинение укучыларның тормыш күзәтүләреннән алган тәэсирләрен язмада грамоталы һәм эзлекле бирә, әдәби әсәрнең эчтәлеген үз сүзләре белән образлы телдә бәйләнешле итеп яза алу мөмкинлеген тикшерү максатыннан яздырыла.

Әдәби сочинениеләр нинди дә булса әсәр үтелеп беткәч яздырыла, андый сочинениеләр 5-8 сыйныфларда өйрәтү һәм контроль, 9-11 сыйныфларда контроль сочинение буларак үткәрелә.

Әдәби-иҗади сочинениеләр мөстәкыйль укылган яки дәресләрендә үткән әсәргә, андагы образ һәм вакыйгаларга карата укучы фикерен белү максатыннан яздырыла.

Өйрәтү характерындагы сочинениеләрне язганда, укучы текст, әсәр турында тәнкыйть материалларныннан, сүзлекләрдән файдалана.

Ирекле сочинениеләрдә тәкъдим ителгән теманы үзенчә ача, вакыйга һәм геройларга, геройларның үзара мөнәсәбәтенәбәя бирә, үз фикерен исбатлау өчен, башка чыганаклардан файдалана.

Сочинениене бәяләү

№	*Текстның бирелеше*	*Грамоталылыгы*	*Билге*
1.	*Эчтәлек темага туры килә, язмада фактик ялгышлар юк; план буенча эзлекле язылган; теле бай, образлы; стиль бердәмлеге сакланган.*	*1 орфографик (пунктуацион яки грамматик) ялгыш бар.*	*«5» ле билгесе куела*
2.	*Язманың эчтәлеге темага нигездә туры килә, ул дөрес ачылган; 1 фактик хата җибәрелгән, теле бай, образлы; стиль, бердәмлеге сакланган.*	*2 орфографик, 2 пунктуацион һәм 2 грамматик ялгыш бар.*	*«4» ле билгесе куела*
3.	*Эчтәлекне бирүдә мөһим читләшүләр бар: ул нигездә дөрес, ләкин фактик төгәлсезлекләр очрый, хикәяләү эзлекле түгел; теле ярлы, синонимнар аз кулланылган, образлы түгел; стиль бердәмлеге сакланмаган.*	*3 орфографик, 3 пунктуацион һәм 3 грамматик ялгыш бар.*	*«3» ле билгесе куела*
4.	*Тема ачылмаган; фактик төгәлсезлекләр күп; планга туры килми, эзлеклелек бозылган; теле ярлы; сүз кулану ялгышлары очрый; стиль бердәмлеге юк.*	*7 орфографик, 7 пунктуацион һәм грамматик ялгышлар бар.*	*«2» ле билгесе куела*
5.	*Төгәлсезлекләр билгесе «2»ле кую нормасыннан артып киткән.*	*Ялгышлары «2»ле билгесе кую нормасыннан артык.*	*«1» ле билгесе куела*

Язма эштән соң беренче юлга, кызыл юл турысыннан башлап, ялгышларның саны күрсәтелә: башта орфографик, аннан пунктуацион һәм стилистик хаталар саны ике нокта Аша күрсәтелә. Мәсәлән: 1:2:3. Бу язылыш 1 орфографик, 2 пунктуацион, 3 стиль хатасы барлыкны күрсәтә.

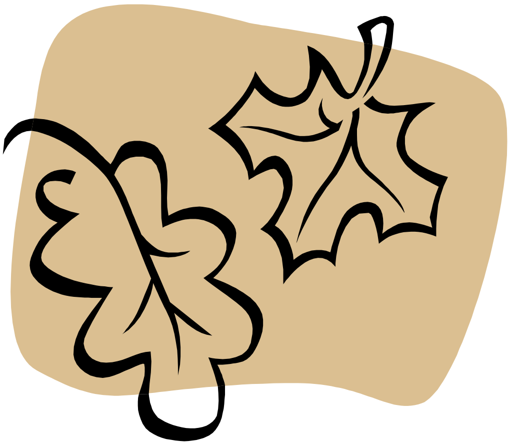

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯСЕ МӘГАРИФ МИНИСТРЛЫГЫ
“Д.И.Менделеев исемендәге Тубыл дәүләт социаль-педагогия академиясе”

Филология факультеты

Татар теле, әдәбияты һәм укыту методикалары кафедрасы

К.С. САДЫКОВ

ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕННӘН КАГЫЙДӘЛӘР ҖЫЕНТЫГЫ

Урта мәктәп укытучылары һәм педагогика институтының
татар теле бүлеге студентлары өчен
укыту-методик кулланма

ТУБЫЛ 2009

УДК 809.432.1
ББК 81.632.3
С 14

Утверждено на заседании кафедры
татарского языка, литературы и МП
«25» сентября 2009 г.

В данный сборник собраны правила татарского литературного языка по фонетике, орфографии, орфоэпии, словообразованию, лексике, морфологии, синтаксису. Объясняются трудные случаи правописания, даются схемы анализа, вопросы и задания для самостоятельной работы. Рекомендуется в качестве учебно-методического пособия учителям средних общеобразовательных школ, студентам дневной и заочной форм обучения, абитуриентам / составитель К.С.Садыков.- Тобольск: Тобольская государственная педагогическая академия им. Д.И.Менделеева, 2009.

Составитель:
Садыков К.С., кандидат педагогических наук, доцент кафедры татарского языка, литературы и МП ТобГСПА им. Д.И.Менделеева.

Рецензенты:
М.А. Сагидуллин – кандидат филологических наук,
доцент Тюменского государственного университета
Ф.С. Сайфулина – доктор филологических наук, доцент

© Садыков Клим Султанович, 2009
© Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И. Менделеева
ТОБОЛЬСК 2009

КЕРЕШ

Бу җыентык – тел гыйлеменең фонетика, графика, орфография, морфология, синтаксис бүлекләренә караган төп төшенчәләр һәм кагыйдәләр тупланмасы. Методик кулланма институтның татар бүлегендә укучы студентларга, ана теле укытучыларына татар әдәби теле үзенчәлекләрен искә төшерү һәм белемнәрен системага салу, мәктәптә укыту процессында тел гыйлеменең төрле бүлекләрен өйрәнгәндә куллану максатын искә алып төзелде. Һәрбер бүлеккә анализ үрнәкләре тәкъдим ителә, мөстәкыйль эшләү өчен күнегүләр дә бирелә,

Җыентыкны төзегәндә хәзерге татар әдәби теле буенча Р.С.Абдуллина, Т.М.Гайнуллина, Н.С.Гыймадиева, М.З.Зәкиев, К.З.Зиннәтуллина, С.М.Ибраһимов, Н.В.Максимов, Б.М.Мифтахов, Ф.С.Сафиуллина, Г.М.Сөнгатов, Д.Г.Тумашева, Ф.Ф.Фатыйхова, М.З.Хәмидуллина, Г.М.Шәйхиева, Р.В.Юсупов хезмәтләреннән файдаландык.

ТЕЛ ГЫЙЛЕМЕ ҺӘМ АНЫҢ ӨЛЕШЛӘРЕ

Тел гыйлеме – тел турындагы фән, ягъни лингвистика. Ул телнең төрле якларын өйрәнә торган аерым бүлекләрдән тора:

- ***фонетика – телнең авазлар составын, аларның кулланыш үзенчәлекләрен өйрәнә;***
- ***графика – авазларның язуда бирелешен, орфография – дөрес язу кагыйдәләрен өйрәнәләр;***
- ***пунктуация – тыныш билгеләрен кую нигезләрен өйрәнә.***

Болардан тыш тел гыйлеменең лексика, сүзьясалышы, грамматика бүлекләре бар.

Лексика - телдәге сүзләр җыелмасы, лексикология сүзлек байлыгын өйрәнә. Лексикологиянең тармаклары булган семасиология – сүзләрнең мәгънәсен, этимология – сүзләрнең килеп чыгышын, фразеология – телдә бер төшенчә белдерү өчен яраклашып катып калган тотрыклы төзелмәләрне, лексикография – телдәге сүзләрне җыю, сүзлекләр төзү, сүзлекләрнең төрләрен өйрәнәләр.

Сүзьясалышы бүлеге сүзнең төзелешен һәм ясалу ысулларын өйрәнә.

Грамматика – тел гыйлеменең сүзләр, сүзтезмә һәм җөмләләрнең төзелеше турындагы тармагы. Аның бүлекләре булган морфология сүз төркемнәрен, ә синтаксис сөйләм төзелешен өйрәнәләр.

ФОНЕТИКА

Авазларны төрле яклап өйрәнә торган фән фонетика дип атала. (Аваз – сөйләмнең бүленми торган иң кечкенә кисәге, хәреф – авазның язудагы шартлы билгесе).

Авазлар ике төргә бүленә: сузык һәм тартык.

Сузык авазны әйткәндә үпкәдән килә торган һава бернинди тоткарлыкка очрамый, ул бары тик тавыштан гына тора. Хәзерге татар әдәби телендә 12 сузык бар: шуның тугызы татарныкы (а - ә, о - ө, у - ү, ы – е, и) һәм 3 алынма сузык (<u>о</u>, <u>ы</u>, <u>э</u>).

Калын сузыклар: [а], [о], [у], [ы]; рус теленнән кергән сүзләрдә [<u>о</u>], [<u>ы</u>], [<u>э</u>] – киң әйтелешле сузыклар кулланыла.

Нечкә сузыклар: [ә], [ө], [ү], [е], [и], [э].

Иренләшкән сузыклар: [у], [ү], [о], [ө].

Иренләшмәгән сузыклар: [ы], [е], [а], [ә], [и].

Сузык авазлар таблицасы

Күтәрелеш	*Алгы рәт*	*Арткы рәт*
Югары	*[и] [ү]*	*[<u>ы</u>] [у]*
Урта	*[е] [<u>е</u>] [ө]*	*[о] [ы] [<u>о</u>]*
Түбән	*[ә]*	*[а]*

Сузык аваз – иҗек ясаучы берәмлек. Татар телендә сүз кисәкләре юлдан юлга сүзнең иҗеккә бүленгән урыныннан күчерелә: тө-зе-леш, бак-ча-чы-лар. Шуңа күрә сүзнең иҗек тәшкил итмәгән кисәген юл азагында калдырырга да, икенче юлга күчерергә дә ярамый: октя-брь түгел. Ялгыз бер хәреф юл азагында калдырылмый, икенче юлга да күчерелми: у-куы яки уку-ы түгел.

Тартык авазларны әйткәндә, үпкәдән чыккан һава агымы нинди дә булса торкарлыкка очрый. Хәзерге татар әдәби телендә 28 тартык аваз бар.

Авазларны әйткәндә тавышның катнашу дәрәҗәсенә карап, тартыклар яңгырау, саңгырау һәм сонантларга бүленәләр. Саңгырау тартыклар бары тик шаудан гына торалар. Яңгырау тартыкларны әйткәндә шау да, азрак тавыш та катнаша. Сонор тартыклар әйтелешендә шау азрак, тавыш күбрәк була.

Тартыкларның күбесе яңгыраулыкта һәм саңгыраулыкта парлашалар.

Яңгырау тартыклар: б в г гъ д ж з җ л м н ң й р w
Саңгырау тартыклар: п ф к къ т ш с ч х ц щ һ [,]

Искәрмә: [w] авазы язуда иҗек башында в хәрефе белән, иҗек ахырында у һәм ү хәрефләре белән белдерелә: [wакъыт] – вакыт, [таw] – тау, [күрүw] – күрү.
[,] – бугаз тартыгы – һәмзә. Иҗек ахырында язуда белдерү өчен э хәрефен язалар: маэмай; нечкә иҗектән соң иҗек башында килсә, ь хәрефе белән белдерелә: мәсьәлә; калын иҗектән соң килсә, ъ хәрефе белән белдерелә: Коръән. [къ] һәм [гъ] – язуда к һәм г хәрефләре белән күрсәтелә.

Тартыкларны төркемләү таблицасы

Ясалу урыны	*Яңгырау*	*Саңгырау*	*Сонор*
Ирен-ирен	*б*	*п*	*м, w*
Ирен-теш	*в*	*ф*	
Тел алды	*д, ж, з, җ*	*т, ш, с, ч, ц, щ*	*л, н, р*
Тел уртасы			*й*
Тел арты	*г*	*к*	
Кече тел (увуляр)	ғ (гъ)	қ (къ), *х*	*ң*
Йоткылык (фарингаль)		*Һ*	
Бугаз (ларингаль)		*[,] – һәмзә*	

Белемегезне тикшерегез:

1. ***Хәзерге татар әдәби телендә ничә сузык аваз бар, алар нинди авазлар?***
2. ***Сузыклар нинди төркемнәргә бүленәләр? Һәр төркемгә кергән сузыкларны әйтеп чыгыгыз.***
3. ***Хәзерге татар әдәби телендә ничә тартык аваз бар, алар нинди авазлар?***

4. ***Тавыш һәм шау катнашу ягыннан тартык авазлар нинди төркемнәргә бүленәләр? Бу төркемнәргә кайсы тартыклар керә?***
5. ***Ясалу урынына карап, тартыклар нинди төркемнәргә бүленәләр һәм аларга кайсы тартык авазлар керә?***

Аваз үзгәрешләре

Сингармонизм – сузык авазларның сүз эчендә бер-берсенә охшашлануы (сузыклар ассимиляциясе).

1. ***Рәт гармониясе. Сузык авазлар сүздә калынлыкта яки нечкәлектә ярашалар: бардылар, килделәр.***
   Сузыклар ярашуының бу төренә буйсынмыйлар:
   а) алынма сүзләр: китап, фабрика;
   б) ике тамырдан торган кушма сүзләр: төнбоек, берьюлы;
   в) миңа, сиңа, зәңгәрсу кебек сүзләр.

Рәт гармониясенә буйсынмаган сүзләрдә кушымчалар сүзнең соңгы иҗегендәге сузыкка карап ялгана: калын булса – калын кушымча: телевизорда, нечкә булса – нечкә кушымча: төрекчә, станциядә.

Искәрмә: рус алынмалары гадәттә калын кушымчалар ала: осетрны, медикаментлар, режиссерга.

Алынма сүзләрнең –ль, -ия, -ие гә беткәннәренә нечкә кушымчалар ялгана. Сүз ахырында ь төшеп кала: моделе, артеле, учреждение-не, революция-се. -ль, -ость кә беткәннәренә дә нечкә кушымчалар ялгана: ведомосте, гастрольгә;

Власть, секретарь, календарь кебек сүзләр тартым белән төрләнгәндә, тартымның I һәм II зат күплек кушымчаларында беренче иҗек – нечкә, икенчесе – калын була: власть – властена, календарь – календаребыз, повесть – повестенда.

2. ***Ирен гармониясе. Ирենләшкән сузыклар [о] һәм [ө] авазлары үзләреннән соң килгән [ы] [е] авазларын иренләштерәләр: бөтен [бөтөн], колын [колон].***

Татар телендәге сүзләрдә о, ө хәрефләре 1 нче иҗектә генә языла, башка иҗекләрдә иренләшү процессы булса да, язылмый, ы, е хәрефләре килә. Ә кушма сүзләрне ике сүз итеп карарга кирәк: бербөтен (бер+бөтен), өчпочмак (өч+почмак).

Ассимиляция – тартыкларның бер-берсенә охшашлануы.

1. Уңай (прогрессив) ассимиляция.

а) яңгыраулыкта һәм саңгыраулыкта ярашу. Бу очракта яңгырау тартыкка беткән сүзләргә - яңгырау тартыктан башланган, саңгырауга беткән сүзләргә саңгыраудан башланган кушымчалар ялгана: сүздә, кырда, йөрәктә, бардыр; б) борын ассимиляциясе булганда борын авазына беткән сүзләргә борын авазыннан башланган кушымчалар ялгана: таңнар, урамнан, төнне.

2. Кире (регрессив) ассимиляция (арттан килгән аваз алдагы авазны охшашландыра) әйтелештә генә күзәтелә, язуда чагылыш тапмый. Бу – ирен ассимиляциясе: унбиш (умбиш), көнбагыш (көмбагыш).

Аваз чиратлашу күренеше. 1. Сүз ахырында саңгырау п, к, къ тартыклары сүзгә сузыктан башланган һәм -рак, -рәк кушымчалары ялганганда, яңгырау парлары белән чиратлашалар: п-б, к-г, къ-гъ. Мәсәлән, тарак – тарагы, түп – төбе, күрәк – күрәге, сирәк – сирәгрәк.
2. Сүз ахырында яңгырау тартыклар саңгырау парлары белән чиратлашалар: завод (завот), коллектив (коллектиф), клуб (клуп). Мондый сүзләрне дөрес язу өчен сүз ахырына сузык аваз кушымчалары куеп карарга кирәк: клубы, флагы, составы, теплоходы. Бу сүзләргә юнәлеш, чыгыш, урын-вакыт килешләрендә саңгырау аваздан башланган кушымчалар ялгана: клубка, заводтан, коллективта.

Дифтонг – бер иҗектә янәшә килгән ике сузык кушылмасы. Татар телендә ау-әү (яу-яү) дифтонглары бар. Дифтонгларга беткән сүзләргә сузык аваз кушымчалары ялганганда, у, ү хәрефләре в хәрефе белән алмашына: тау – тавы, түләү – түләве, бау – бавы.

Истә тотыгыз:

- ***Татар телендә ц, щ, ё хәрефләре кергән сүзләр бөтенләй юк. Алар – алынмалар: ёлка, щетка, цирк, самолёт, клеёнка;***
- ***ң хәрефе белән сүз башланмый;***
- ***е, ю, я хәрефләре икешәр авазга билге булып йөри-ләр: е – [йы], [йэ] ерак, елан, ерым; ю – [йу], [йү] юл, юкә; я – [йа], [йә] яка, яшел.***

Я, ю хәрефләре сүз азагында калын да, нечкә дә булып киләләр. Мәсәлән, дәрья, әдәбият, дөнья сүзләрендә ул калын авазны белдерә һәм калын кушымча ала: дәрьялар, әдәбияты, дөньясы. Галия, армия, мәдәният сүзләрендә нечкә әйтелә һәм нечкә кушымчалар ала: Галиянең, армиягә, мәдәниятне.

Сүз башындагы ю, я хәрефләренең нечкәлеген белдерү өчен, бу хәрефләрдән соң килгән тартык артыннан нечкә сузык аваз хәрефе булмаса, нечкәлек билгесе куела: яшь, ямьле, юньле, япь-яшь.

Кушма сүзнең икенчесе я, ю, е хәрефенә башланса, алар арасына аеру билгеләре ь, ъ куела. Беренче тамыр нечкә булса, нечкәлек билгесе, калын булса, калынлык билгесе куела. Мисаллар: төньяк, берьюлы, елъязма, алъяпкыч.

Сүзләргә фонетик анализ ясау тәртибе

1. ***Сүзне иҗекләргә бүлеп, басымын күрсәтергә.***
2. ***Сүздә авазлар һәм хәрефләр санын билгеләргә.***
3. ***Авазларны һәм хәрефләрне рәттән санап чыгарга.***
4. ***Сузык авазларга характеристика бирергә. Сүз сингармонизм законына буйсынамы?***
5. ***Тартык авазларга характеристика.***
6. ***Сүзнең әйтелеше белән язылышы туры киләме? Килмәсә, сәбәбен аңлатырга.***

Бирем: ишек, табигать, бишьеллык, Әкълимә сүзләренә фонетик анализ ясагыз.

Белемегезне тикшерегез:

1. *Аваз үзгәрешләре нилектән килеп чыга?*
2. *Татар телендә еш күзәтелә торган нинди аваз үзгәрешләрен беләсез?*
3. *Нинди фонетик күренеш сингармонизм законы дип атала?*
4. *Сингармонизмның төрләрен әйтегез. Мисаллар китерегез.*
5. *Нәрсә ул тартыклар ассимиляциясе? Аның нинди төрләре бар?*
6. *Тартыклар ассимиляциясенә мисаллар китерегез.*
7. *Аваз чиратлашуы кайсы авазларга кагыла? Мисаллар китерегез.*
8. *Редукция күренешен мисаллар белән аңлатыгыз.*

Графика һәм орфография

Графика

***Графика турында гомуми төшенчә.** Язуда кулланыла торган хәрефләрнең билгеле бер тәртиптә урнаштырылып бирелүе алфавит дип йөртелә. (Бу сүз грек алфавитындагы беренче ике хәреф исеменнән – “альфа” һәм “бета”, татар телендә - әлифба, шулай ук гарәп алфавитының беренче ике хәреф исеменнән: “әлиф”, “би”дән алынган.) Хәрефләрнең формасын һәм аларның телдәге авазларга туры килүен тел гыйлеменең графика дигән бүлеге өйрәнә (graphike – грекча “рәсем төшерү”). Алфавиттагы хәрефләрне кулланып, сүзләрне дөрес язу орфография кагыйдәләре белән билгеләнә.*

Алфавит һәм орфография әдәби телгә нигезләнеп төзелә. Әдәби телдә булмаган диалект һәм сөйләш үзенчәлекләре орфографиядә чагылыш тапмыйлар. Татар графикасы аваз-хәреф язуыннан гыйбарәт. Телдәге авазлар шартлы график билгеләр – хәрефләр белән билгеләнә. Хәзерге татар алфавиты 39 хәрефтән тора. Басма һәм кулъязма хәрефләрнең баш һәм юл хәрефе формалары бар:
Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя, Әә, Өө, Үү, Җҗ, Ңң, Һһ.

Алфавиттагы хәрефләрнең татар телендәге фонемаларга туры килеше. Татар теленең къ, гъ, w һәм һәмзә [,] авазларыннан башка барлык фонемалары өчен дә язуда аерым хәрефләр бар. Ләкин кайбер хәрефләр татар теленең үз фонемаларын гына түгел, рус теленнән яки аның аша бүтән телләрдән кергән фонемаларны да белдерәләр. Бу очракта бер хәреф ике төрле фонема билгесе булып йөри.

Сузык фонемалар.

Калын сузыклар – а, о, у, ы, ый, нечкәләре - ә, ө, ү, э-е, и хәрефләре белән бирелә. Калын сузыкларны белдергән хәрефләр – сүзләрнең калын иҗекләрендә, нечкә сузыкларны белдергәннәре нечкә иҗекләрдә языла: карга, бакча, чаңгы, урман, ботак, Барый; күлмәк, көмеш, үрдәк, элемтә, икмәк.

А хәрефе а фонемасын белдерә: кар, чана, урам; а хәрефе шулай ук күп иҗекле сүзләрнең беренче иҗекләрендә - а фонемасы о-лаштырып әйтелгән очракларда да языла: багана, баганалар, бакчаларда.

Йа, йу дифтонглары я, ю хәрефләре белән бирелә: якты, юл, юрган, якын.

О, ө хәрефләре татар теленең тар о, ө фонемаларын белдерә һәм бер тамырлы сүзләрнең беренче иҗегендә языла; калган иҗекләрдә иренләштерелгән ыо, еө авазлары ы, е хәрефләре белән бирелә: борынгы, солы, бөрлегән, бөтергеч. О, ө хәрефләре кушма сүзләрнең икенче тамырындагы беренче иҗектә дә саклана: аккош, озынборын.

Ы, е хәрефләре татар теленең тар әйтелешле ы, е фонемаларын белдерә: ыргак, кыр, ышкы; келәм, кеше, без. Сүз башында е фонемасы э хәрефе белән бирелә: эт, эл, эссе.

Е хәрефе сүз һәм иҗек башында йы – йе әйтелешләрен белдерә: ел, елан, егет, каен, җәен, поезд.

Ә, у, ү, и хәрефләре ә, у, ү, и фонемаларын белдерәләр һәм сүзнең шул авазлар әйтелгән һәр урынында языла: әңгәмә, буран, бүлмә, киртә.

Сүз һәм иҗек ахырында у, ү хәрефләре w фонемасын белдерә: тау, бау, яуда, дәү.

Ый – и фонемасының калын парына – ый дифтонгына билге булып йөри: ярый, сый, сайрый.

А, о, у, ы, ый хәрефләренең к, г хәрефләре янында ә, ө, ү, е, и авазлары өчен язылу очрагы да бар. Бу очракта а, о, у, ы, ый хәрефләре шартлы рәвештә к, г хәрефләренең к, г түгел, бәлки къ, гъ фонемалары булып укылуын белдерә: каләм, табигый, Гали.

Әгәр дә андый иҗек тартык авазга бетсә, ул тартыктан соң нечкәлек билгесе куела: табигать, Сәгыйть, шагыйрь.

Әгәр къ, гъ авазлары иҗек ахырында булып, аннан соң берәр тартык аваз килсә яки сүз шунда тәмамланса, к, г хәрефләренең къ, гъ булып укылуын белдерү өчен ъ билгесе языла: нәкъ, дикъкать, дәгъва.

Рус теленнән яки аның аша башка телләрдән кергән сүзләрдә о, ы, э-е хәрефләре үзенә башка төрле фонемаларны – киң әйтелешле о, ы, э-е сузыкларын күрсәтәләр: вагон, завод, поэма, тезис, посылка, эра, промышленность.

Алфавиттагы я, ю хәрефләре и авазы төсмере белән әйтелүче нечкә (палаталь) тартыклардан соң – а, у фонемаларын, сүз һәм иҗек башларында исә йа, йу авазларын белдерә һәм беренче очракта рус теленнән яки аның аша башка телдән кергән сүзләрдә генә, ә икенче очракта татар сүзләрендә генә кулланыла: отряд, революция, бюро, юбилей, июль; яз, югары. Я, ю хәрефләре татар сүзләрендә шулай ук йә, йү әйтелешен дә белдерә: юкә, яшь, җәю, җәя.

Тартык фонемалар

Татар телендә тартык авазларның калынлыгы-нечкәлеге сузыкларның нинди булуына бәйле. Шунлыктан тартык авазларның калын һәм нечкә вариантларына икесенә бер генә хәреф алына: болын, тора, сора; бүлмә, төрә, сөрә.

Къ һәм к фонемалары – к хәрефе белән, гъ, г исә г хәрефе белән берләштереп бирелә: канат (къанат һәм канат), карта (къарта һәм карта), агым, сәгать, күбәләк, Гәрәй.

Тартык фонемаларның яңгырау һәм саңгырау парлары татар алфавитында аерым хәрефләр белән бирелә: б – п, в – ф, г – к, д – т, ж – ш, җ – ч, з – с, һ – х.

Үзенчәлекле тартык – һәмзә э, ь, ъ хәрефләре белән күрсәтелә: тәэсир, тәэмин, маэмай, мәсьүл, мәсьәлә, коръән.

В хәрефе татар сүзләрендә (сүз һәм иҗек башларында) w авазы өчен языла: вакыт, ватан, дәвер, савыт. Рус теленнән кергән сүзләрдә һәм фамилия ясагыч -ова, -ева кушымчаларында в хәрефе ирен-теш тартыгын белдерә: вагон, завод, Сәлимова.

Ц, щ хәрефләре рус теленнән яки аның аша башка телләрдән кергән сүзләрдә генә языла: цирк, циркуль, щётка, борщ, щи.

ОРФОГРАФИЯ

Орфография турында гомуми төшенчә. Орфография (грекча “orthos” - дөрес һәм “grapho” – язам сүзләреннән) – гомуми кабул ителгән, бердәм нормаларга салынган (унификацияләнгән) һәм һәркемгә мәҗбүри саналган практик язу системасы. Орфография сүзләрнең һәм кушымчаларның дөрес язылышын, сүзләрнең аерым яки кушылып язылуларын, баш хәрефләрнең кулланылышын һәм сүз кисәкләрен юлдан юлга күчерүне билгели, аларны кагыйдәләштереп бирә. Орфография кагыйдәләренә шулай ук мәгънә аеру язылышлары (дифференциацияләнгән язылыш) да керә.

Татар орфографиясенең төп принцибы. Орфография төзүдә берничә принцип бар: фонетик, морфологик, тарихи-традицион һәм график принциплар. Теориядә дә, практикада да иң яхшы, иң уңай дип танылганы – фонетик принцип. Чөнки сүздә нинди аваз әйтелсә, шуларның үз график билгеләрен куеп язу ансат та, фонетик яктан төгәл дә. Хәзерге татар язуы, башлыча, шул принципка нигезләнгән. Татар әдәби телендә сүзләр ничек, нинди авазлар белән әйтелсә, шулай языла – бу безнең орфография өчен төп кагыйдә. Татар язуында бу кагыйдәнең тотрыклы үткәрелүе телебез өчен хас сингармонизм законын – калын сүзләрнең калын сузыклар, нечкәләрнең – нечкә сузыклар белән генә әйтелүен (мәсәлән, йортларның – чәчәкләрнең) анык чагылдыруда гына түгел, күп очракта авазларның төрле-төрле комбинатор үзгәрүләрен, чиратлашуларын тулысынча бирүдә дә күренә. Мәсәлән, тамыр яки нигез азагындагы къ, к, п авазлары сүзгә сузык яки сонор аваздан башланган кушымча ялгану белән, гъ, г, б авазларына әйләнә, һәм моны орфография дә кире какмый: ак – агы, аграк, ефәк – ефәге, китап – китабы. Күплек кушымчасы -лар, -ләр борын авазларыннан соң -нар, -нәр формасын ала һәм шулай языла да: урманнар, болыннар, таңнар, үләннәр. Нинди аваздан соң килүләренә карап, юнәлеш, чыгыш, урын-вакыт килешләренең кушымчалары берничә төрле вариантта йөри: атка, эшкә, бакчага, үләнгә һ.б.

Морфологик принцип. Сүз төрләнү белән, авазлары күп төрле чиратлашулар, комбинатор үзгәрешләр кичерә торган телләр (мәсәлән рус теле) өчен фонетик принцип төп нигез була алмый. Шуңа күрә андый телләр өчен беренче чиратта морфологик принцип характерлы. Морфологик принцип сүзләрнең мәгънәле кисәкләрен һәр очракта да бер генә төрле язуны, сүз үзгәрү белән, алардагы аваз үзгәрешләрен күрсәтеп тормауны максат итеп куя. Кайсы телдә генә булмасын, орфография бер генә принцип белән чикләнеп кала алмый. Татар язуында да кайбер очракларда морфологик принцип кирәк булып чыга. Мәсәлән, з, н, л авазларына беткән сүзләрдә бу тартыклар, күрше авазга ияреп, с, м, ң, н булып ишетелсә дә, яки ике сүз чигендә янәшә сузыкларның берсе йотылса да, яисә сузыклар арасына туры килеп, саңгырау тартык яңгырауга әйләнсә дә, сүзнең (тамырның, нигезнең яки андагы кушымчаның) мәгънә ачыклыгы югалмасын өчен, бу үзгәрешләр язуда күрсәтелми: мәсәлән, әнкәй, утынлык, унбер, буранлы сүзләре әңкәй, утынның, умбер, буранны формасында түгел, ә язылганча бирелә. Чакыру, исеме, сеңелесе кебек сүзләрне, җанлы сөйләмдәгечә чакру, исме, сеңлесе рәвешендә ы-е авазларын төшереп калдырып түгел, бәлки тулысынча (сүзнең тамырын үзгәртмичә - чакыру, исеме, сеңел) язу да морфологик принципка карый.

Тарихи-традицион принцип. Бу – сүзләрне, хәзерге телдә ничек әйтелүенә карамастан, борынгы чорда ничек язылган, шулай язу дигән сүз. Бу принцип язу кагыйдәләре берничә йөз еллар буенча шул килеш сакланган телләрдә генә була, чөнки сүзләрнең әйтелеше гасырлар дәвамында үзгәрә, ә язу кагыйдәләре элеккечә сакланып килә. Тарихи-традицион принцип инглиз һәм француз, гарәп орфографияләре өчен хас. Мәсәлән, [төзөлөш] – төзелеш, [комлок] – комлык.

График принцип. Бу – алынма сүзләрне шул тел орфографиясендәгечә язу дигән сүз. Мәсәлән, татар телендә рус теленнән алынган сүзләр рус теле орфографиясендәгечә языла: морфология, марксизм, революция, лексикология.

Дифференциаль принцип – омонимик очракларны бер-берсеннән аеру өчен кирәк: өч почмак (три угла), өчпочмак (треугольник), ак сакал (белая борода), аксакал (уважаемый старец).

Орфография белән орфоэпия тыгыз бәйләнештә тора. Орфоэпия – авазларны дөрес әйтү кагыйдәләре. Ул фонемаларның һәм аларның вариантларының нинди фонетик шартларда ничек әйтелүен билгели. Аңа шулай ук аерым сүзләрдәге, сүзтезмәләрдәге (яки сүз араларындагы) һәм хәтта кайбер грамматик формалардагы авазларның язудагыга туры килми торган әйтелеш очракларын күрсәтү дә керә.

Белемегезне тикшерегез:

1. ***Нәрсә ул орфография? Орфографик кагыйдәләрне аңлатыгыз.***
2. ***Нәрсә ул орфоэпия? Татар һәм рус телләрендә бер үк хәрефләр белән белдерелеп тә, әйтелешләрендә аерма булган авазларны әйтегез.***
3. ***Сезнең нинди орфоэпик хаталар ишеткәнегез бар?***

ЛЕКСИКА

Лексика – сүзләр җыелмасы, телнең сүзлек составы. Сүз күп яклы һәм катлаулы тел берәмлеге. Һәр сүзгә төп һәм күчерелмә мәгънәләре, килеп чыгышы, кулланыш үзенчәлеге, төзелеше һәм башка яклардан характеристика биреп була. Лексикология – тел белеменең лексиканы тикшерә торган бер тармагы.

Синонимнар дип бердәй яки якын мәгънәле сүзләргә әйтәләр: матур – гүзәл, сылу, чибәр; батыр – кыю; башлы – зирәк, белемле, акыллы.

Антонимнар – капма-каршы мәгънәле сүзләр: кечкенә - зур; аста - өстә; биек – тәбәнәк.

Омонимнар – бер төрле яңгырашлы, ләкин бернинди дә мәгънә уртаклыгы булмаган сүзләр: йөз – сан, кешенең бите, суда йөзү; тиен – җәнлек, акча берәмлеге. Омонимнарны түбәндәге төркемнәргә бүлергә мөмкин:

а) омофоннар – язылышы төрле, әмма әйтелешләре бер төрле сүзләр: карт аю – картаю; Айтуган – ай туган.

б) омографлар – язылышлары бер, әйтелешләрендә аерма бар: карта (къарта) – карта, ярм`а – `ярма.

в) омоформалар – билгеле бер грамматик формада гына омоним булган сүзләр: өй (исем) - өй (боерык фигыль), йөз (сан) – йөз (боерык фигыль).

г) паронимнар – охшаш яңгырашлы сүзләр: тугры (верный) – туры (прямой), гыйбарәт (түбәндәгедән гыйбарәт, состоит в следующем) – гыйбрәт (гыйбрәт алу, получить урок).

Фразеологизмнар – кимендә ике сүздән торган, күчерелмә мәгънәгә ия булган образлы сүзтезмәләр: колагына да элми; саламга ябышу; көймәсе комга утырган, сыбызгы сызу.

Метафора – бер атаманың икенче атамага охшашлыгы нигезендә күчеше: кеше борыны – көймә борыны; усал кеше – усал җил; ефәк күлмәк – ефәк чәч.

Метонимия – бер күренеш, әйбер яки кешене башка күренеш, әйбер, кешегә хас сыйфат, билге белән атау нигезендә барлыкка килгән күчерелмә мәгънә: Зал елый, үкси иде (Һ.Такташ); аның кулы – кул кую.

Синекдоха – сүз мәгънәсе бөтеннән өлешкә, өлештән бөтенгә күчә: ...әллә ничә авызлы булган бер семья... (Г.Тукай); Ичмасам, чәнчелсә, бер тамак кимер иде (Г.Тукай).

Татар теленең сүзлек составы

Алынмалар – төрле телләрдән кереп, актив кулланылышта йөргән сүзләр: армия, бригада, штаб, китап, галим, әдип.

Интернациональ сүзләр – күп халыклар өчен уртак сүзләр: конгресс, паспорт, программа, дипломат.

Тарихи сүзләр – җәмгыятьнең үсеш тарихында предметлар, күренешләр юкка чыгу сәбәпле кулланыштан төшеп калган сүзләр. Алар күбрәк тарихи вакыйгаларны сурәтләгәндә кулланыла: урядник, алпавыт, тархан, жандарм.

Архаизмнар – нинди дә булса төшенчәнең, күренешнең искергән атамалары: ут – үлән, ат – исем, букча – сумка, эслүб – стиль.

Неологизмнар – телдә барлыкка килә торган яңа сүзләр: информатика, компьютер.

Профессионализмнар – билгеле бер һөнәр ияләренең эшчәнлегенә караган сүзләр: педагог, тапкырлау.

Пуризм – телнең чисталыгы өчен көрәш.

Калька – теге яки бу сүзне кисәкләп – морфемалап бер телдән икенче телгә тәрҗемә итеп, бербөтен сүз барлыкка китерү: многолетний – күпьеллык, показатель – күрсәткеч, великодушие – олыҗанлылык.

Лексикология составына ономастика, топонимика тармаклары да керә. Ономастика ялгызлык исемнәрне – исемнәр, фамилияләр, кушаматларның тарихын, топонимика ялгызлык характердагы географик атамаларны өйрәнә. Топономастика – бу ике тармакны берләштерүче фән. Ул үз эченә зоонимика (хайван атамалары), космонимика (күк җисемнәре исемнәре), гидронимика (сулыкларның атамалары) кебек тармакларны берләштерә.

Лексикологиянең телдәге сүзләрне җыю, сүзлекләрнең төрләрен өйрәнү белән шөгыльләнә торган тармагы лексикография дип атала.

Сүзлекләр күп төрле: филологик сүзлекләр, телара сүзлекләр, аңлатмалы сүзлекләр, диалектологик сүзлекләр. фразеологик сүзлекләр, терминологик сүзлекләр, орфографик сүзлекләр, энциклопедик сүзлекләр һ.б.

Белемегезне тикшерегез:

1. ***Татар теленең сүзлек составында төп урынны нинди сүзләр алып тора?***
2. ***Нәрсә ул алынма сүз? Мисаллар китерегез.***
3. ***Нәрсә ул лексикография?***
4. ***Сүзлекләрнең төрләрен әйтегез.***
5. ***Аңлатмалы сүзлекнең төзелешен аңлатыгыз.***

СҮЗЬЯСАЛЫШЫ. СҮЗ ТӨЗЕЛЕШЕ

Тел белеменең сүзьясалышы бүлегендә сүзнең төзелеше һәм ясалу ысуллары өйрәнелә.

Сүз мәгънәле кисәкләрдән – морфемалардан тора. Сүзнең төп мәгънәсен үз эченә алган морфема тамыр дип атала. Сүзнең бер-бер артлы тамырга ялганып килеп, аңа нинди дә булса мәгънә өсти торган кисәкләре кушымчалар дип атала. Кушымчаларның өч төре бар: сүз ясагыч, форма ясагыч, төрләндергеч кушымчалар.

Сүз ясагыч кушымчалар сүзгә яңа мәгънә өсти һәм яңа сүз ясый. Мәсәлән: авыл – авылдаш, бас – баскыч, бүл – бүлмә.

Форма ясагыч кушымчалар сүзнең лексик мәгънәсен үзгәртмичә, бер сүз төркеменең төрле төркемчәләрен билгеләр яки сүзләргә модаль төсмерләр өстиләр, сүзнең формасын үзгәртәләр. Алар килеш, тартым, зат-сан, заман, юнәлеш, дәрәҗә, юклык һәм затланышсыз фигыль кушымчалары. Боларның бер төрен бәйләгечләр (төрләндергечләр) дип атыйлар. Бәйләгечләргә исемнәрдә килеш һәм тартым кушымчалары, фигыльләрдә зат-сан кушымчалары керәләр. Форма ясагычларның икенче төрен модальлекләр яки төр кушымчалары дип йөртәләр.

Сүзнең төрләндергеч кушымчаларын аерып алганнан соң калган өлеше нигез дип атала. Нигез ике төрле була: 1. Морфемаларга таркатып булмый торган тамыр нигез: кыр, бала, эт. 2. Тамыр һәм сүз ясагыч кушымчадан торган ясалма нигез: баскыч, эшче, авылдаш.

Сүз төзелешен тикшерү тәртибе

1. ***Сүзне җөмләдән алып, мәгънәле кисәкләргә таркатырга, ничә мәгънәле кисәктән торуын әйтергә.***
2. ***Сүзнең тамырын табарга, 2-3 тамырдаш сүз уйлап әйтергә.***
3. ***Кушымчаларның кайсы төркемгә керүләрен күрсәтергә.***
4. ***Нигезен билгеләргә.***

Мисал: Авылдаш – авыл-даш, ике өлештән тора: авыл – тамыр, -даш – сүз ясагыч кушымча, тамырдаш сүзләр: авыллар, авылым, авылкаем, сүзнең нигезе – авылдаш.

Бирем: бакчачылык, файдаланмагансыз, үзенчәлекле сүзләрен төзелешләре ягыннан тикшерегез

Сүз ясалышы ысуллары

Сүз ясалышы ысуллары дип телнең үз чаралары ярдәмендә яңа сүзләр ясау юлларын, алымнарын атыйлар. Алар түбәндәгеләр:

Ясалма сүзләр – тамыр яки ясалма нигезгә сүз ясагыч кушымча ялганып ясалалар: бас-кыч, күз-лек, күз-лек-ле, тиз-лек.

Кушма сүзләр ике сүзнең кушылып бер мәгънә белдерүеннән барлыкка килгән сүзләр: төнбоек, алъяпкыч, көнбагыш, кулъязма.

Парлы сүзләр бер-берсенә я мәгънәдәш, я капма-каршы мәгънәле, я аваздаш сүзләрне теркәү, я бер үк сүзне кабатлау юлы белән ясалалар һәм сызыкча аша языла лар: исем-ат, ата-ана, лаштыр-лоштыр, тиз-тиз.

Тезмә сүзләр ике яки берничә сүздән торалар һәм бер мәгънә белдерәләр, бер сорауга җавап бирәләр, аерым язылалар: мүк җиләге, үги ана яфрагы, миләш чыпчыгы, Түбән өлкәсе.

Кыскартылма сүзләр - сүзләрнең я беренче авазлары, я беренче сүзнең бер өлеше, ә икенче сүз тулысынча, я һәр сүзнең берәр иҗеге алынып ясалган сүзләр: БМО, драмтүгәрәк, колхоз.

Сүзнең мәгънәсе киңәю нәтиҗәсендә дә яңа сүзләр ясала, бер сүз икенче сүз төркеменә күчә: йомгак – йон йомгагы, сүзне йомгаклау; сугыш – война, сугыш – дерись.

Авазлар үзгәрү нәтиҗәсендә дә сүз яңа мәгънә ала: тугъры – туры, сыпыру – себерү.

Белемегезне тикшерегез:

1. ***Сүз нинди морфемалардан тора?***
2. ***Нәрсә ул тамыр нигез, ясалма нигез, кушма нигез? Мисаллар китерегез.***
3. ***Сүзләрне төзелеше ягыннан тикшерү тәртибен мисаллар белән аңлатыгыз.***
4. ***Татар телендә сүзләр нинди юллар белән ясала? Мисаллар китерегез.***
5. ***Татар телендә тамыр үзгәрәме? Рус, гарәп-фарсы сүзләре белән чагыштырып сөйләгез.***

МОРФОЛОГИЯ (СҮЗ ТӨРКЕМНӘРЕ)

Мәгънәләре һәм грамматик билгеләре буенча бер төркемгә берләштерелә торган сүзләр СҮЗ ТӨРКЕМНӘРЕ дип аталалар. Сүз төркемнәрен өйрәнә торган фән морфология була. Татар телендә 13 сүз төркеме бар:

Мөстәкыйль сүз төркемнәре: исем, сыйфат, сан, рәвеш, алмашлык, фигыль, аваз ияртемнәре, хәбәрлек сүзләр.

Бәйләгеч сүз төркемнәре: теркәгеч һәм теркәгеч сүзләр, бәйлек һәм бәйлек сүзләр.

Модаль сүз төркемнәре: модаль сүзләр, кисәкчә, ымлык.

(Сүз төркемнәренең бүленеше “Татар грамматикасы. II том. Морфология”. – Казан, 2002 китабыннан алынды)

ИСЕМ

Исем – предмет, күренеш һәм затларны белдерә һәм кем? нәрсә? сорауларына җавап бирә. Ул уртаклык һәм ялгызлык исемнәргә бүленә, конкрет һәм абстракт предметларны, төшенчәләрне белдерә ала. (Өстәл, бала – уртаклык исемнәр, Гали, Апуш, Җиңү бәйрәме – ялгызлык исемнәр; урман, сөт, такта – конкрет, уй, философия – абстракт исемнәр) Исемнәр килеш, тартым, сан белән төрләнә, иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ала.

Исемнәрнең күплек саны –лар, -ләр кушымчалары ярдәмендә ясала: кырлар, бакчалар, мәктәпләр. Борын авазларга беткән исемнәргә күплектә -нар, -нәр кушымчасы ялгана: урамнар, таңнар, төннәр.

Татар телендә 6 килеш бар:

Килешләр	*Сораулары*	*Кушымчалары*
Баш килеш	***Кем? Нәрсә?***	_
Иялек килеше	***Кемнең? Нәрсәнең?***	***-ның, -нең***
Юнәлеш килеше	***Кемгә? Нәрсәгә? Кая?***	***-га, -гә, -ка, -кә***
Төшем килеше	***Кемне? Нәрсәне?***	***-ны, -не***
Чыгыш килеше	***Кемнән? Нәрсәдән? Кайдан?***	***-дан, -дән, -тан, -тән, -нан, -нән***
Урын-вакыт килеше	***Кемдә? Нәрсәдә? Кайда?***	***-да, -дә, -та, тә***

Татар телендә, рус теленнән аермалы буларак, исемнәр тартым белән (притяжательность) белән төрләнә.

Затлар	*Мисаллар*	*Берлек сан кушымчалары*	*Күплек сан Кушымчалары*
I зат	***әнием, өем, дәфтәрем***	***-ым, -ем, -м***	***-быз, -без, -ыбыз, -ебез***
II зат	***әниең, өең, дәфтәрең***	***-ың, -ең, -ң***	***-гыз,-гез, -ыгыз, -егез***
III зат	***әнисе, өе, дәфтәре***	***-ы, -е, -сы, -се***	***-(лар)ы, -(ләр)е***

Тартымлы исемнәр килеш белән дә төрләнә:
Б.к. әнием, өең, дәфтәре
И.к. әниемнең, өеңнең, дәфтәренең
Ю.к. әниемә, өеңә, дәфтәренә
Т. к. әниемне, өеңне, дәфтәрен
Ч. к. әниемнән, өеңнән, дәфтәреннән
У.- в. к. әниемдә, өеңдә, дәфтәрендә

Исемгә морфологик анализ ясау үрнәге:

1. ***Тексттан исемне табып, ялгызлыкмы, уртаклыкмы икәнен билгеләргә.***
2. ***Конкрет исемме, абстракт исемме?***
3. ***Санын күрсәтергә.***
4. ***Килешен билгеләргә.***
5. ***Тартым белән төрләнгәнме? Төрләнсә, зат-санын күрсәтергә.***
6. ***Ясалышын һәм төзелешен ачыкларга.***
7. ***Нинди җөмлә кисәге булуын билгеләргә.***

Бирем: Тубыл – Себернең җәүһәре җөмләсендә исемнәрне табып, тулы морфологик анализ ясагыз.

Белемегезне тикшерегез:

1. ***Исем дип нинди сүз төркеменә әйтәләр?***
2. ***Исемнәргә нинди кушымчалар ялгана?***
3. ***Татар телендә ничә килеш кушымчасы бар? Алар нинди кушымчалар?***

4. *Иркәләү-кечерәйтү кушымчалары рус телендәге нинди кушымчаларга охшаган?*
5. *Предметның кайсы затка каравы татар һәм рус телләрендә ничек белдерелә?*

СЫЙФАТ

Сыйфат предметның билгесен белдерә, исемне ачыклап килә һәм нинди? кайсы? кайдагы? Сорауларына җавап бирә. Сыйфат белән ачыкланган исем сыйфатланмыш дип атала. Сыйфатлар төрләнмиләр, җөмләдә аергыч яки хәбәр булып киләләр. Сыйфатланмышсыз кулланылганда сыйфатлар исемләшәләр һәм исем үзенчәлекләрен алалар.

Сыйфатлар асыл һәм нисби сыйфатларга бүленәләр. Асыл сыйфатлар, билге күләмен үзгәртеп, дәрәҗә кушымчалары ала алалар. Предмет билгесенең төрле күләмен белдерү сыйфат дәрәҗәләре дип атала.

1. ***Гади дәрәҗәдәге сыйфатлар предметның билге нормасын белдерәләр һәм махсус кушымчалар алмыйлар: зур, биек, матур, яшел, сары.***
2. ***Чагыштыру дәрәҗәсендәге сыйфат ике предметның билгесен чагыштыра һәм –рак, -рәк кушымчалары ярдәмендә ясала: зуррак, биегрәк, матуррак, яшелрәк, сарырак.***
3. ***Артыклык дәрәҗәсе бер предметтагы билгенең башкалардагыдан күпкә артык икәнен белдерә. Берничә юл белән ясала:***

   а) көчәйткеч кисәкчәләр ярдәмендә : ямь-яшел, түм-түгәрәк, кып-кызыл, сап-сары;

   б) иң, җете, шыр, чем-, үтә, дөм һ.б. кисәкчәләр ярдәмендә: дөм сукыр, үтә килешле, иң биек, чем-кара.

   в) бер үк сыйфатны кабатлау юлы белән: үткеннең үткене, матурның матуры.

4. Кимлек дәрәҗәсендәге сыйфат әйбердәге билгенең гадәттәгедән бераз ким булуын белдерә. Алар: -гылт, -гелт, -кылт, -келт, -сыл, -сел, -су, -кылтым. –келтем, -ылҗым, -елҗем кушымчалары ярдәмендә ясалалар: кызгылт, яшькелт, сусыл, алсу, әчкелтем, күгелҗем.

Төзелешләре буенча сыйфатлар тамыр (күк, зур), ясалма (йолдызлы, кышкы), кушма (искиткеч), тезмә (шыр тиле) һәм парлы (зур-зур, энеле-сеңелле) булалар.

Сыйфатларны тикшерү тәртибе

1. ***Сыйфатны табып, асылмы, нисбиме икәнен билгеләргә. Соравы.***
2. ***Сыйфатланмышы бармы? Исемләшкәнме?***
3. ***Дәрәҗәсе.***
4. ***Ясалышы.***
5. ***Җөмләдәге функциясе.***

Бирем: Кинәт аллы-гөлле нурлар хәрәкәткә килделәр. Менә кып-кызыл нур хәтфә-яшел төскә буялды. Яшел прожектор алсу нур сирпеде. (Г.Сабитов) Тексттан сыйфатларны табып, морфологик анализ ясагыз.

Белемегезне тикшерегез:

1. ***Сыйфат нинди мәгънә белдерә?***

2. Сыйфатлар нинди кушымчалар кабул итә?
3. Татар телендә, сыйфатланмыш килеш белән төрләнгәндә, сыйфат төрләнәме? Рус телендә бу ничек?
4. Сыйфатларның нинди дәрәҗәләре бар?

САН

Предметларның санын, микъдарын, исәбен, саналу тәртибен, чамасын белдерә торган сүзләр сан дип аталалар. Сан белән ачыкланган исем саналмыш була. Предметны ачыклап килгән саннар төрләнмиләр, алар җөмләдә аергыч булалар. Математикада саннар саналмышсыз да кулланылалар. Андый саннарны абстракт саннар диләр. Саналмышсыз саннар исемләшә, исемгә хас кушымчалар алып төрләнә, төрле җөмлә кисәге була ала.

Мәгънәләре һәм морфологик билгеләре ягыннан саннар 5 төркемгә бүленә:

1. ***Микъдар саннары предметларның төгәл исәбен белдерә, ничә? күпме? никадәр? сорауларына җавап бирәләр. Вакланма, өлеш саннары да микъдар саннарына керәләр: ун, унсигез, уннан бер, ярты, чирек.***
2. ***Тәртип саннары предметларның саналу яки урнашу тәртибен белдерә, -нчы, -нче кушымчалары белән ясала, ничәнче? соравына җавап бирә, исемләшә дә ала: Унынчыларны җыелышка чакырдылар.***
3. ***Бүлем саны бер төрдәге әйберләрнең тигез өлешләргә бүленүен белдерә, -ар, -әр, -шар, -шәр кушымчалары ярдәмендә ясала, ничәшәр? күпмешәр? сорауларына җавап бирә: бишәр, унар, берәр.***
4. ***Чама саны әйбернең санын чама белән белдерү өчен кулланыла, ничәләп? никадәр? сорауларына җавап бирә, ике төрле юл белән ясала:***

    а) ун-лап , сигез-ләп, кырык-лап, йөз-ләп (-лап, -ләп кушымчасы белән);

    б) биш-алты, ун-унбиш (кечерәк сан белән зуррак санны парлау юлы белән).
5. ***Җыю саны бер төрдәге предметларның бергә туплану исәбен белдерә, ничәү? соравына җавап бирә, саналмышсыз кулланыла, барлык саннардан да ясалмый: унау, бишәү, икәү.***

Төзелеше ягыннан саннар тамыр (бер, ике), кушма (унбер, унтугыз), парлы (биш-алты), тезмә (егерме бер) булалар.

Саннар 3 төрле язылалар: 1) гарәп цифрлары белән: 5, 8, 10; гарәп цифрлары белән язылган саннардан соң килгән кушымчалар алардан бераз аерыбрак языла: 11 нче сыйныф. Вакыт чикләрен белдерүче саннар сызык аша языла: Г.Тукай 1886 – 1913 елларда яшәгән. 2) Рим цифралары ярдәмендә: II, XX, XXV; рим цифраларыннан соң сызыкча да, кушымча да язылмый: XXI гасыр (егерме беренче гасыр), Николай II (Николай икенче).
3) Парлы саннар сызыкча аша языла (биш-алты), кушма саннар кушылып языла (унҗиде).

Саннарны тикшерү тәртибе

1. *Саннарны табып күрсәтергә.*

2. *Төркемчәсен әйтергә.*
3. *Кайсы сүз төркемен ачыклавын яки мөстәкыйль кулланылуын аңлатырга.*
4. *Төрләнү-төрләнмәвен әйтергә.*
5. *Төзелешен күрсәтергә.*
6. *Җөмләдәге функциясен билгеләргә.*

Бирем: Тагын ике көннән икенче номерлы приказ әзерләнде. Саннарны табып, морфологик анализ ясагыз.

Белемегезне тикшерегез:

1. *Нинди сүзләр сан төркеменә керә?*
2. *Санның нинди грамматик билгеләре бар?*
3. *Микъдар санының мәгънәсен, грамматик билгеләрен әйтегез.*
4. *Тәртип һәм бүлем саннары турында сөйләгез.*
5. *Нинди саннарны чама саны дип әйтәләр?*
6. *Җыю санына нинди саннар керә?*
7. *Төзелеше ягыннан нинди саннар була? Алар ничек языла?*

АЛМАШЛЫК

Исем, сыйфат, сан, рәвеш кебек сүз төркемнәрен алмаштырып килә ала торган сүз төркеме алмашлык дип атала. Мәгънәләре ягыннан алмашлыклар җиде төркемгә бүленәләр:

1) *Зат алмашлыклары: мин, син, ул, без, сез, алар.*
2) *Күрсәтү алмашлыклары: бу, теге, ул, шул, әнә, менә, андый...*
3) *Сорау алмашлыклары: кем, ни, нәрсә, кайда, кайсы, ничә, нинди, ничек...*
4) *Билгеләү алмашлыклары: һәр, һәркем, һәрбер, барлык, бөтен, һәммә, үз...*
5) *Билгесезлек алмашлыклары: әллә кем, әллә ни, әллә кайда, кемдер, нидер, ничектер...*
6) *Юклык алмашлыклары: һичкем, һичкайчан, һичкайсы, беркайчан, бернинди...*
7) *Тартым алмашлыклары: минеке, синеке, аныкы, безнеке...*

Исем алмашлыклары килешләр белән төрләнәләр.

Алмашлыкларны тикшерү тәртибе

1. *Алмашлыкны табарга.*
2. *Төркемчәсен әйтергә.*
3. *Төрләнешен ачыкларга.*
4. *Җөмләдәге функциясен билгеләргә.*

Бирем: Кайда берлек, шунда көч. Алмашлыкларга морфологик анализ ясагыз.

Белемегезне тикшерегез:

1. *Алмашлык нәрсә ул?*
2. *Алмашлыкның нинди төркемчәләре бар?*

3. ***Билгеләү, билгесезлек, юклык алмашлыкларының ясалышын һәм язылышын аңлатыгыз.***
4. ***Кайсы алмашлыклар килеш белән төрләнә?***
5. ***Алмашлыклар нинди җөмлә кисәкләре булып киләләр?***

ФИГЫЛЬ

Фигыль – зат яки предметның эшен, хәрәкәтен, хәлен, торышын белдерә торган мөстәкыйль сүз төркеме. Ул заман, зат-сан, барлык-юклык, юнәлеш һәм дәрәҗә белән төрләнә, җөмләдә күбрәк хәбәр булып килә.

Барлык төре эш-хәлнең үтәлүен, юклык – үтәлмәвен белдерә: барам – бармыйм, әйт - әйтмә.

Фигыльләр ике төркемгә бүленә: затланышлы һәм затланышсыз фигыльләргә. Затланышлы фигыльләр зат-сан белән төрләнәләр, затланышсызар төрләнмиләр.

Затланышлы фигыльләрнең зат-сан белән төрләнеше

	Хикәя фигыль	***Боерык фигыль***	***Теләк Фигыль***	***Шарт Фигыль***
Берлек I зат	***барам***	_	***барыйм***	***Барсам***
II зат	***барасың***	***бар***	_	***Барсаң***
III зат	***бара***	***барсын***	_	***Барса***
Күплек I зат	***барабыз***	_	***барыйк***	***Барсак***
II зат	***барасыз***	***барыгыз***	_	***Барсагыз***
III зат	***баралар***	***барсыннар***	_	***Барсалар***

Хикәя фигыль эш яки хәлнең хәзерге, үткән, киләчәк заманда үтәлү-үтәлмәвен хикәяләп белдерә, барлык-юклык формаларында килә, зат-сан белән төрләнә, җөмләдә хәбәр була.

<u>Хикәя фигыльнең заманнары</u>. Хәзерге заман хикәя фигыль -а/-ә, -ый/-и кушымчалары белән ясала (бара, килә, карый, эшли). Үткән заман: категорик (билгеле) ү. з. -ды/-де, -ты/-те кушымчалары белән (барды, килде, кайтты, китте); нәтиҗәле (билгесез) ү.з. -ган/-гән, -кан/-кән кушымчалары белән (барган, килгән, кайткан, киткән) ясала. Киләчәк заман: билгеле киләчәк заман –ачак/әчәк, -ячак/-ячәк кушымчалары (барачак, киләчәк, укыячак, эшләячәк) белән; билгесез киләчәк заман -ыр/-ер, -ар/-әр кушымчалары белән (барыр, килер, туар, эчәр) ясала.

Боерык фигыль эш кушуны, боеруны, үтенүне белдерә: кил – килегез, килсен – килсеннәр, килмәгез, килсәнә.

Теләк фигыль сөйләүченең нинди дә булса эш башкарырга теләген белдерә: яз<u>ый</u>м, бар<u>ый</u>м, кил<u>и</u>м.

Шарт фигыль икенче эш-хәлнең үтәлүенә шарт булган эш-хәл мәгънәсен белдерә: укыса – укымаса, кайтса – кайтмаса.

Затланышсыз фигыльләр

Сыйфат фигыль (причастие) үзендә сыйфат һәм фигыль билгеләрен берләштерә, җөмләдә исемне ачыклап аергыч булып килә: килә торган кунак, көтүче малай, укыган китап, барасы юл, эшлисе эш.

Хәл фигыль (деепричастие) – төп фигыльдән аңлашылган эш яки хәлгә өстәмә эшне белдерә; җөмләдә хәл булып килә: уйнап (әйтте), бара (тора), эшли-эшли (арыдым), укыгач (белә), ишетмәгәч (җавап бирмәде), әйткәнче (уйла).

Исем фигыльдә (имя действия) фигыль һәм исем үзенчәлекләре дә бар. Ул -у, -ү кушымчалары ярдәмендә ясала. Эш-хәлне атап әйтә һәм исем кебек сан, килеш, тартым белән төрләнә: хат язу, урманга бару, газета укымау, кайтуларына ун көн узды. Кайбер исем фигыльләр исемгә күчә алалар: көтү – ожидание (ис. фиг.), көтү – стадо (исем).

Инфинитив – эш яки хәлне максат яки тиеш булу мәгънәсендә белдерә, -рга / -ргә, -ырга / -ергә, -арга / -әргә, -маска / -мәскә (юклык формасы) кушымчалары белән ясала: карарга, эшләргә, барырга, килергә, йөремәскә.

Аерым торганда мәгънә белдермичә, җөмлә эчендә генә кулланылучы фигыльләр ярдәмче фигыльләр дип аталалар: иде, икән, ит (бар иде, юк икән, ярдәм итә).

Эшнең үтәүчегә мөнәсәбәтен белдерү – фигыль юнәлеше дип атала.

Юнәлеш	*Кушымчалар*	*Мәгънәсе*
Төп	*–*	***Үтәүче эшне үзе башкара: Ул йомышны үтәде, юды.***
Кайтым	***-н, -ын, -ен***	***Эш үтәүченең үзенә кайта: юынды.***
Төшем	***-л, -ыл, -ел***	***Эш читтән төшә: йомыш үтәлде, юылды.***
Уртаклык	***-ш, -ыш, -еш***	***Үтәүче эшне бергәләп эшли: сөйләшә, юыша.***
Йөкләтү	***-дыр, -дер, -тыр, -тер, -т***	***Үтәүче эшне кемнәндер эшләтә, кегәдер йөкли: Йөкне ташытты, керне юдыртты, эшләттерде.***

Фигыльләрне тикшерү тәртибе

1. ***Тексттан фигыльне табарга.***
2. ***Затланышлымы, затланышсызмы икәнен билгеләргә.***
3. ***Төркемчәсен әйтергә.***
4. ***Барлыктамы, юклыктамы икәнен билгеләргә.***
5. ***Затланышлы булса, зат-санын күрсәтергә.***
6. ***Заманын (булса) билгеләргә.***
7. ***Юнәлешен әйтергә.***
8. ***Җөмләдәге функциясен билгеләргә.***

Бирем: Иртә торгач та үрдәк тамагын туйдырган да юлга чыккан. Фигыльләрне табып морфологик анализ ясагыз.

РӘВЕШ

Эш яки хәлнең яки билгенең билгесен белдерә торган сүз төркеме рәвеш була. Ул төрләнми, ничек? кая? кайда? кайдан? кайчан? күпме? никадәр? ник? кебек сорауларга җавап бирә. Җөмләдә рәвеш, күбесенчә, фигыльне ачыклый һәм хәл булып килә: тиз эшләү, эчтән уку, соң килү. Рәвеш рәвешне һәм сыйфатны да ачыклый ала. Аларны дәрәҗә рәвешләре дип йөртәләр: шактый зур, гаҗәеп матур, ифрат авыр, бик тиз йөгерү. Мәгънәләре ягыннан рәвешләр 6 төркемчәгә бүленә:

1. ***Саф рәвешләр: әкрен, кинәт, озак, яланаяк, бушлай.***
2. ***Күләм-чама рәвешләре: бераз, гаять, күп, әз.***
3. ***Охшату-чагыштыру рәвешләре: мамыктай, татарча, минемчә, картларча.***
4. ***Вакыт рәвешләре: кичә, бүген, башта, иртән, тиздән.***
5. ***Урын рәвешләре: ары, бире, түбәндә, якын.***
6. ***Сәбәп-максат рзвешләре: юри, әрәмгә, юкка, шунлыктан.***

Рәвешкә морфологик анализ ясау тәртибе:

1. Рәвешне табып, ачыклаган сүзе белән күрсәтергә.
2. Нинди сүз төркемен ачыклаган?
3. Төркемчәсен күрсәтергә.
4. Төзелеш-ясалышы.
5. Җөмләдәге функциясе.

Бирем: Каяндыр ташлар арасыннан бәреп чыккан чишмәдән терекөмештәй саф, боздай салкын суны учың белән алып чөмерә-чөмерә эчү үзе ни тора! (Аяз Гыйлаҗев) Рәвешләрне табып, морфологик анализ ясагыз.

АВАЗ ИЯРТЕМНӘРЕ

Аваз ияртемнәре – төрле тавыш һәм авазларга охшатып ясала торган сүзләр: кеше яки хайван тавышлары, алар чыгарган авазлар, төрле предметлардан чыккан тавышлар һ.б. Мәсәлән: һау-һау, хи-хи, гыр-гыр, кикрикүк, шыгыр-шыгыр. Сөйләмдә тавышка охшатып түгел, ә образны чагылдыру өчен кулланылган образ ияртемнәре дә була: гөлт, җем-җем, кылт. Аваз ияртемнәре күбрәк фигыль белән кулланылалар. Алар фигыльгә турыдан-туры яки кил фигыле һәм ит ярдәмче фигыле ярдәмендә ияләр: гөлт итеп ут күтәрелә, шыгыр-шыгыр килә. Аваз ияртемнәре үзләре генә дә кулланылырга мөмкин:

Җил манараның аена утырып
Сызгыра: - Ф-у-у-у-у-у-у... (Һ.Такташ)

Аваз һәм образ ияртемнәреннән мөстәкыйль мәгънәле сүзләр дә ясала алалар. Аларның күпчелеге фигыльләргә туры килә: шыгыр-шыгыр – шыгырдау, ялт-йолт – ялтырау, кыштырдау, шау-шу.

ХӘБӘРЛЕК СҮЗЛӘР

Хәбәрлек сүзләр җөмләгә кирәклек, тиешлек, мөмкинлек, кире кагу, каршы килү, хуплау, хупламау һ.б. мәгънәләр бирәләр, җөмләдә хәбәр булып киләләр. Хәбәрлек сүзләргә тиеш, кирәк, мөмкин, ярый, ярар, әйе, шулай шул, шул-шул,бар, юк сүзләре керәләр. Кичке шәфәкънең дә үз матурлыгы <u>бар</u> ич! (Ә.Еники)

БӘЙЛӘГЕЧ СҮЗ ТӨРКЕМНӘРЕ

ТЕРКӘГЕЧ

Теркәгеч – җөмлә кисәкләрен һәм кушма җөмләләрнең өлешләрен үзара бәйләү өчен кулланыла торган ярдәмлек сүз төркеме. Нинди мөнәсәбәт белдерүенә карап, теркәгечләр тезүче һәм ияртүче теркәгечләргә аерылалар. Тезүче теркәгечләр тигез хокуклы сүз һәм җөмләләрне бәйлиләр һәм үзләре өч төркемгә бүленәләр:

1. ***Җыючы теркәгечләр: һәм, вә, тагын, янә, ни...ни, да, дә, та тә.***
2. ***Бүлүче теркәгечләр: яки, я, яисә.***
3. ***Каршы куючы теркәгечләр: ләкин, ә, әмма, бәлки, тик, фәкать.***

Ияртүче теркәгечләр белән бәйләнгән сүзләр һәм җөмләләр үзара буйсынулы бәйләнештә торалар һәм алар арасында ачыклау, сәбәп, максат, нәтиҗә, шарт, кире шарт, чагыштыру мөнәсәбәтләрен белдерәләр. Бу төркемгә чөнки, ки, гүя, гүяки, гәрчә, әгәр, әгәренки, әгәр дә, ягъни теркәгечләре керәләр.

БӘЙЛЕК

Бәйлекләрнең лексик-грамматик мәгънәләре җөмләдәге сүзләрнең бер-берсенә мөнәсәбәтләрен белдерә, мөстәкыйль мәгънәләре юк. Синтаксик яктан бәйлекләр сүзләрне бер-берсенә бәйлиләр. Бәйлек үзе иярткән сүз белән бергә кулланылганда гына бер җөмлә кисәге була ала: <u>Төн буе</u> <u>әти белән</u> атлар саклдым. (Г. Хәсәнов)

Үзеннән алда килүче сүзнең нинди килештә килүен таләп итүләренә карап бәйлекләр 3 төркемгә бүленәләр:

1. ***Баш (һәм иялек) килешне таләп итүче бәйлекләр: белән, өчен, кебек, күк, төсле, шикелле, чаклы, хәтле, кадәр, тикле, турында, аркылы, аша, буе, буенча, буйлап, саен, сәбәпле.***
2. ***Юнәлеш килешен таләп итүче бәйлекләр: кадәр, чаклы, хәтле, күрә, каршы, таба, карганда, карамастан.***
3. ***Чыгыш килешен таләп итүче бәйлекләр: соң, башка, бүтән, бирле, тыш, элек.***

МОДАЛЬ СҮЗ ТӨРКЕМНӘРЕ

КИСӘКЧӘ

***Кисәкчә** - сүзләргә, җөмлә кисәкләренә, җөмләләргә төрле мәгънәви, эмоциональ-экспрессив төсмерләр өсти торган модаль сүз төркеме. Мәгънә төсмерләренә карап, кисәкчәләр түбәндәге төркемчәләргә бүленәләр:*

1. Көчәйткеч кисәкчәләр: а) ап-, кып-, ямь-, түм-, чем- һ.б.

б) иң, чалт, чатнама, дөм, нәкъ, шыр.

2. Чикләүче: гына, генә, кына, кенә.

3. Сорау: -мы, -ме, -мыни, -мени.

4. Раслау: бит, ич, лабаса, ләбасә, ла, лә.

5. Үтенүне белдерүче: -чы, -че, -сана, -сәнә.

6. Инкарьне, юклыкны белдерүче: һич, түгел.

7. Билгесезлек белдерүче: әллә, -дыр, -дер, -тыр, -тер.

ЫМЛЫК

***Ымлыклар** – кешенең эчке кичерешләрен, хис-тойгыларын һәм ихтыярын белдерүче сүзләр. Алар шатлану, гаҗәпләнү, соклану, курку, каушау, искә төшерү, иркәләү, кызгану, хуплау, хупламау, җирәнү, кайгы уртаклашу, үпкәләү һ.б. тойгылырны кыска формада белдерәләр: уф, ах, ай, ура, тфү, пес-пес, көш-көш, ай-һай һ.б. <u>Аһ</u>, үләм бит, бу бәладән кем килеп йолкыр мине? (Г.Тукай)*

МОДАЛЬ СҮЗЛӘР

Сөйләүче күзлегеннән чыгып, әйтеләсе хәбәрнең дөреслек дәрәҗәсен белдерә торган сүзләр модаль сүзләр дип атала. Алар төрләнмиләр һәм үзгәрмиләр. Җөмләдә алар кереш сүз вазыйфасында йөриләр: ахрысы, бугай, әлбәттә, ихтимал, мөгаен, шаять, имеш, икән, дөрес, шөбһәсез, билгеле, чыннан да, чынлап та, булса кирәк һ.б. Модаль сүзләр мөмкинлек, фараз итү, ышанычсызлык, ышаныч, тәкъдим, шикләнү кебек модаль мәгънәләрне белдерәләр. Син сынасың, мин сүнәмен, аерылабыз, <u>ахрысы</u> (Г.Тукай). Ул килгән, <u>бугай</u>. <u>Әлбәттә</u>, шулай булырга тиеш.

СИНТАКСИС

Сөйләм төзелешен өйрәнә торган фән синтаксис дип атала.

Билгеле бер мәгънәгә ия булган аваз яки авазлар тезмәсе сүз дип атала. Үзара бәйләнешкә кергән ике яки берничә мөстәкыйль сүздән торган төзелмә сүзтезмә була. Сүзтезмә бер әйберне (затны, эшне, хәлне һ.б.) башка шуңа охшаш әйберләрдән аерып, төгәлрәк итеп атый: сәгать (сүз) – стена сәгате (сүзтезмә). Сүзтезмә ике өлештән тора. Әйберне, затны, эшне һ.б. турыдан-туры атаган сүз ияртүче сүз була. Иярүче сүз ияртүче сүздән сорау куеп билгеләнә: стена сәгате (нинди сәгать?).

Сөйләмдә сүзләр тезүле һәм ияртүле бәйләнештә булалар.

1. *Тезүле бәйләнештә булганда сүзләр бер-берсенә буйсынмыйлар, ягъни бер сүз яки җөмлә икенче сүз яки җөмлә белән тигез хокуклы. Тезүле бәйләнеш тезү һәм каршы кую интонациясе һәм тезүче теркәгечләр ярдәмендә белдерелә. Ал, кызыл, ак, сап-сары, зәңгәр, яшелдән чәчкәләр, һәр тарафка тәмле исләр чәчкәли бу чәчкәләр. (Г.Тукай) Бу җөмләдә*

бәйләүче чара – тезү интонациясе. Тезүле бәйләнеш үзе генә сөйләм барлыкка китерә алмый. Шуңа күрә сүзләр ияртүле бәйләнешкә керәләр.

2. *Ияртүле бәйләнеш булганда сүзләрнең берсе икенчесенә буйсынып, аны ачыклап килә: берсе – ияртүче, икенчесе – ияртүче. Урмандагы агачлар да ямь-яшел яфрак ярды.*

Ияртүле бәйләнешкә кергән сүзләр өч төрле мөнәсәбәттә булырга мөмкин.

1. *Ачыклаулы мөнәсәбәт булганда, бер сүз икенче сүзне ачыклап килә: кышкы көн, унынчы яшь.*
2. *Хәбәрлекле мөнәсәбәт булганда, бер сүз икенче сүз турында хәбәр итә. Бу очракта җөмлә барлыкка килә: Әни сөйли. Көн аяз.*
3. *Аныклаулы мөнәсәбәт булганда, аныклагычлар барлыкка килә: Сагыналар аны – чабыш атын... (Зөлфәт)*

Сүзтезмәләргә синтаксик анализ ясау

1. *Җөмләдән сүзтезмәне аерып алырга.*
2. *Сүзтезмәнең төзелешен тикшерергә: иярүче һәм ияртүче сүзләрне күрсәтергә, аларның нинди сүз төркемнәре белән белдерелүен әйтергә, бер-берсенә нинди чаралар ярдәмендә бәйләнүләрен аңлатырга.*
3. *Иярүче сүз белән ияртүче сүз арасындагы мәгънә мөнәсәбәтен ачыкларга.*

ҖӨМЛӘ

Тәмамланган интонация белән әйтелеп, уй-фикерне хәбәр итә торган сүз яки сүзләр тезмәсе җөмлә дип атала.

Гади җөмлә бер генә җөмләдән, кушма җөмлә ике яки берничә җөмләдән тора. Әйтү максаты ягыннан җөмләләрне хикәя, сорау, боерык җөмләләргә бүләләр.

Хикәя җөмләләр тыныч, салмак әйтелә; эш-хәл турында хәбәр итә. Гадәттә ул хәбәр белән тәмамлана: Шомырт чәчәк аткан.

Сорау җөмлә һәрвакыт сорау интонациясе белән әйтелә һәм сорау алмашлыклары, сорау кисәкчәсе (-мы, -ме) ярдәмендә ясала: Синең барлык уку әсбапларың да бармы?

Сөйләүченең берәр эшне башкарырга яки аннан тыелырга кушуны белдергән җөмлә боерык җөмлә була:

Әйдә чап, кучер, Казанга,
Атларың ку, на-на-на!
(Г.Тукай)

Көчле тойгы кушып әйтелгән җөмләләр тойгылы җөмлә дип атала. Алар шатлану, соклану, курку, шикләнү, ис китү, үкенү, теләк, ниятләү, икеләнү кебек тойгыларны белдерәләр: Эх, бергә уйныйбыз, кыш көненә туймыйбыз!

Җөмләнең баш кисәкләре

Ия – җөмләдә баш килештәге сүз белән белдерелеп, хәбәрне үзенә ияртә торган бәйсез кисәк, кем? нәрсә? сорауларына җавап бирә. Ия ике төрле була: гади ия, тезмә ия.

Бер генә сүз белән бирелгән ия гади ия (Без мәктәптә укыйбыз), тезмә сүз белән бирелгәне тезмә ия (Быел мук җиләге яхшы уңган) була.

Җөмләнең ия турында хәбәр итә һәм аңа буйсына торган баш кисәге хәбәр була. Барлык сүз төркемнәре дә хәбәр булып килә ала. Бер генә сүз белән белдерелгән хәбәр гади хәбәр була: Болында күп төрле чәчәкләр үсә. Берничә сүз белән белдерелгән хәбәрне кушма хәбәр дип йөртәләр: Җир язга чаклы йокыга талган. (Г.Тукай).

Җөмләнең иярчен кисәкләре

Аергыч – исемне ачыклап килгән теләсә нинди сүз. Барлык сүз төркемнәре дә аергыч булып килә алалар (исемне ачыклап килгән очракта). Сораулары: нинди? кайсы? кайдагы? ничә? ничәнче? кемнең? нәрсәнең? Аергыч белән ачыкланган сүз аерылмыш була. Халык батыр уллар үстерә. (Ш.Галиев)

Эш-хәрәкәт белдерүче сүзгә (фигыльгә) ияреп килгән һәм аның үтәлүенә бәйле предметны, затны күрсәткән иярчен кисәк тәмамлык дип атала. Сораулары: кемгә? нәрсәгә? кемнән? нәрсәдән? кемне? нәрсәне? кем белән? нәрсә белән? ничәне? ничәдән? Малайлар көчле җәнлекләрне ярата.

Төшем килешендәге исем яки исем мәгънәсендәге сүз белән белдерелгән тәмамлык туры тәмамлык була. Гали хатны укып чыкты.

Башка формалар белән белдерелгән тәмамлыклар кыек тәмамлык дип аталалар.

Хәл җөмләдә эш яки хәлнең кайда, ничек, кайчан, нинди шартларда үтәлүен яки үтәлмәвен белдерә торган иярчен кисәк. Сораулары: кайда? ничек? кайчан? ник? ни өчен? нилектән? никадәр? ничә тапкыр? нишләсә? ни булса да?

Мәгънәсе һәм бәйләү чаралары буенча хәлләр 8 төркемчәгә бүленәләр: урын хәле (кайда? кая? кайдан?); вакыт хәле (кайчан? кайчанга чаклы? кайчаннан бирле?); рәвеш хәле (ничек? ни рәвешле?); күләм-чама хәлләре (күпме? күпмегә? күпмедән? никадәр? ничә тапкыр? ни дәрәҗәдә?); сәбәп хәле (ник? нигә? нилектән? ни сәбәпле? ни өчен? ни (нәрсә) аркасында?); максат хәле (ни өчен? нигә? нинди максат белән?); шарт хәле (нишләсә? нинди шартта?); кире хәл (нишләсә дә? нәрсәгә карамастан?).

Үзләре бәйләнгән җөмлә кисәгеннән ераклашкан һәм ярым хәбәрлек төшенчәсенә ия булган хәлләр аерымланалар. Алар башка җөмлә кисәкләреннән өтер белән аерылалар. Гадәттә вакыт, рәвеш, сәбәп, максат, шарт, кире хәлләр аерымлана.

Җөмлә башында килгән һәм урын-вакыт рәвешләре белән белдерелгән вакыт һәм урын хәлләре аерымланмыйлар. Бераздан йөзе аз гына алсулана төшкән ханым бүлмәдән чыкты.

Ияртүче кисәктән соң килеп, аңа аныклык кертә торган кисәк аныклагыч дип атала.

Мин озаттым аны сугышка,
Йөрәгемнең сүнмәс кояшын. (М.Җәлил)

Җөмләнең модаль кисәкләре

Эндәш сүзләр – сөйләм аңа төбәлгән сүзне белдерүче кисәк. Кеше исемнәре, табигать күренешләре, хайваннар, кошларны, төрле предметларны атаучы сүзләр дә эндәш сүзләр була алалар.

И сабыйлар, эшләгез сез!
Иң мөкатдәс нәрсә эш. (Г. Тукай)

Эндәш сүзләр җөмләнең төрле урыннарында киләләр һәм өтер белән аерылалар.

Кереш сүзләр – сөйләүченең чынбарлыкка, сөйләмнең эчтәлегенә төрлечә мөнәсәбәтен белдерә торган сүзләр. (Ахрысы, мөгаен, ичмасам, әлбәттә, имеш, ниһаять, минемчә, беренчедән, күрәсең, янәсе һ.б.ш.) Алар да өтер белән аерылалар.

Белмим, әллә күпкә,
Әллә бик озакка,
Ахры, мәңге оныта алмамын. (Һ. Такташ)

Үзара бәйләнештә торган һәм бер үк сүзгә караган кисәкләр җөмләнең тиңдәш кисәкләре дип атала. Алар җөмләнең бер үк кисәге булалар, өтерләр белән аерылалар, теркәгечләр белән дә килергә мөмкин.

Ак, кызыл, ал, сап-сары,
Зәңгәр, яшелдән чәчкәләр.
Һәр тарафка тәмле исләр
Чәчкәли бу чәчкәләр. (Г. Тукай)

Гомумиләштерүче сүзләр – саналып киткән тиңдәш кисәкләрне бергә туплап торучы сүзләр. Гомумиләштерүче сүз булып билгеләү алмашлыклары (һәммәсе, бөтенесе, барысы, һичбер) һәм гомуми мәгънәле аерым сүзләр килә.

Тиңдәш кисәкләр алдыннан килгән гомумиләштерүче сүздән соң ике нокта куела, тиңдәш кисәкләрдән соң килгән гомумиләштерүче сүз алдыннан сызык куела.

Әти, әни, абый – һәммәсе үз эше белән шөгыльләнә.

Җөмлә кисәкләрен тикшерү*:*

Баш кисәкләр

1. *Ияне табарга, аның төрен билгеләргә, бирелешен аңлатырга.*
2. *Хәбәрне табарга, аның төрен һәм бирелешен аңлатырга.*

Иярчен кисәкләр

1. ***Тәмамлыкны табарга, кайсы сүзгә ияргәнен, нинди сорауга җавап биргәнен һәм бирелешен аңлатырга.***
2. ***Аергычны табарга, кайсы сүзгә ияргәнен, нинди сорауга җавап биргәнен һәм бирелешен аңлатырга.***
3. ***Хәлне табарга, төрен билгеләргә, кайсы сүзгә ияргәнен, нинди сорауга җавап биргәнен һәм бирелешен аңлатырга.***
4. ***Аныклагычны табарга, кайсы сүзгә ияргәнен, нинди сорауга җавап биргәнен һәм бирелешен аңлатырга.***

Җөмлә төрләре

Оештыручы үзәге бер генә булган, икенчесен өстәп булмый торган җөмлә бер составлы җөмлә була.

Төн. Урман. Тынлык.

Бер составлы җөмләләр 3 төрле була:

Фигыль җөмлә - бер составлы фигыль җөмләләрдә һәрвакыт үтәүчегә ниндидер мөнәсәбәт белдерелә: үтәүче я билгеле, я билгесез була, я гомумиләштерелә, яисә үтәүче бөтенләй күз алдында тотылмый.

Бу көннәрдә бик арыла. Гаепләп әйтүем түгел.

Исем (атау) җөмлә - әйбернең, күренешнең булуын хәбәр итә торган һәм баш кисәге исем (сыйфат, рәвеш) белән белдерелгән җөмлә.

Менә өй эче. Ап-ак зур мич, кечкенә тәрәзәләр.

Сүз җөмлә - бер сүздән торып, җәенкеләнә алмый торган бер составлы җөмлә.

- ***Хат алдың, ахры? – дидем мин.***
- ***Әйе. (И. Гази)***

Оештыручы үзәге ике булган, ягъни иясе дә, хәбәре дә булган җөмлә ике составлы җөмлә дип атала.

Кара чыршылар кәүсәләренең төньяк кабыгын зәңгәр сакаллар үстереп бизәгән. (М. Мәһдиев)

КУШМА ҖӨМЛӘ

Кимендә ике җөмләнең үзара грамматик бәйләнештә килгән төренә кушма җөмлә диләр. Кушма җөмләләр ике төрле бәйләнештә була алалар: тезүле һәм ияртүле.

Тезү юлы белән бәйләнгән җөмләләр тезмә кушма җөмләләр, ияртүле юл белән бәйләнгәннәре – иярченле кушма җөмләләр дип йөртеләләр.

Тезмә кушма җөмләләр теркәгечле һәм теркәгечсез төрләргә бүленәләр.

Берәүнең җир күтәрмәс малы бар, берәүнең ат күтәрмәс даны бар. (Мәкаль) Йокларга күптән вакыт, ләкин Газинурның күзенә йокы кермәде. (Г.Әпсәләмов)

Иярченле кушма җөмләләр, бәйләүче чараларына карап, синтетик һәм аналитик иярчен җөмләләргә бүленәләр.

Баш җөмләгә үзенең хәбәре составындагы чаралар ярдәмендә ияргән җөмлә синтетик иярчен җөмлә дип атала. Аларны бәйләүче чаралар: 1) кушымчалар (килеш, шарт фигыль, сыйфат фигыль, хәл фигыль кушымчалары)

Көн кичкә авышып, урамнарның иң ыгы-зыгылы чагы иде. (Р. Төхфәтуллин)
2) бәйлекләр һәм бәйлек сүзләр (кебек, өчен, белән; күрә, карамастан).

Тау ярыйсы гына текә булуга карамастан, чаңгы эзләре таушалган. (Г. Әпсәләмов)
3) янәшә тору чарасы.

Аларга дигән гөлләрне ул карты ясап калдырган эреле-ваклы тырысларга утыртып куя. (Т. Мөбарәков)

Синтетик иярченле кушма җөмләләрдә бер генә төрле тыныш билгесе - өтер куелырга мөмкин.

Баш җөмләгә үзенең хәбәре составында тормый торган чаралар ярдәмендә ияргән җөмлә аналитик иярчен җөмлә дип атала. Аналитик иярчен җөмләләрне бәйләүче чаралар: 1) ияртүче теркәгечләр һәм теркәгеч сүзләр (чөнки, гүя, ки, гүяки, гәрчә, әгәр, әйтерсең һ.б.).

Менә Тафтилов аның блиндажына күчеп тора башлады, чөнки монда телефон бар иде. (Х. Камал)
2) мөнәсәбәтле сүзләр (парлылар: кайда-анда, кем-шул, нинди-шундый һ.б.; ялгызаклар: шул, шундый, шулай һ.б.).

Кем эшләми, шул ашамый. (Мәкаль)
3) көттерү интонациясе.

Күрәм: хисләрегезне йөгәнли дә алмыйсыз. (Г.Әдһәмова)

Мөнәсәбәтле сүзләр – иярчен җөмләләрне алмаштырып килә торган алмашлыклар.

Аналитик иярченле кушма җөмләләрдә ике төрле тыныш билгесе куела - өтер һәм ике нокта.

Мәгънәләре буенча иярчен җөмләләрнең түбәндәге төрләре бар:

Иярчен ия җөмлә баш җөмләнең иясе урынында килә, я баш җөмләдә мөнәсәбәтле сүз белән иянең конкрет эчтәлеген тәшкил итә. Кемнең итәгенә ут төшсә, шул яна. (Мәкаль)

Иярчен хәбәр җөмлә баш җөмләнең хәбәре урынында килеп, мөнәсәбәтле сүз белән билгеләнгән хәбәрнең конкрет эчтәлеген тәшкил итә. Баш җөмләгә мөнәсәбәтле сүзләр, ки теркәгече, көттерү паузасы белән бәйләнә. Ялкау кайда, сүз шунда. (Мәкаль) Гадәтем: ялгыз кешеләрне кытыклап үтерәм. (Г. Тукай)

Иярчен тәмамлык җөмлә баш җөмләнең тәмамлыгы урынында килә, я баш җөмләдә мөнәсәбәтле сүз белән белдерелгән тәмамлыкның конкрет эчтәлеген тәшкил итә. Синтетик төре төшем килеше кушымчалары һәм дип бәйлек сүзе ярдәмендә бәйләнә. Сүз кранчылар җитәкчесе хакында барганны Фәез тиз төшенде. (Ә. Баянов) Шундый оста куллы гармунчы булырсың дип, һич тә уйламый идем.

Аналитик төре мөнәсәбәтле сүзләр, күтәрү паузасы, ки теркәгече ярдәмендә бәйләнә. Вәли сизде: Мәрхабә үпкәләгән, җитәрлек борчылган булса кирәк. (Г. Әпсә-ләмов)

Иярчен аергыч җөмлә баш җөмләнең аергычы урынында килә, я баш җөмләдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән аергычны ачыклый. Эше юк кеше тоташ йоклый. (К. Насыйри) Бәхетле шул баладыр, кайсы дәресенә күңел бирсә. (Г. Тукай)

Иярчен хәл җөмләләр

Иярчен вакыт җөмлә баш җөмләдәге эш яки хәлнең вакытын турыдан-туры яисә баш җөмләдәге мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән вакыт хәлен ачыклау аша белдерә. Синтетик вакыт җөмлә: Эш беткәч, уйнарга ярый. Аналитик вакыт җөмлә: Кайчан әйтсәң, шул вакытта килермен.

Иярчен урын җөмлә баш җөмләдәге эшнең урынын я турыдан-туры, я баш җөмләдәге мөнәсәбәтле сүз белән белдерелгән урын хәлен ачыклау аша белдерә. Синтетик төре: Ат аунаган җирдә төк кала. Аналитик төре: Кайда берлек, шунда көч.

Иярчен сәбәп җөмлә баш җөмләдәге эш яки хәлнең сәбәбен белдерә. Синтетик төре: Хуҗалары ашыкмагач, атлары да теләр-теләмәс кенә атлыйлар. (Г. Әпсәләмов) Аналитик төре: Мин дә сөендем, чөнки якташыңны очрату - әйтеп бетермәслек бәхет ул. (Н. Дәүли)

Иярчен максат җөмлә баш җөмләдәге эш яки хәлнең максатын белдерә. Синтетик төре: Сүзе ныграк ишетелсен өчен, Атласов алгарак шуышып утырды. (С. Рәфыйков) Аналитик төре: Син дә бер-ике әкият сөйләмәссеңме – без шуңа дип килгән идек. (Э. Касыймов)

Иярчен рәвеш җөмлә баш җөмләдәге эш яки хәлнең үтәлү рәвешен белдерә. Бөтен поэма, ике сердәш сөйләшеп утыргандагыча, бик гади сүзләр белән язылган. (М. Максуд) Бәйрәм көнне күктән җиргә нурлар ага, әйтерсең лә чыккан бу көн ике кояш. (Г. Тукай)

Иярчен күләм җөмлә баш җөмләдәге эш яки хәлнең күләмен белдерә. Курку белмәс, тынгысыз малай, әнисе катырак ачуланган саен, трактор тирәсен ныграк ярата бирде. ((Г. Кашапов) Кояш шулкадәр мул, еракта әллә ничә офык ясалган. (Ә. Еники)

Иярчен шарт җөмлә баш җөмләдәге эш-хәлнең үтәлү-үтәлмәвенә шарт булган эшне яки хәлне белдерә. Күңелең саф булса, көннәрең шат булыр. Ярдәм кирәк булса, мин әзер.

Иярчен кире җөмлә көтелгән эш яки хәлнең баш җөмләдә киресе булачагын белдерә. Гәрчә сәламәтлеге начар булса да, рухы көчле аның. (Ж. Тәрҗеманов)

Иярчен аныклагыч җөмлә баш җөмләдән аңлашылган берәр төшенчәне, фикерне аныклап килә. Күргән төшем ырас килде: сезне күреп шатландым. (Җыр)

Икедән артык гади җөмләдән торган кушма җөмләләрне катлаулы кушма җөмлә дип атыйлар.

Иярчен җөмләләре берничә булган иярченле кушма җөмлә күп иярченле катлаулы кушма җөмлә дип атала. Язлар җиткәч (1), кояш

карый башлагач (2), без кырларга чыгарбыз (3). (тиңдәш ияргүле күп иярченле кушма җөмлә)

Төзелеше ягыннан күп иярченле катлаулы кушма җөмләләрнең дүрт төре бар: тиңдәш ияргүле, тиңдәш түгел ияргүле, бер-бер артлы ияргүле, берничә төр ияргүле.

Тиңдәш ияргүле күп иярченле катлаулы кушма җөмләдә баш җөмләнең бер үк кисәген иярчен җөмләләр бер үк яктан ачыклыйлар, бер сорауга җавап бирәләр. Кеше кулындагы кош баласы ничек курыкса, читлектәге сандугач ничек боекса, Ганна да шулай боек яшәде, беркем белән дә сөйләшмәде. (И. Сәлахов)

Тиңдәш түгел күп иярченле катлаулы кушма җөмләдә иярчен җөмләләр баш җөмләне төрле яктан ачыклыйлар, төрле сорауга җавап бирәләр. Минем абый атларны борган арада (1), юл әйберләре онытылып калмасын дип (2), мин өйгә тагын бер тапкыр кереп чыктым (3). (М. Әмир)

Бер-бер артлы ияргүле күп иярченле катлаулы кушма җөмләләрдә иярчен җөмләләр баш җөмләгә бер-бер артлы ияреләр: бер җөмлә икенчесенә, икенчесе өченчесенә ияреп килә. Бу урыннар белән ул таныш (1), чөнки һәр елны диярлек алар мондагы таллык буйларына (2), балык күп капканга (3), Гәрәйләр белән куна киләләр иде (2). (Ф. Кәрим)

Берничә төр ияргүле күп иярченле катлаулы кушма җөмләләрдә алдагы өч төр бәйләнешнең комбинацияләре урын ала. Күреп торасыз (1): фуражы бар (2), хуҗалыклар (3) салам юктан (4) интегә (3).

Гади җөмләләрне үзара тезү юлы белән дә, ияртү юлы белән дә бәйләгән катлаулы кушма җөмлә катнаш кушма җөмлә дип атала. Көн эссе булса да (1), Хәдичәттәй яшел ефәк шәл бөркәнгән (2), шәл чуклары җиргә кадәр салынган(3). (Г. Әпсәләмов)

Тиңдәш кисәкләре яки тиңдәш җөмләләре күп булу нәтиҗәсендә бик нык җәенкеләнгән гади яки кушма җөмлә тезем дип атала. Тезем күбрәк шигъри әсәрләрдә кулланыла.

Ант итәмен янган учак белән,
Утта янып пешкән нан белән,
Кара күктә йөзгән йолдыз белән,
Хәсрәт чиккән керсез җан белән;
Ант итәмен көчле диңгез белән,
Дулкыннарын кискән җил белән,
Җилләргә баш имәс таулар белән.
Тауларны йөкләгән җир белән –
Ант итәмен барысы, барысы өчен. (Ф. Бурнаш)

Җөмләләрне синтаксик яктан тикшерү

Гади җөмлә

1. ***Җөмләнең гади икәнлеген билгеләргә.***
2. ***Җәенкеме, җыйнакмы булуын әйтергә.***
3. ***Тулымы, кимме булуын ачыкларга.***
4. ***Составы ягыннан төрен аңлатырга.***

5. *Әйтү максаты ягыннан төрен билгеләргә.*
6. *Эндәш һәм кереш сүзләр, тиңдәш һәм аерымланган кисәкләрнең булу-булмавын ачыкларга.*

Тезмә кушма *җөмлә*

1. *Җөмләнең тезмә кушма икәнлеген билгеләргә, эчендәге аерым җөмләләрне күрсәтергә.*
2. *Җөмләләрнең үзара тезү юлы белән бәйләнүен әйтергә, бәйләүче чараларын күрсәтергә.*
3. *Кушма җөмләдә гади җөмләләр арасында тыныш билгесенең куелышын аңлатырга.*
4. *Җөмләнең төзелешен күрсәтеп, схема төзергә.*

Иярченле кушма *җөмлә*

1. *Җөмләнең иярченле кушма җөмлә икәнлеген әйтергә, баш һәм иярчен җөмләләрне күрсәтергә.*
2. *Иярчен җөмләнең төзелеш һәм мәгънә төрен билгеләргә, иярчен җөмләне баш җөмләгә бәйләүче чараны күрсәтергә.*
3. *Иярчен һәм баш җөмләләр арасында нинди тыныш билгесе һәм ни өчен куелу яки куелмавын аңлатырга.*
4. *Җөмләнең төзелешен күрсәткән схема төзергә.*

Күп иярченле катлаулы кушма җөмлә

1. *Баш һәм иярчен җөмләләрне күрсәтергә, иярчен җөмләләрнең төзелеш һәм мәгънә ягыннан төрләрен, бәйләүче чараларын әйтергә.*
2. *Схема төзергә.*
3. *Схема буенча катлаулы кушма җөмләнең төрен билгеләргә.*

Катнаш кушма җөмлә

1. *Икедән артык җөмлә табып күрсәтергә, алар арасында тезүле бәйләнеш тә, ияртүле бәйләнеш тә булуын исбатларга, бәйләүче чараларны әйтергә.*
2. *Тезүле бәйләнешнең баш һәм гади җөмләләр арасында булуын әйтергә.*
3. *Схема төзергә.*
4. *Схема буенча катлаулы кушма җөмләнең төрен билгеләргә.*

Җөмләне тикшерү үрнәге

Йомшак ябалак карлы кышкы кичләр, озын төннәр әнә шундый уйлар эчендә үтте. (М. Мәһдиев)

Бу – гади, җәенке, тулы, ике составлы, хикәя җөмлә; составында тиңдәш ияләр (кичләр, төннәр), тиңдәш аергычлар (йомшак карлы, ябалак карлы) бар.

Кичләр, төннәр – гади ияләр, исемнәр белән бирелгәннәр;

үтте – гади фигыль хәбәр, үткән заман хикәя фигыль белән бирелгән;

йомшак ябалак карлы кышкы – аергычлар, кичләр сүзенә ияргәннәр, нинди? соравына җавап бирәләр, сыйфатлар белән бирелгәннәр;

озын – аергыч, төннәр сүзенә ияргән, нинди? соравына җавап бирә, сыйфат белән белдерелгән;

шундый – аергыч, уйлар сүзенә ияргән, нинди? соравына җавап бирә, күрсәтү алмашлыгы белән белдерелгән;

уйлар эчендә - хәл, рәвеш хәле, үтте сүзенә ияргән, ничек? ни рәвешле? соравына җавап бирә, бәйлек сүз белән килгән, исем белән бирелгән.

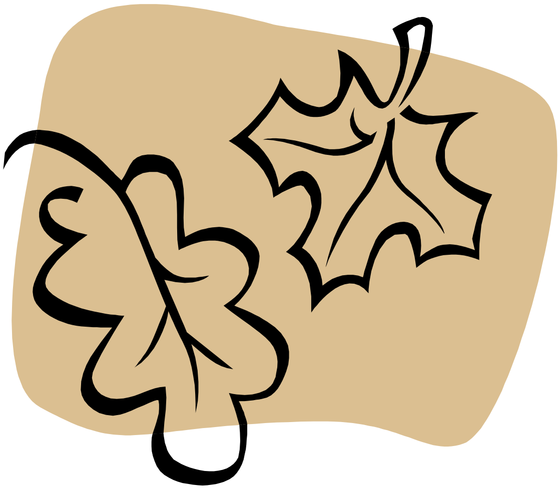

КУЛЛАНЫЛГАН ӘДӘБИЯТ

1. ***Абдуллина Р.С., Шәйхиева Г.М. Татар теле - Рус урта мәктәбенең 10нчы сыйныфында укучы татар балалары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2000.***
2. ***Зәкиев М.З.. Татар теле. - 8нче сыйныф. –Казан: Мәгариф, 1993.***
3. ***Мифтахов Б.М., Сөнгатов Г.М. Татар теле. - 7нче класс. – Казан: Мәгариф, 1993.***
4. ***Сафиуллина Ф.С., Ибраһимов С.М.. Татар теле. - Рус урта мәктәбенең 11нче сыйнфында укучы татар балалары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2000.***

5. *Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: Мәгариф, 2002.*
6. *Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Күнегүләр һәм кызыклы материаллар җыентыгы. – Казан: Тат. нәшр., 1992.*
7. *Татар грамматикасы. Фонетика, графика, орфография. I том. – Мәскәү: Инсан, Казан: Фикер, 1998.*
8. *Татар грамматикасы. Морфология. II том. – Мәскәү: Инсан, Казан: Фикер, 2002.*
9. *Татар грамматикасы. Синтаксис. III том. – Мәскәү: Инсан, Казан: Фикер, 1999.*
10. *Татар теленнән кагыйдәләр җыентыгы. (төзүчеләр: Н.Гыймадиева, Р.Нуруллина-Галләмова) . – Казан, 2003.*
11. *Юсупов Ф.Ю., Тумашева Д.Г., .Мифтахов Б.М. Татар теле. - 6нчы класс. – Казан: Тат. нәшр. , 1992.*

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
ФЕДЕРАЛЬНОЕ АГЕНТСТВО ПО ОБРАЗОВАНИЮ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
«Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И.Менделеева»

Филологический факультет

Кафедра татарского языка, литературы и методик преподавания

Ф.С. САЙФУЛИНА

ЛИТЕРАТУРНОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ

Учебно-методическое пособие
для работы в школах
с этнокультурным компонентом образования

ТОБОЛЬСК 2009

УДК 82.09(908)
ББК 83.3(2Р53)
С 14

Утверждено на заседании кафедры
татарского языка, литературы и МП
«25» сентября 2009 г.

Учебное пособие посвящено изучению Тюменской региональной литературы как одного из актуальных направлении современного отечественного литературоведения. Пособие предназначено для учителей средних общеобразовательных и основных школ, студентов филологических факультетов и призвано повышению качества

этнокультурного образования / составитель Ф.С. Сайфулина. – Тобольск: Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И. Менделеева, 2009.

Составитель:
Ф.С. Сайфулина, доктор филологических наук, доцент

Рецензенты:
Ф.З. Яхин, доктор филологических наук, профессор
Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета
Г.И.Талипова, кандидат филологических наук

© Сайфулина Флера Сагитовна, 2009
© Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И. Менделеева

ТОБОЛЬСК 2009

Пояснительная записка

На рубеже 80-90-х XX века регионализация выступила основой и содержанием реформ отечественной школы, построения вариативных образовательных моделей.

В последнее время во всех сферах нашей жизни происходит обновление. В частности усилилось внимание к объективному изучению региональной литературы. Региональная система образования обеспечивает выход за пределы стандарта и формируется органами образования на местах. Его содержание отражает потребности и региональные особенности конкретной территории. Регионализация образования – это наделение регионов правом и обязанностью выбора собственной образовательной программы развития образования в соответствии с региональными социальными, экономическими,

географическими и другими условиями. Именно региональный компонент позволяет отойти от единообразия образовательного пространства и в полной мере воплотить идеи и принципы образовательной реформы. Его практическая реализация включает регионализацию содержания предметов федерального компонента и разработку учебных предметов, отражающих специфику региона. Регионализация является одним из приоритетных направлений реформирования современного российского общества и государства. Сущность регионализации состоит в переходе от командно-административного к цивилизованному федерализму, качественному обновлению и упрочнению федеративного устройства государства.

Изучение ряда работ позволило выделить несколько авторских позиций на понятие регион: «образование, адекватное субъекту федерации»; «регион – большая область, группа соседствующих стран или территории, районы объединены по каким-нибудь общим признакам»; «регион – (в пер. с лат. Regionalis – страна, область) крупная индивидуальная территориальная единица»; «крупные территории России, объединяющие области, края и республики по комплексу факторов (по общности географического положения, исторических судеб, близости национального состава населения, его культурных традиций». Регион в современном понимании – это сложный территориально-экономический комплекс, имеющий ограниченные внутренние ресурсы, свою структуру производства, определенные потребности и связи с внешней средой.

Исходя из определений, можно выделить основные черты, присущие региону: это пространство (территория, часть территории); именно здесь, под влиянием природных, материальных и духовных факторов и средств, происходит социализация человека, формирование, сохранение и трансляция норм образа жизни.

В виду этого одним из средств приобщения к особенностям данного региона является региональное образование. Региональный компонент, оставаясь составной частью школьного образования, обладает самоценностью и самозначимостью. Он закладывает основы формирования у каждого обучающегося системы знаний о своеобразии своего региона, способствует формированию личности, которая могла бы ставить целью своей деятельности, развитие и процветание родного края. Региональный компонент становится связующим звеном в условиях осознания роли новых взаимоотношений между территориями.

Региональный компонент призван:

- способствовать формированию личности выпускника школы представителя региона, ревностного хранителя, рачительного пользователя и умелого созидателя его социокультурных ценностей и традиций;

- гарантировать каждому учащемуся право на получение нормативных знаний, обеспечивающих ему успешную социализацию в масштабах страны и Тюменской области;

- содействовать формированию познавательной, коммуникативной, нравственной, трудовой и эстетической культуры населения области;

- углублять и конкретизировать знания, предусмотренные федеральным компонентом.

Регионализация образования – это постоянный процесс совершенствования, развития содержания образования (его целей, ценностей, смысловых установок, культуры и технологии образования), источник которого в непрерывном и открытом характере взаимодействия образовательного пространства с динамикой развития региональных процессов. Регионализацию образования следует рассматривать как процесс максимального приближения образовательной сферы к реальным потребностям школы с учётом специфики региона, его культурно-исторических способностей.

Термин «регион» - более широкое в географическом смысле понятие. Границы региона должны задаваться границами тех явлений и процессов, которые выступают как сугубо специфические для него. Если же эти специфические явления и процессы распространяются за пределами административно очерченной территории, обнаружили свою сущность, проявились, то они также входят в содержание регионального компонента. Изучение национальных особенностей народов (их истории, культуры, языка) не может быть ограничено только рамками административных границ проживания народа. Региональный компонент, таким образом, определяется природно-географическим, социально-экономическим, единством региона и включает учебный материал, раскрывающий особенности региона, в котором находится образовательное учреждение.

Перед современной школой стоит задача активизации учебного процесса, с тем, чтобы приобретаемые учащимися знания становились не только более осознанными и прочными, но и переходили бы в убеждения, смыкались бы с нравственно-эстетическими идеалами. Закон Тюменской области от 16 июня 2000г. № 1113 устанавливает «единый национально-региональный компонент государственного образовательного стандарта в целях духовно-нравственного воспитания молодежи, формирования системы знаний учащихся об особенностях исторического, социально-экономического, культурного развития региона, активной жизненной позиции на основе изучения законодательства Тюменской области.

Профессор Ю.М.Конев считает, что «Назрела необходимость активного влияния института на укрепление в регионе здоровых межнациональных отношений в плане подготовки учителей хантыйского, мансийского, ненецкого и татарского языков».

Человек воспитывается в окружающей его культурной среде. Национально-региональный компонент в образовании предполагает обучение и воспитание молодого поколения на знаниях родной литературы, культуры и традициях родного народа. Ориентация на региональный компонент в системе литературного образования обусловливает новизну подхода к литературному произведению. Словесная культура каждого региона соотнесена с общенациональной, как ее часть, закономерное звено единого пространства, но звено особенное, в чем-то отличное от других. Изучение региональной литературы и призвано сформировать чувство сопричастности миру большой

культуры, помочь ощутить его как близкую реальность. При формировании приоритетов национально-регионального аспекта образования должны учитываться следующие факторы: разнообразие этнонационального состава, родного языка, культурных особенностей, традиций, обычаев, нравов, характерных для данного региона.

История развития каждого народа представляет собой взаимодействие общечеловеческого и национального в духовном, материальном и морально-этическом плане. Национальная школа как социальный институт строит свою деятельность на основе этого взаимодействия. Нравственные, этические категории, обращение к духовным, культурным, экологическим ценностям позволяют осознать мир на новом уровне, рассматривать гуманитарное и экологическое знание как части общечеловеческой и национальной культуры».

В последнее время во всех сферах жизни происходит обновление. В частности усилилось внимание к объективному изучению региональной литературы. Региональная литература – явление особое в этнокультурном наследии народов, ибо население каждого региона имеет свою ментальность, которая включает представления, чувства, ценностные ориентации, традиционную систему восприятия окружающего мира и особого отношения к нему. Кроме того, специфика региона определяется своеобразным проявлением и сочетанием человеческих, социально-политических и др. проблем. Поэтому в каждом регионе формируется своя субкультура, свой слой представлений и ценностей, которые по-своему находят отражение в искусстве в целом, и в литературном творчестве в частности. Преподавателем дается общая характеристика региональной литературы.

Татарская литература имеет сложный и многовековой путь развития. К сегодняшнему дню очерчены общие контуры и узловые проблемы, выявлены основные этапы в ее истории. Вместе с тем, демократические преобразования, происходящие в стране в постсоветском пространстве и другие факторы, предопределили необходимость переосмысления и более углубленного изучения литературного наследия, что невозможно без комплексного и конкретно-исторического подхода к региональным культурно-литературным явлениям, имевшим место в национальном литературном процессе.

За последние годы в области изучения литературного наследия произошли значительные изменения: возрождается религиозная культура, переиздаются труды ученых и богословов, вводятся в научный оборот старинные произведения, сохранившиеся в виде рукописей в государственных и частных архивах, продолжаются публикации произведений ранее запрещенных писателей-эмигрантов. Тенденция научно-этического обновления ставит перед литературоведами новые задачи: выявляются новые объекты анализа, до настоящего время оставшиеся и тени активных исследований. До настоящего времени остается малоизвестной научному миру и широкой общественности культурное наследие и литературная жизнь регионов компактного расселения татар. Одним из регионов, издревле населенных тюрко-татарами, является Западная Сибирь. Поэтому основной целью преподавателя при изучении курса «Литературное краеведение» является

обогащение учащихся знаниями об особенностях, идейно-эстетическом богатстве и воспитательной ценности творчества сибирско-татарских поэтов и писателей.

Данное методическое пособие определяет содержание курса «Литературное краеведение», которое усваивается учащимися в процессе учебных занятий, чтения и анализа художественных произведений, а также изучения рекомендуемой дополнительной литературы. На занятиях особое внимание должно уделяться на наиболее существенные и интересные явления литературы Западной Сибири, при этом уделяя особое внимание на родную (татарскую) литературу, анализу произведений местных писателей и поэтов. При формировании навыков художественного анализа произведений, нужно сделать большой акцент на раскрытие идейно-нравственного и морально-психологического облика литературных героев-персонажей.

Основная цель дисциплины:

При изучении учебной дисциплины “Литературное краеведение” преподавателем ставится **цель**: обогащение учащихся **знаниями** об особенностях региональной литературы в общем и об истории формирования, развития и современного состояния татарской литературы Тюменского региона, в частности.

При изучении курса ставятся следующие задачи:

- знакомство учащихся с особенностями региональной литературы;
- ознакомление с историей формирования и основными этапами развития татарской региональной литературы;
- анализ основных трудов по Тюменской литературной регионолистике;
- привитие интереса у детей к своим историческим корням, самобытной национальной культуре, устному народному творчеству, нашедшего широкое отражение в письменных литературных памятниках, а также в творениях писателей-современников;
- воспитывать в детях толерантность, уважение к культуре и традициям других народов.

Тема I
Особенности региональной литературы Тюменского края: основные темы, проблематика

Региональная литература – явление особое в этнокультурном наследии народов, ибо население каждого региона имеет свою ментальность, которая включает представления, чувства, ценностные ориентации, традиционную систему восприятия окружающего мира и особого отношения к нему. Кроме того, специфика региона определяется своеобразным проявлением и сочетанием человеческих, социально-политических и др. проблем. Поэтому в каждом регионе формируется своя субкультура, свой слой представлений и ценностей, которые по-своему находят отражение в искусстве в целом, и в литературном творчестве в частности.

В связи с изменившимися социально-экономическими условиями, возросшей самостоятельностью регионов в решении социально-культурных, образовательных задач за последние годы в отечественном литературоведении усилилось внимание к изучению литератур народов, населяющих тот или иной регион. Современная регионалистика – интенсивно развивающаяся сфера знания.

Каждый территориальный регион, его население имеет свою ментальность, которая включает представления, чувства, ценностные ориентации, традиционную систему восприятия окружающего и своих отношений. Кроме того, особенность региона определяется своеобразным проявлением и сочетанием человеческих, социальных, политических и др. проблем. То есть каждый территориальный регион имеет свою субкультуру, свой слой чувств, представлений и ценностей, которые по-своему проявляются в организации жизнедеятельности населения, в разрешении проблем, что служит основой художественного творчества.

Особое место среди территориальных регионов составляет Сибирь, население которой обладает ментальностью, своеобразным историческим, нравственным, экономическим сознанием, своей субкультурой. Это нашло, кроме региональных форм науки, отражение в сибирской литературе. Как пишут авторы книги «Литература Тюменского края»: «Несомненно, Тюменская литература – весьма разнородное явление. Иначе и не может быть, когда в одном геополитическом пространстве оказываются разные культурные миры».

Журналист и литературный критик А.О.Бороноев пишет: «Сибирская литература начала формироваться в начале XIX века в виде жанра журналистики и публицистики. В этом большую роль сыграли первые газеты и журналы, например, «Сибирская газета», «Сибирь», «Восточное обозрение». В них печатались не только информация, но и различные литературные произведения, публицистика местных писателей, но и писателей, находящихся в ссылке в основном народнического толка. С самого начала сибирский роман включал краеведческий материал, историю освоения этого края. Он стал базой осмысления региона, как особой территории, которая обладает своими условиями жизни, природой, ресурсами и отношениями. Идея особливости, областности, особенно активно включалась в литературу, начиная с деятельности А.Щапова, а затем областников – Г.Потанина, Н.Ядринцева и др. К началу XX века сибирская литература становится своеобразной идеологией (философской) сибирского региона, выразителем регионального самосознания. Она способствует объединению многонационального населения, развитию сибирского патриотизма, формированию своеобразного характера населения, «сибирства», сибирской идентичности (Мы – сибиряки). Можно отметить роль таких литераторов этого периода как Д.Мамин-Сибиряк, М.Загоскин, В.Шишков, Н.Наумов, В.Вагин, И.Федоров-Омулевский, В.Тан-Богораз, В.Серошевский и др.

Особое развитие сибирская литература получила развитие в советский период. Сложившиеся традиции в советское время развивали многие русские и национальные писатели, такие как К.Седых, Г.Марков, Х.Намсараев,

А.Кулаковский, И.Калашников, А.Сафронов и др. В этот период активно развивается сибирская национальная художественная литература. Литература Сибири приобрела социально-этнический характер: проблемы, социальные движения региона стали показываться на огромных просторах, в широкой социально-исторической перспективе. В нее активно включается дух социалистических преобразований, формирования новых отношений, чем жила послереволюционная страна. В новых романах чувствуется влияние социальной динамики, ломки старого, поиск новых моделей человеческих отношений.

В 50-х годах формируется понятие «сибирский роман», со своими проблемами, опытом и именами.

В преддвериях XXI века литература Тюменского края предстала как явление многокультурное, разнообразное. Многокультурность проявляется не только в разнонациональности, но и в наличие разных религий, вероисповедании. Так, например, среди коренных народов Севера распространено язычество, которое отражает собой целый мир. Этот мир есть воплощение мифа, поэтому произведения писателей, представителей коренных жителей Севера, богаты специфическими, удивительными, неповторимыми литературными образами.

Русское население исповедуют христианство, чем являют особенное мировоззрение. Представители тюркских народностей, в частности татары, являются приверженцами ислама.

Однако такая многоликость литературы Тюменского края по своей сути предполагает наличие общих черт. Авторы книги «Литература Тюменского края» указывают, что «Герой – человек среды, представитель определенной социальной групп, четко фиксируемого общественного статуса. Характер обычно определяется национальностью, происхождением, воспитанием героя. Часто главный персонаж произведения автобиографичен, выражает идеологическую позицию автора».

В отличие от литературы сибирских татар, где превалирует понятие Сибири, в произведениях писателей ненцев, ханты, манси, русских ярко выделяется тема Севера. В основном в произведениях писателей-сибиряков русского народа отчётливо проступает тема освоения Севера, тема производства. Прозаик Анатолий Омельчук своим литературным наследием олицетворяет многовековую историю освоения Севера. Герои его произведений – это люди с крепким духом, выносливым характером, по всем качествам претендующие на образ героя-первопроходца. Документальный характер носят такие произведения, как «Трагедия во льдах», «На полярных ветрах», «Зов Арктики» и др. Излюбленным жанром писателя является жанр очерка, чем подчёркивается документальность.

Автор восхищается мужеством своих героев. Ими стали легендарные личности прославленный шведский мореплаватель Нильс Адольф Эрик Норденшельд, внук знаменитого адмирала Павел Крузенштерн-младший, русский моряк Дмитрий Овцын и обычные охотники, плотники, моряки, бурильщики.

На фоне критической ситуации в условиях крайнего Севера одним из главных качеств человека признаётся взаимовыручка, истинная дружба. Тема дружбы – одна из самых главных. Человек в самом полном смысле этого слова учится выживать. Здесь без истинных нравственных человеческих ценностей нельзя, поэтому остаются только единицы и, как правило, остаются навсегда.

Сам нрав края выработал в человеке такие качества, как трудолюбие, искренность, выносливость, верность своей Родине, верность своему слову, упорство, жизнелюбие, ответственность и другие. Одним словом, все те качества, которые незаменимы в критических моментах. На Севере не важно, какой ты национальности или веры, важно, что ты Человек.

Тема дружбы раскрывается через образ собаки. Ведь именно они своей преданностью никогда не бросят в беде хозяина. Анатолий Омельчук в очерке «На полярных ветрах» пишет о дружбе человека и собаки. Главный герой, от чьего имени ведётся повествование, дорожит своими питомцами, которые не раз спасали его от верной гибели.

Созвучным данному образу является образ оленя, созданный пером писательницы ненецкого народа Анны Неркаги в повести «Анико из рода Ного». Олень Тэмуйко много раз выручал своих хозяев, но однажды он не уберёг хозяйку с маленьким ребёнком от волчьей пасти.

Образ оленя является символом, тотемом ненецкого народа. Писатель Тит Мартышин в очерке «Маршрутом памяти» даёт «расшифровку» этому образу: «…олень гордой походкой победителя пошёл к стаду. Остановился на высоте, повернулся вполоборота в мою сторону и… навсегда врезался мне в память как символ воли, счастья и непобедимой любви». Далее автор пишет: «А тут ещё появилась радуга. В центре её, на холме, - живая эмблема тундры…» Сочетание оленя, стоящего на холме, и обведённой ободком радуги является олицетворением духовной мощи народа.

В выше упомянутом произведении Анны Неркаги также примечателен образ собаки Буро. Именно данный образ является символом дружбы, бесконечной преданности. Буро воспитывался седовласым Себеруем из рода Ного. Спасая хозяина, Буро умирает в смертельной схватке с волком по кличке «Хромой Дьявол».

В ходе всего сюжета произведения писательница держит читателя в эмоциональном напряжении. Судьбы ее героев – это отражение судьбы целого народа. Анна Неркаги создала неповторимое, «живое», литературное творение. Она, как никто другой, «болеет» и «горит» за будущее своей нации. Вопрос «Возвратиться ли Анико на родину?», поставленный автором, разрешается в судьбе самой писательницы. Анна Неркаги оставляет шумный, суетливый город, давая своим поступком понять, что «род Ного», «род негнущихся» не исчез, что он приобретёт былую славу, словно олень, гордо поднимающий голову.

Писатель Анатолий Омельчук в очерке «Рукопись, рожденная в чуме» пишет: «Есть ли еще в мире хоть одна писательница, которая создает свои книги в извечном жилище северных тундровиков – чуме? Полагаю, что наша

землячка Анна Павловна Неркаги, молодая ненецкая писательница, - единственная в своем роде».

В литературе сибирских татар чётко выделяется проблема сохранения родного языка. В последние годы данный вопрос настолько стал остро, что вызвал некоторые дискуссионные споры в литературных кругах. Одним из выдающихся личностей, вышедших из сибирских татар – поэт Булат Сулейманов, который одним из первых поднял вопрос сохранения своего народа, его культуры, языка. Как сына своего народа, его волнует будущее нации. В статье «Нет языка – нет народа» поэт пишет: «…самое главное богатство народа – его язык находится под угрозой исчезновения. Язык – один из главных стержней народа, та духовная среда, в которой народ чувствует себя сильным и стойким. Эту истину с предельной точностью сформулировал выдающийся русский педагог Ушинский: «Пока жив язык народный в устах народа, до тех пор жив и народ»…».

Данная проблема нашло отражение и в повести Анны Неркаги, которая также пишет о тех героях, которые оставили свои пастбища и в условиях жизни города забыли язык своих предков.

XXI век поставил людей перед фактом реальности, перед фактом риска вымирания языков, культуры малых народов. Творцы слова воспевают, поют гимн родному языку. Ненецкий поэт Леонид Лапцуй в стихотворении «Язык ненцев» пишет:

Язык наш веками отточен,
Как дедовский нож на бруске.
Язык наш без промаха точен,
Как пика в умелой руке…

Хантыйского стихотворца Романа Ругина в стихотворении «Язык ханты» переполняет чувство величия, неповторимости языка:

Мощен, как прежде, и волен
Северный древний язык,
Кто говорит, что он болен,
Высох, зачахнул и сник?
Годы его не сгубили,
Меток он, гибок, богат…

Поэтов озаряет надежда о том, что народное самосознание не даст исчезнуть их языку. Тема сохранения и продолжения народных традиций, обычаев, обрядов, родного языка тесно связана с темой экологии. Образ жизни малых народов крайнего Севера максимально приближен к природным, так как понятие культура, в истинном значении этого слова, только тогда обретает реальность, когда условия существования народа выражаются критериями естества, природы.

Бурное развитие нефтегазового промысла продолжает оставлять «глубокие раны» в природе. Открытый, дружелюбный нрав хозяев тундры не оправдал своего доверия. Многовековые леса, плодородные пастбища оленей день изо дня уничтожаются.

Известный Тюменский писатель, публицист, литературный критик Константин Лагунов в повести «Тайна Чёрного озера» пишет о том, как начиналась нефтедобыча на Севере России. Здесь он немаловажную роль в разворачивание событий отводит населению Сибири, которое с радостью делится подземными богатствами со всей страной. Писатель увековечил имя советского геолого-нефтеразведчика академика Ивана Михайловича Губкина. Выдающийся учёный «прорубил окно на Урал, на Западно-Сибирскую низменность». По сей день, носит имя учёного город Губкинский.

Одним из особенностей, присущих литературе Тюменского края 1960-70 годов является яркое вырисовывание образа героя, как первопроходца, покорителя «белых пятен», как человека, несущего часть цивилизации. Таковы герои произведений К.Лагунова, А.Омельчука. Поэт Владимир Волковец в стихотворении «Зимний посёлок» пишет:

День морозен и недолог.
В белых думах о весне
Задремал лесной посёлок
От дороги в стороне.
А дорога в синей стыни
Гонит «КрАЗы»,
грохоча,
И посёлок в тёплом дыме
Как дыханье у плеча.

Примечательно произведение хантыйского писателя Еремея Айпина повесть «В ожидании первого снега». Здесь автор рисует обычную буровую, где люди существуют по канонам точности, выдержки, мужества, рискуя каждую минуту своей жизнью. В центре произведения образ молодого рабочего бурильщика Микуля Сигильетова. Однажды, Микуль, охваченный испугом, прибежал к мастеру Алексею Шишкову. Взахлёб выкрикивая несвязанные фразы, Микуль сообщил об убийстве старика. Вопрос «Зачем его убили?!», заданный Микулем, поверг опытного мастера в нервное напряжение. Из рассказа молодого бурильщика известно, что Микуль натолкнулся в сосновом бору на завал. Рядом с молодыми сосенками, что были вырваны с корнями, лежал большой и тяжёлый пень унцых-ики. Автор пишет: «Тело Старика, разрезанное на куски, белыми ссадинами выглядывало из нагромождения сучьев, стволов и оранжево-тёмных корневищ». Далее: «…Микуль выпрямился и прислушался. Сначала он слышал только сердитый рокот буровой, затем в рокот влился едва различимый стон убитой сосны. Чем больше Микуль напрягал слух, тем явственнее становился стон. Теперь сюда влился глухой многоголосый плач всех убитых и покалеченных деревьев, старых и молодых.

Тут Микуль почувствовал, как сосновые иглы калеными стрелами впились в сердце…». Здесь отразилось языческое мировоззрение, пропитанное в кровь представителей малых народов Севера. Не утеряли аборигены богатство, данное Идолами. Образ Уницых-ики, как прародителя, живёт в сердцах народа. Данное явление ярко нашла отражение в песне настрадавшейся

женщины, многодетной матери, героини повести Татьяны Молдановой «В гнёздышке одиноком» Анны:

…Под корень, под корень
Вырублены сосны
наши широкоплечие.
На высоте
стволов их мощных
Свои гнездышки
пуховые мы свили.
Кронами ветвистыми
От дождя, снега
птенчиков укрывали мы…
Ах, горе, горе,
Попадали гнездышки
наши уютные.
Крыльями нашими слабыми
Птенчиков мы укроем ли?
Клювами нашими слабыми
Пищу для них добудем ли?
Ах, горе, горе…

Литературный критик К.Лагунов в книге «Портреты без ретуши» даёт оценку творчеству Е.Айпина: «Одно из главных достоинств Еремея Айпина – его острая социальность, так часто отсутствующая у современных молодых писателей. Она направлена против тех, кто воспринимает блага живой природы как некую бесплатную благодать, с которой возможно обращаться как вздумается. Проза Айпина вызвана болезненным переживанием самого автора за судьбу родного края; она призывает к справедливости, к нравственности в отношении к древним обычаям, к национальной культуре хантыйского народа…»

Таким образом, литература Тюменского края разнообразна. Образ героя представлен, в частности, двумя стереотипами. Первый – это герой, воплотивший в себе образ первопроходца, первооткрывателя. Второй – герой, представитель какого-либо народа, выражающий собой особое мировоззрение, культуру. Исходя из точек зрения данных героев, соответственно трактуется тема Севера, Сибири, которая «вбирает» в себя остальные темы.

Литература:

1. Литература Тюменского края. Хрестоматия в трёх книгах / Сост. Г.И.Данилина, Н.А.Рогачёва, Е.Н.Эртнер. – Тюмень: «СофтДизайн», 1996.
2. Сайфулина, Ф.С. Воспитательный потенциал учебного курса «Литературное краеведение /Ф.С.Сайфулина //Материалы Всероссийской научно-практческой конференции «Реализация воспитательного потенциала гуманитарного образования в условиях вхождения России в Болонский процесс». – Казань: ТГГПУ, 2005. – Часть 1. – С.178-181.

3. Бороноев А.О. Сибирский роман как проявление региональной ментальности и советской культуры // http:// ibci.ru /konferencia/page/statja – К 17.htm. – С. 1.
4. Лагунов, К.Я. Портреты без ретуши / К.Я. Лагунов. – Тюмень, 1994. – С. 76.

Тема II.
Состояние изученности и теоретическая разработанность литературной регионалистики

В X1X веке о тюменской земле писали главным образом путешественники, исследователи, ссыльные поселенцы, а с середины пятидесятых годов XX века тюменскую словесность создают коренные тюменцы. Это З.Тоболкин, Н.Денисов, Л.Заворотчева, Н.Шамсутдинов, И.Ермаков, Л.Лапцуй, И Истомин, А.Неркаги, Е.Айпин, Б.Сулейманов, Р.Ругин, Ю.Шесталов, Я.Занкиев, А.Тарханов, М.Шульгин, Ю.Афанасьев, А.Кукарский и др. Прежде чем стать профессиональными литераторами, многие из них получили глубокий жизненный опыт, позволивший увидеть судьбу края изнутри. Л.Лапцуй был оленеводом, охотником, рыбаком; Н.Денисов – трактористом, матросом; И.Истомин, Я.Занкиев – учителями; Г.Сазонов – геологом; А.Гольд, Б.Сулейманов – разнорабочими; Ю.Вэлла – охотником-промысловиком; А.Рахвалов – грузчиком; А.Неркаги, уже став писательницей, вернулась в стойбище оленеводом.

Многие авторы, такие как Е.Ананьев, М.Анисимкова, Р.Лыкасова, Л.Завоторчева, В.Острый, А.Гольд, С.Мальцев, Я.Занкиев, А.Гришин и другие пришли в литературу из журналистики.

Очевидно, произведения писателей Тюменского края, не могут не отражать разное видение жизни и места человека в ней, и с эстетической точки зрения будут оцениваться по-разному. Стоит иметь в виду, что каждое литературное явление может быть рассмотрено как часть, звено общей литературы, как элемент ее системы, в котором отражаются общие свойства целого, но и как элемент краевой культуры, соотносимый с разными сферами жизни области. Литература провинции – это явление, вызванное к жизни самими условиями существования. Она вырабатывает свои ценностные критерии и ориентирована на особый тип читательских ожиданий, направленных на «своего» автора.

Авторы хрестоматии «Литература Тюменского края» делают акцент на том, что: «Литература края – это не литература «на краю» - в провинции, на границе абстрактной «большой» литературы, а некое глубоко своеобразное единство текстов, позволяющее увидеть сложность современного культурного сознания. Сосуществование разных языков, религий, историй, времен, характерное для тюменской литературной реальности, мы можем осознать лишь в объекте литературного краеведения».

Изучение и анализ местного литературного разнообразия открывает исключительную возможность общего взгляда, позволяет многое прояснить в движении современной литературы, становлении законов, в самой духовной

ситуации нашего времени. Географическая сопринадлежность писателя и читателя, в свою очередь, делает изучение литературы данного края по-особому привлекальным, так как, в литературе тюменского края звучит голос человека – не только персонажа или автора, но и нашего земляка-современника. Чтение и восприятие литературного текста становится опытом самопонимания исследователя, живущего здесь, в этом мире, все разнообразие, богатство красок которого включает в себя краеведческий текст.

К настоящему времени определилось три основных подхода к изучению и анализу краеведческого материала:

- исторический;
- литературоведческий;
- литературно-критический.

Изучение тюменской литературы началось с конца пятидесятых – начала шестидесятых годов. Первыми историками культуры, в том числе и литературы, края стали П.И.Рощевский и Л.П.Рощевская. Их работы посвящены изучению историко-культурных проблем, главным из которых видится декабристская тема, творчество М.С.Знаменского, движение разночинцев Ведущими принципами исторического подхода можно назвать изучение социального процесса с фактографической стороны. Отсюда и пристальное внимание к деталям и событиям, восприятие творчества художника как отражения жизни эпохи, присущее многим исследованиям историков.

Важно отметить, что благодаря актуализированным ими материалам в художественной литературе края смогла сформироваться новая, «историческая» тема (документальная повесть о Г.С.Батенькове Ю.С.Надточия, историческая повесть о В.К.Кюхельбекере А.Васильева). В этих художественно-документальных произведениях раскрывается богатый мир прошлого тюменского края, в живых картинах и образах предстает история народа, населяющего это место. Заслуживает внимания и одна из последних мемуарно-публицистических книг К.Я.Лагунова «Портреты без ретуши», где воссозданы творческие портреты известных тюменских писателей второй половины XX века.

Говоря о литературоведческом подходе, отметим, что история изучения развития литературы Тюменского региона достаточно богата. В первую очередь здесь нужно назвать имена филологов, ученых Тюменского университета Л.Г.Беспаловой и Л.В.Полонского.

Л.Г.Беспалова, осуществив литературоведческое описание найденных ею источников, разработала структурные принципы литературного краеведения как предмета. Современный историк и филолог уже не сможет обойтись без ее замечательных книг «Тюменский край и писатели Х1Х века» «Сибирский просветитель», «И дум высокое стремленье…», «Живое прошлое. Писатели Х1Х века о Тюмени».

Научные интересы Л.В.Полонского определили сферу его исследовательского внимания. По материалам тюменской периодики шестидесятых-восьмидесятых годов – рецензиям, обзорам, статьям

Л.В.Полонского – можно воссоздать течение театральной жизни Тюмени. Глубокие научные и филологические познания Лазаря Вульфовича, безусловно, оказывали влияние на репертуар театра драмы. Л.В.Полонский принимал самое активное участие в становлении молодой писательской организации Тюмени, выступая постоянным рецензентом и исследователем творческих опытов местных писателей. Он придавал особое значение развитию литератур народов Севера, уделял особое внимание к творчеству Ю.Шесталова, Л.Лапцуя, И.Истомина, А.Неркаги, А.Тарханова, Р.Ругина. Л.В.Полонскому удалось открыть новую в литературоведении тему, связанную с изучением творчества писателей и поэтов народов Тюменского Севера, тему, ставшую одной из перспективных в современной филологической науке.

В середине семидесятых годов в научно-критическое освещение регионального литературного процесса включился известный ученый В.А.Рогачев. Объектом его исследований является современный период развития литературы Тюменского края. Одним из первых он попытался представить идеи и образы местной поэзии тех лет. Его литературные обзоры печатались на страницах газет «Тюменский комсомолец», «Тюменская правда» и в журнале «Урал». В восьмидесятые годы он возглавлял секцию критики при Тюменском отделении Союза писателей России. В итоге В.А.Рогачевым был написан критико-библиографический очерк «Страна Тюмения в региональной литературе после 1985 года». Он является одним из первых русских критиков, давших объективную оценку творчеству известного татарского писателя Якуба Занкиева.

Один из подходов к литературе региона реализовала литературно-художественная критика. Имеет смысл более подробно остановиться на ее задачах и практических результатах. Как уже было сказано, во внутренней соотнесенности художественного и публицистического начал проявляется своеобразие тюменской литературы. Не менее важно, что современная тюменская литература переживает процесс становления, она, по сути, еще лишь рождается и потому пока не может стать завершенным во времени аналитическим объектом для исследований историков и литературоведов. Функцию актуального ее осмысления и выполняет литературная критика.

Круг тюменских авторов, работающих в литературно-критическом жанре на протяжении примерно тридцати лет (со времени создания самостоятельной писательской организации Тюменской области), достаточно широк. Он представлен именами профессиональных литературоведов, таких как Л.Полонский, В.Хорольский, О.Усминский, В.Рогачев и др., журналистов: В.Клепиков, П.Казанцев, В.Гилев и др., самих писателей: К.Лагунов, З.Тоболкин, Г.Сазонов, А.Мищенко и др.

Не один сборник Тюменских авторов, изданный в Москве, Свердловске, Тюмени или других городах, не прошел без литературно-критического отклика. Юбилейные даты регулярно отмечаются обширными творческими портретами, страницы краевых газет предоставляют место и для литературно-критических дискуссий.

Литературной критикой Тюменского региона освоены многие литературно-критические жанры – от рецензии до очерка творчества и творческого портрета. Наиболее часто встречается рецензия, которая обычно сопровождает появление нового произведения «своего» автора. Это жанр, удобный оперативностью, он удовлетворяет потребности установления информационного мостика между писателем и читателем, обычно «своим», краевым. Преимущество рецензии в том, что ее легко расположить в газете, она не требует ни постоянной рубрики, ни специализированного издания.

Литературная критика пока не представила теоретического обоснования собственного предмета, обходя вопросы теории и, как следствие, избегая теоретической статьи. Исключение составляют работы К.Я.Лагунова «Понаслышке», «Берега гласности», «Четвертая высота», где формулируются критерии оценки региональной литературы. В своих трудах автор выделяет «принцип достоверности» - точного знания писателем местных условий; настаивает на необходимости «жизненной связи» писателя и региона.

Другим критерием, которым располагает литературная критика для оценки творчества местных авторов, является, по убеждению К.Лагунова, актуальность произведения, общественная активность писателя, определяющаяся интересами «народа», «государства». Отсюда задачей критики будет идеологический вывод, суждение, устанавливающее меру «правды», понятой в контексте требований дня (злободневности).

В отличие от литературоведения, занятого эстетическим содержанием литературных произведений, критика, прежде всего, стремится достичь публицистической остроты, подчеркнуть актуальность художественного текста, осязаемость злободневных проблем, волнующих провинциального жителя. Всякое художественное иносказание для человека, озабоченного насущными вещами,- это дань условности, одежда для идеи, ценной вне связи с тем, в какую форму ее облекли. И если появляется возможность прямого общения, «литература» оказывается ненужным орнаментом, который только «затемняет» мысль автора.

Для тюменской литературы симптоматичны и естественны переход писателя от художественного творчества к публицистике, попытки перевести произведение в план «чистой жизни», практику обыденного существования. Параллельно живут очерк и роман К.Лагунова о крестьянском восстании в Тобольской губернии, раскрывает настоящую «правду», как полагает писатель, как раз не вымышленный, а документальный сюжет. От «Языческой поэмы» к этнографическому очерку ведет путь Ю.Шесталова. Риторическим обращением к читателю заканчивает рассказ «Шай-ики» Ю.Вэлла. А.Неркаги, автор повести о возвращении на родину, реализовала ее сюжет в истории собственной жизни.

Критика не изменяет складывающейся тенденции, а зачастую усугубляет и даже предвосхищает ее: повести А.Неркаги менее привлекли внимание критиков, чем возвращение автора в оленеводческую бригаду. Возникает иллюзия, что произведение можно свести к выводу и «морали», заботясь лишь о том, чтобы точнее воспроизвести в критическом отклике его «идеологическую формулу».

Критик обычно заглядывает за произведение, воспринимает текст как сетку, сквозь которую надо разглядеть насущные проблемы духовной жизни региона. Можно подумать, что писатель, его творчество лишь дают «повод» для разговора, а не являются самоценными, что они нужны в той мере, в какой оправдывают интерес критики к области вообще. Поэтому наряду с рецензиями в региональной журналистике распространен жанр юбилейной статьи.

Условие сосуществования писателя и критика – не их диалог, а их землячество, соседство на одной территории. В практику тюменских литераторов естественно входит жанр «биографических заметок», воспоминаний, рассказов о былом, очерков о «Людях земли тюменской».

Критику интересует человек, житель региона. Но обратим внимание на одну весьма характерную публикацию последнего времени. Ее автор К.Тихомиров пишет: «Душа народа – потемки… Воистину – это о тюменцах. Население Тюмени склонно к некоей спячке, апатии – сродни звериной сезонной, с одной разницей: человек в это время продолжает что-то пожевывать… да и к весне не просыпается…». О ком эти слова нетрудно догадаться. О читателе, о собеседнике, представленном как ленивое, молчащее, недружелюбное лицо. Кто же говорит с критиком, от кого же он ждет отклика? Это все тот же писатель, к которому обращается критик. Тем самым насущной задачей литературного краеведения становится расширение читательской аудитории, готовый понять, что язык тюменской словесности – это голос нашей культуры, заслуживающий того, чтобы быть услышанным.

Поле региональной литературной критики задается уровнем провинциальной жизни, которая достаточно сложна и глубока, чтобы быть интересной для человека читающего, способного видеть целое в хаосе сюжетов, слов, мнений, даже штампов.

Несомненно, исследователями сделано многое, и в перспективе видны и иные аналитические и текстологические пути изучения регионального литературного процесса.

Таким образом, литература, замкнутая внутри единого регионального пространства, по-видимому, должна иметь свои художественные особенности. Можно увидеть их и в литературе Тюменского края. Отчетливее всего это проявляется на уровне сложившейся системы жанров, среди которых доминирует очерк. В нем активно работают Ю.Надточий, Н.Смирнов, А.Омельчук, К.Лагунов, Е.Ананьев, А.Гольд, Р.Гольдберг, Л.Заворотчева и многие другие.

Писатели используют такие жанровые разновидности очерка, как исследование, зарисовка, путешествие, портрет, нравоописание.

Жанр очерка, в свою очередь, оказывает сильное воздействие на прозу, поэзию, драму. Это не случайно: в литературе очерковый жанр давно стал своеобразным экспериментальным полем, где формируется особый взгляд на окружающий мир. Если судить с исторической точки зрения, то именно очерк всегда открывает новую тему, что легко увидеть в тюменской литературе: это тема – освоения.

Очерк, присущий ему публицистичностью, задает поэтику рассказа, романа, пьесы и даже стихотворения. В доказательство этому можно привести в пример романы К.Лагунова, Я.Занкиева, пьесы З.Тоболкина, рассказы Г.Сазонова, Б.Сулейманова, стихи А.Гришина, Б.Сулейманова, П.Суханова, А.Гольда, Н.Шамсутдинова, повести Е.Айпина, Р.Ругина.

Со структурообразующей ролью очерка связано и характерное для тюменской литературы внимание к событию, а не к психологии, документальность такого рода, когда за действующими лицами нередко угадываются реальные прототипы.

Назовем наиболее распространенные особенности сюжетики, которые уместно иметь в виду при анализе прозаических произведений Тюменского региона:

- Зачастую сюжет организует ситуация приезда или возвращения героя;
- Преобладает сюжет-путешествие, хроника, панорама;
- В произведение на равных входят художественный вымысел и сугубо документальный материал (статистические данные, справки, газетные статьи, отрывки из писем исторических лиц и т.п.)

На уровне героя в произведениях тюменских писателей также можно заметить общие черты. Как правило, герой – человек среды, представитель определенной социальной группы, четко фиксируемого общественного статуса. Характер обычно определяется национальностью, происхождением, воспитанием героя. Часто главный персонаж произведения автобиографичен, выражает идеологическую позицию автора.

Если говорить о конфликте, общезначимом для тюменской литературы, как в основном отмечается современными литературоведами, то это столкновение «своего» и «чужого» на самых разных социальных и духовных уровнях действительности. В литературе последних лет все более очевидна трагическая неразрешимость конфликта, его принципиальная незавершенность.

Таким образом, литература Тюменского края разнообразна. Образ героя представлен, в частности, двумя стереотипами. Первый – это герой, воплотивший в себе образ первопроходца, первооткрывателя. Второй – герой, представитель какого-либо народа, выражающий собой особое мировоззрение, культуру. Исходя из точек зрения данных героев, соответственно трактуется тема Севера, Сибири, которая «вбирает» в себя остальные темы.

Нужно особо подчеркнуть, что Тюменская литература сформировала и свой, отличный от других, тип повествования. Для него характерна сказовость, насыщенность разговорной лексикой, диалектизмами, фольклорными элементами. Сказовость не вступает в противоречие с очевидной публицистичностью стиля, образует неповторимое единство.

История формирования татарской литературы Тюменского региона сложна и разнообразна, и еще нельзя считать ее до конца исследованной.

При изучении истории развития письменной литературы, можно отметить, что она формируется и более активно развивается у народов, имеющих богатое наследие устного народного творчества. Татарский народ, проживающий издревле на данной территории, гордится древнейшими

образцами фольклора, интерес к которым уже во второй половине XIX в. проявили такие маститые ученые, как В.В.Радлов, Н.Ф.Катанов. Начиная с 40-х годов XX века Институтом языка, литературы и истории им. Г.Ибрагимова были организованы научные экспедиции по изучению и сбору фольклора сибирских татар, проживающих в Новосибирской, Омской и Тюменской областях. Известные татарские фольклористы Н.Исанбет (в 1940 году), Х.Ярмухаметов, Ф.Урманчеев, Л.Замалетдинов, Ф.Ахметова-Урманче, Х.Гатина, Н.Ибрагимова, Х.Махмутов (с 1967 по 1974 годы), повторяя путь экспедиции, организованной В.В.Радловым, пришли к интересным выводам по поводу сохранения, развития и угасания устного народного творчества на территории Тюменского региона. Многочисленные примеры фольклора также можно встретить в работах диалектологов, таких как Х.Алишина, Ф.Баязитова, Д.Рамазанова, Р.Барсукова, А.Рахимова и др. В области музыкальной фольклористики интерес представляют изыскания И.Карабулатовой, Л.Сурметовой. Определенным вкладом в современную фольклористику являются материалы, записанные студентами национальных отделений Тобольского государственного педагогического института им. Д.И.Менделеева и Тюменского государственного университета, собирателями из народа, такими как Асхат Ниязов, Альминур Патршина.

При изучении истории литературы особое значение приобретают текстологические исследования. На протяжении XX века татарскими учеными-текстологами проводилась большая работа по сбору литературного материала на территориях компактного проживания татар. Это позволило ввести в историко-литературный оборот многие до того момента неизвестные произведения, в первую очередь, средневековых авторов.

Известный во всем тюркском мире ученый-историк, писатель-просветитель и богослов Ризаэтдин Фахрутдинов в своем биобиблиографическом труде «Асар» («Памятники», 1900) отмечает, что в XIX веке Сибирь становится центром слияния трех культур (татарской, казахской и узбекской), и что здесь мусульмане делают намного больше полезного по сохранению наследия отцов и дедов, чем мусульмане Поволжья.

В текстологическом плане изучена книга «Нәсихәтнамә» («Наставления») поэта, вышедшего из тобольских татар – Амдами (Худжа Шукур бине Гаваз-бай). Имя Амдами вводится в научный оборот в 1963 году литературоведами Н.Юзеевым и А.Фатхи в статье «Литературные памятники, сохранившиеся на Урале». Только спустя 30 лет появились работы литературоведа Ф.Яхина, посвященные творчеству поэта. Серьезным шагом в изучение поэтического наследия Амдами является исследование Г.М.Талиповой, посвященное изучению жизни и творческого наследия тобольского поэта, выявлению поэтических особенностей его произведения «Наставления».

Определенному анализу также подвергалось творчество поэта Мауликая Юмачикова, вышедшего из сибирских татар, жившего и творившего во второй половине XIX века, несмотря на то, что по сохранившимся воспоминаниям он был довольно известной личностью своего времени. Видный татарский просветитель Х.Фаизханов отмечает, что М.Юмачиков является автором

десятка поэтических произведений. В последние годы увидели свет труды ученых, посвященные творчеству поэтов Икани и А.Тубыли, судьба которых так или иначе связана с тобольской землей. Творчество А.Тубыли, взявшего в качестве псевдонима имя города, где он провел определенную часть своей жизни, стало известно широкой общественности также лишь во второй половине XX века.

В последней четверти XIX века из сибирских татар в поэзию приходит выходец из г.Томска поэтесса Биби-Ханифа Ниязи (Гисматуллина). После Б.Ниязовой развитие поэзии сибирских татар более чем на полвека приостанавливается и начинает активизироваться только в 60-е годы XX века.

Творчество современных представителей татарской литературы Тюменского региона изучено фрагментарно и требует более основательного исследования. Краткие сведения о современных татарских писателях региона приведены в библиографическом указателе «Писатели Тюменской области», вышедшем в 1988 году, позднее статьи справочного характера появились в Татарском энциклопедическом словаре (на русском и татарском языках), в «Большой Тюменской энциклопедии». Татарская литература края нашла отражение в двухтомном учебном пособии для национальных школ «Туган як әдәбияты» («Литература родного края», 2002) учителя-ветерана Л.Б.Хабибуллиной, в первом томе которого представлены образцы фольклора сибирских татар, во втором – опыты современной письменной литературы. Некоторые произведения представителей сибирско-татарской литературы также нашли достойное место в трехтомной хрестоматии «Литература Тюменского края», составленной для школ Тюменского региона доцентами ТюмГУ Г.Данилиной, Н.Рогачевой, Е.Эртнер.

Среди поэтов XX века, чье творчество связано с Тюменским краем, более обстоятельно изучено творчество Булата Сулейманова, которому посвящены статьи М.Абдуллина, Р.Батуллы, Ф.Баязитова, М.Галеева, Р.Зайдуллы, Р.Хамида, Р.Мингалимова и Э.Ягудина и др.

О поэтическом мире татарского поэта Ш.Гадельши, своеобразии его образного мышления, новизне лирики имеются некоторые размышления в статьях ученых, поэтов, журналистов, таких как Г.Гильманов, Д.Загидуллина, Р.Зайдулла, Г.Муратов, М.Аглямов, Роб. Ахметзянов, Р.Гатауллин и др.

Некоторые аспекты творчества прозаика и публициста Я.Занкиева отражены в статьях Г.Ахунова, Ф.Баязитова, В.Рогачева, Ю.Прибыльского, Г.Минасьян, К.Садыкова и др.

Отдельным проблемам татарской литературы Тюменского региона посвящены диссертационные исследования молодых ученых Л.Х.Фаизовой, Г.Муллачановой, Г.С.Галямовой.

С середины 90-х годов в области (в гг. Тюмени, Тобольске) проводятся традиционные научно-практические конференции «Сулеймановские чтения», «Занкиевские чтения», где вместе с более глубоким изучением творчества указанных поэтов и писателей обсуждаются актуальные вопросы национальной школы, родного языка, истории татарского народа, проживающего на территории Тюменского региона.

Литература:

1. Литература Тюменского края. Хрестоматия в трёх книгах / Сост. Г.И.Данилина, Н.А.Рогачёва, Е.Н.Эртнер. – Тюмень: «СофтДизайн», 1996.
2. Лагунов, К.Я. Портреты без ретуши / К.Я. Лагунов. – Тюмень, 1994. – С. 76.
3. Сайфулина Ф.С. Татарская литература Тюменского края. Учебное пособие для вузов. – Тобольск: ТГПИ, 2005.- 205с.
4. Сайфулина, Ф.С. История формирования и развития татарской литературы Тюменского региона. Монография / Ф.С. Сайфулина. – Тюмень: Вектор Бук, 2007. – 296с.
5. Хабибуллина, Л.Б. Туган як әдәбияты (Литература родного края) / Л.Б.Хабибуллина. В 2 ч. – Тюмень: ТюмГУ, 2002. – 260 с.

Тема 4.
Татарская литература Тюменского края: история формирования и развития.

При изучении истории литературы особое значение приобретают текстологические исследования. На протяжении XX века татарскими учеными-текстологами проводилась большая работа по сбору литературного материала на территориях компактного проживания татар. Это позволило ввести в историко-литературный оборот многие до того момента неизвестные произведения, в первую очередь, средневековых авторов. При этом, вместе с выяснением множества других обстоятельств, учеными выясняется и место написания, появления творений поэтов и писателей древности, что помогает раскрывать особенности их творчества, ответить на некоторые вопросы по уточнению содержания, выяснить характерные языковые особенности произведений.

Но, несмотря на лестный отзыв ученого Р.Фахрутдинова, по поводу того, что в Сибири мусульмане делают намного больше полезного по сохранению наследия отцов и дедов, чем мусульмане Поволжья, на сегодняшний день науке известно немного имен поэтов и писателей, живших и творивших на территории Сибири. Хотя отдельные ученые-историки края, опираясь на новые находки и исследования по ним, так же склонны считать, что Тобольская губерния, в частности, Карагайские юрты некогда являлись если не «оплотом суфизма», то непременно «центром мусульманского района»; своего рода резиденцией сибирско-татарских или сибирско-бухарских хаджей, так или иначе связанных с конгрегацией Накшбандийя.

В популярную среди татарского населения в средневековье книгу «Бакырган китабы» («Книга Бакырган»), в которой объединены произведения поэтов-суфиев XII–XVIII веков, включены 18 стихотворений поэта Икани. До конца XX столетия об авторе этих стихов ничего не было известно. Ни в списках суфиев-шейхов, ни в энциклопедических словарях знаменитых ученых прошлых веков Востока о нем не упоминается.

Последние находки (протограф родословной сибирско-татарских святых (сәчәрэ-шәҗәрә), список которого был опубликован в свое время

Н.Ф.Катановым, свод суфийских текстов) обнаруженные историком, исследователем края И.В.Беличем в деревне Карагай Вагайского района Тюменской области летом 2004 года, прочитанные литературоведом Ф.З.Яхиным укрепили эти предположения. По данным так называемого «Карагайского свитка», ученый пришел к выводу о том, что именно поэт Икани, который представлен как автор стихов, включенных в «Бакырган китабы», является одним из 366 шейхов, прибывших на Сибирскую землю в 1394 году с целью распространения ислама среди местного населения. Опираясь на содержание этой ценной исторической находки, можно утвердительно сказать, что поэт был похоронен на берегу реки Иртыш (Абу-Джирс). Других данных о поэте Икани, к сожалению, не обнаружено. Таким образом, мы можем только предположить, что автором 18 стихотворений, сохранившихся до настоящего времени, является поэт Икани – один из шейхов, которые были «вооружены верой в Аллаха» и единым желанием и стремлением помочь другим в познании ислама. Косвенные подтверждения этому можно обнаружить и в его произведениях.

Имя Икани, по нашему представлению, является собственным именем автора. Переводится как «Иманлы» («Человек с верой»). Все известные его стихотворенияя написаны под влиянием суфийских представлений автора.

Стихотворные произведения поэта Икани, в основном посвященные раскрытию идей суфизма, весьма распространенного в средневековье. Нужно отметить, что суфизм является основным направлением литературы средних веков. Как литературное направление суфизм был распространен среди народов, которые придерживались ислама. Аскетические настроения, породившие начало суфизма в Поволжье, возникли в связи с принятием ислама в YIII-IX веках. (Суфиями первоначально называли тех мусульманских мистиков, которые носили одежду из грубой шерсти как символ самоотречения и покаяния, показывая тем самым, что они отличаются от тех, кто утопает в роскоши. Ученый-востоковед А.Сибгатуллина указывает на 9 значений слова «Суфи».

Существует несколько мнений о происхождении суфизма: например, по мнению хорасанского богослова и суфия Кушейри (986-1076), термин «суфий» появился в начале IX века. Распространено мнение, что первым суфием был Абу Хашим из Куфы, умерший в 778 году. По мнению персидско-таджикского ученого Абу Райхан Бируни (973-1048), слово «суфи» происходит от греческого слова «софос» (sofos) – «мудрость» (хикмәт). В русской философии проблемы суфизма рассмотрены в работе Е.Э.Бертельса «Суфизм и суфийская литература» (1965). Е.Э.Бертельс считает, что суфизм возник после смерти третьего Халифа (Осман) в результате борьбы за власть между четвертым Халифом (Али) и Муафия. Бертельс доказывает, что суфизм имеет исламское происхождение и отрицает точку зрения французской школы, утверждающей, что суфизм является продуктом христианства. (Адам Мец в книге «Мусульманский ренессанс» (М., 1973) утверждает, что суфизм возник в Египте, в «колыбели христианского монашества».)

В истории развития суфийских взглядов в литературе наблюдаются различные течения, которые отличаются своим крайним многообразием. Как утверждают многие ученые, в сущности, единого суфизма и не было. Этому способствовало развитие общества, возникновение различных братств. Но все служили одной великой цели, их объединяло одно – совершенствование духовного мира человека. Суфии провозглашали свою приверженность учению Пророка. Обряды и традиционная вера для них не имели никакого значения по сравнению с самим Богом, который пребывает только в «чистом сердце». Суфии размышляли над смыслом стихов Корана, строго следовали предписаниям и сунне Пророка, много молились, постились, придерживались культа бедности и труда для очищения души. Глубокий анализ тончайших переживаний человека является отличительной чертой суфиев, так как их главной целью является восхождение к Истине.)

Среди всех народов и во все времена существовало представление о тайной, специальной, высшей форме знания, доступного человеку только после прохождения через трудные обстоятельства жизни и определенные испытания на пути нравственного совершенствования. Таковым является и Суфизм – сокровенное учение, направленное на познание Истины с целью поднять человека на более высокую ступень совершенства. Высшая цель суфизма – постижение Всевышнего и познание Истины.

В «Книге Бакырган», состоящей из 143 лирико-философских и лиро-эпических произведений, стихотворения с девяностого – по сто восьмое принадлежат поэту Икани. Стихи написаны на тюрко-татарском языке с широким применением суфийско-религиозной терминологии из арабско-персидских языков. 298 строк стихотворений Икани составляют 142 стиха. Хотя данная хрестоматия издавалась несколько раз в Казани, начиная уже с 1847 года, они малоисследованы, в литературно-художественном плане не проанализированы. В советское время книга более не издавалась, лишь в 2000-м году «Книга Бакырган» увидела свет в Казани.

В последние десятилетия было обнаружено и изучено еще одно произведение – творение человека, который является, по утверждению ученых, тобольским татарином.

«Амдами является одним из блестящих поэтов XYIII века. Он был не только ахундом-священнослужителем и мударрисом-профессором, но и занимал большой государственный пост, был Главой «народа Таб», то есть тобольских татар,- пишет Яхин. Здесь, по всей видимости, надо подразумевать не светское, а духовное руководство, поскольку в этот период «тобольским головою» татар и бухарцев являлся небезызвестный Авазбакей Кульмаметьев. Имя **Амдами** является псевдонимом, которым поэт называет себя в сохранившемся произведении «Нәсихәтнамә» («Наставления»). В 1872 году эта книга была издана в Казани во второй раз, первое издание данного произведения так и не обнаружено до сегодняшнего дня».

Очень скудные материалы об этом поэте появились в печати в начале 60-х годов XX столетия, в связи с обнаружением учеными рукописной книги поэта Амдами. В 1963 году в известном литературно-критическом журнале

«Огни Казани» публикуется статья «Литературные памятники, сохранившиеся на Урале» литературоведов Н.Юзеева и А.Фатхи, где говорится, что произведение «Насихатнамэ» написано добротным литературным языком, насчитывает более тысячи поэтических строк. Данная рукописная книга была обнаружена вместе с произведениями татарского поэта периода Казанского ханства Мухаммадьяра бин Махмуда. Это натолкнуло ученых на мысль о том, что Амдами является поэтом, относящимся к древнему периоду татарской литературы. В статье также отмечается, что на этом этапе исследования ученым подлинного имени поэта установить не удалось, но предполагались дальнейшие поиски. К сожалению, вскоре этих ученых не стало, и на этом изучение данного источника было прекращено на долгие годы.

Стало известно, что первые упоминания о творчестве Тобольского поэта были значительно раньше. Об этой книге поэта Амдами уже в конце XIX в. татарский ученый Р.Фахрутдинов в первом томе известного биобиблиографического труда «Асар» («Памятники») пишет о поэте Амдами, дает высокую оценку его поэзии, а также утверждает, что литературные памятники древности необходимо искать в Сибири: именно сибирские татары в средние века оставили лучшие поэтические произведения. В данном сборнике отмечается, что у автора имеется и рукопись произведения «Насихатнамэ». Р.Фахрутдинов указывает и точную дату написания произведения, и подлинное имя его автора – Худжа Шукур бине Гаваз-бай. Если обратимся к данному источнику, то можем найти об авторе «Книги наставлений» следующие данные: «Худжа Шукур бине Гаваз-бай – один из ученых Сибири. В одном из аттестатов, написанном его наставником, есть такие строчки: «…в знаниях достигшему высшего совершенства, достойному хозяину, родственной душе по вере, суфи-дервишу Хаджи Шукуру аттестат (диплом)… Мы упомянули его произведение «Насихатнамэ» («Книга наставлений»), который посвящен народу Таб (известный род, на правом берегу реки Тобол). В начале произведения есть посвящение: «Стару и младу народа Таб», и в конце подписано: «Эта книга «Насихатнамэ» написана мной – Худжа Шукур бине Гаваз-баем – наставником татар, в тысяча сто четырнадцатом году». (Перевод наш - Ф.С.) Далее автор пишет, что год смерти поэта и ученого не известен.

В связи с упомянутым вышеназванном источнике этно-территориальным, видимо, термином «народ Таб» нужно отметить, что в обнаруженном историком И.В.Беличем протографе родословной сибирско-татарских святых составитель «Древа» также использовал грамматическую форму «Таб» в написании города Тобольска – «Табул». По мнению Ф.З.Яхина, изложенного в «Заключении полевого текстологического анализа карагайской рукописи «Древо шейхов Сибири»», «сибирские татары под влиянием русской культуры только в XIX веке начали применять форму Тубыл вместо Табул».

Доказательством того, что сибирские татары были весьма образованными людьми также является наличие в XIXв. библиотек, где хранились многочисленные редкие издания, привезенные из Бухары, Саудовской Аравии, Турции и др. мусульманских стран. К примеру, в библиотеке Ембаевской медресе, собранной и организованной известным купцом Нигматуллой

Кармышаковым хранилось более 2200 книг и рукописей. Есть достоверная информация о том, что в городах Тобольске, Таре также функционировали библиотеки.

Таким образом, в начале произведения «Насихатнамэ» мы прослеживаем ту же самую последовательность повествования, как и во всей тюрко-татарской литературе древности. Но вместе с тем, после главы о пророке Мухаммаде и продолжателях его идей, по традиции древнетюркской литературы должна была следовать глава «Мунаджат», где обычно следовали сведения о самом авторе. Суть мунаджата составляет или обращение к богу, повествование о горестях человека, или изложение чувств и переживаний, попавшего в несчастье лирического героя. В этой части произведения «Насихатнамэ» следуют размышления поэта о смысле жизни, о постижении мудрости, истины. Но, к сожалению, конкретные данные о самом авторе произведения здесь отсутствуют. Можно предположить, что это могли быть те утерянные (или пропущенные) переписчиками или издателями строки.

Основная часть книги Амдами состоит из 48 глав, каждая из которых называется «Пәнд вә нәсыйхәт» («Назидание и наставление»), как у его предшественника. (Здесь нужно отметить, что «Панднамэ» Ф.Гаттара состоит из 66 глав). Кроме этого, в произведении есть объемные тематические главы, например, ***«Бәяне мәгърифәт***» («О просвещении»), «Гафиять бәяне» («О здоровье»), «Шәкый» («О жестокости»).

Композиция «Насихатнамэ» Амдами не сложна, она подчиняется требованиям древнетюркской литературы. Как уже было сказано выше, произведение состоит из традиционной части, определенного количества глав, и дополнительных тематических глав. Несмотря на это, поэма воспринимается как единое целое, так как подчинено главной идее – показать пути достижения Истины, победы над чувством «нафса» (алчности). В каждой главе автор затрагивает определенную тему, которая ведет к раскрытию основной идеи. Бесспорно, роль поэта в композиционном построении текста велика, повествуя нам свои размышления, автор не разделяет их на главное или второстепенное, он излагает свои мысли, подчиняясь определенным законам формы и сюжета.

Тематика книги Амдами довольно обширная. Сюжет поэмы подчинен дидактическим задачам; но здесь нет единого сюжета, нет героев, но в каждой главе Амдами затрагивает определенную тему, после которой обязательно идет наставление. В каждой главе автором рассматриваются определенные морально-этические качества, свойственные человеку, которые нужно или развить, или, наоборот, их избегать. Автор призывает читателя не стремиться к богатству, держаться подальше от греховного, не быть алчным и жадным, не терять веры. Автор также размышляет о смысле и бренности жизни, воспитании молодого поколения в вере и нравственности.

Поэзия во все времена была наиболее мобильным жанром литературы; чутко и оперативно реагируя на малейшие изменения в умах и настроениях людей, она играла роль своеобразного камертона эпохи. Вот почему новые веяния времени – идеи рационализма, культ просвещения, интерес к запросам дня, острый критицизм – дают знать о себе еще на рубеже XYIII-XIX вв.

В татарской литературе этого периода появились разноплановые произведения. У одних авторов явно прослеживаются попытки перенести противоречия с царизмом на национально-религиозную почву и отразить конкретно-жизненное содержание протеста политике насильственной христианизации. Сутью поэтических поисков, отмеченных налетом новых тенденций, можно свести к стремлению нравственного самоусовершенствования человека на основе религии.

Одним из поэтов, вышедший из сибирских татар, живший и творивший во второй половине XIX века является **Мауликай Юмачиков** (1834-1910). Несмотря на то, что по сохранившимся воспоминаниям он был известной личностью своего времени, его биография и творческая деятельность до настоящего времени также остаются малоизученными. Достоверно то, что он был учителем знаменитого Ембаевского медресе, владел, кроме родного – татарского языка, арабским, персидским, русским и казахским языками. Он также был известен как переводчик на казахский язык известного в тюркском мире с XIY века дастана Хисама Кятиба «Джумджума султан». Видный татарский просветитель Х.Фаизханов отмечает, что М.Юмачиков является автором десятка поэтических произведений (среди них есть и стихотворения на казахском языке).

Мауликай Юмачиков родился в 1834 году в деревне Манчыл Ялуторовского уезда Тобольской губернии (ныне д. Ембаево Тюменского района Тюменской области).

Ученые полагают, что, хотя многие годы М.Юмачиков провел в пути, в исканиях, последние годы своей жизни жил у себя на родине и умер в родной деревне. Поэт является современником известных тюрко-татарскому миру поэтов Мифтахутдина Акмуллы и Гали Чокрыя, но его творческая деятельность начинается намного позже этих поэтов. Несмотря на то, что свою творческую деятельность М.Юмачиков начинает только в семидесятые годы XIX столетия, он очень быстро достигает широкой популярности среди образованных людей своего времени, становится известным поэтом. Он известен как автор произведения «Ирбитская ярмарка»

Анализируя данное произведение, можно отметить, что соотношение традиционного с новаторским заключается здесь в том, что автор в начале и конце как бы «спрятал» искомую мысль вполне респектабельными рассуждениями религиозно-дидактического толка. Так, мир представляется ему пестрой ярмаркой, где каждый занят своим делом. Кто честно и усердно торгует нажитым в трудах и страданиях, тот живет в свое удовольствие, мирно и тихо. Напротив, кто выбрал путь порока и лжи, погряз в обмане и воровстве, тот рано или поздно разорится, обрекая себя и близких на муки и страдания. Напоминая о краткости земной жизни, о страшных муках, ожидающих грешников, поэт приступает к основной теме – рассказу о притеснениях и поборах, чинимых местными заправилами власти… Таким образом, перед взором читателя проходит целая вереница тупых, чванливых и жуликоватых проходимцев, начиная с головы, пристава, столоначальников и кончая

услужливыми писарями. А избиение должников и непокорных, даже убийство их – типичное явление в этих краях.

Причину всех безобразий поэт видит в отсутствии контроля со стороны высших эшелонов власти, включая и самого царя. Нравственным падением, расцветом беззакония пронизаны все сферы общества, сверху донизу.

Сохраняя стиль письма предыдущего произведения («Баита о Макарьевской ярмарке»), автор нового баита М.Юмачиков пишет об Ирбитской ярмарке, где принимали участие и татарские купцы. Поэт проводит параллели современной ему жизни с ярмаркой, более близкой для жителя Сибири. (Ирбит – город в Свердловской области, который был основан в 1631 году, в 1775 году получил статус города.)

Следуя стилю баитов, далее автор пишет о себе, называет свое имя и напоминает о том, что несколько раз посетил Ирбитскую ярмарку и знает все ее причуды. Почтительно обращаясь к благонравным и предприимчивым купцам, он нещадно критикует кутил и пьяниц, напоминая о неминуемой расплате за эти грехи на том свете. М.Юмачиков называет свое произведение как «насихат» – нравоучение, определяя основную цель его создания. Содержание баита говорит о том, что на ярмарку стекаются множество людей, среди которых есть и безнравственные люди, выпивающие, занимающиеся непристойными делами. Автор чувствует себя виноватым, так как в числе посетителей ярмарки когда-то был и сам.

Обращаясь ко Всевышнему, поэт просит прощения и исправления нравов. М.Юмачиков рассуждает о бренности бытия подобно поэтам-суфиям, пишет о том, что в этот мир пришли и ушли бессчетное количество шахов-царей, пророков. Никто не может уйти от смерти, всем нужно будет предстать перед Всевышним. Поэтому нужно преклоняться Ему, воздерживаться от запретного, жить по законам шариата. Каждый человек должен думать о том, как он предстанет перед ликом Всевышнего в Судный день. Поэтому, размышляет автор, нужно стараться делать в этом мире только добрые дела.

Таким образом, Мауликай Юмачиков старается внести изменения в содержание известного произведения, «поправляя» его основную мысль. Особенно это касается моментов, где говорится о чиновниках. Поэт приукрашивает их деятельность, старается провести мысль о справедливости власти, о том, что царь делает все во благо народа. Говоря о деяниях чиновников, М.Юмачиков отвергает мысли предыдущего произведения, защищая представителей власти, он говорит о том, что те заботятся о лучшей доле народа. Автор старается сформировать у читателя положительный образ царя, развивая идею о том, что он справедлив по отношению к своим подданным, что правитель назначает своих чиновников для того, чтобы с их помощью и при их поддержке народ жил безбедно и благополучно. Таким образом, М.Юмачиков вступает в диалог-полемику с автором «Баита о Макарьевской ярмарке».

Но в свое время даже такое откровенно заискивающее произведение, содержание которого было направлено в угоду властям, не прошло через царскую цензуру. Властям не нужно было лишний раз напоминать народу о

«Макарьевской ярмарке», где раскрывались многие недостатки царизма, поэтому цензор В.Смирнов запретил издание «Баита об Ирбитской ярмарке». Произведение М.Юмачикова увидело свет только в 2006 году [Мин – себер татарымын 2006: 10-30]. Издатели отмечают, что рукопись предложенного текста нашли в личном архиве писателя Ахмеда Файзи, который использовал некоторые его отрывки в романе «Тукай», посвященном жизни великого поэта. В настоящее время оригинал произведения хранится в отделе рукописей Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова АН ТР.

М.Юмачиков, судя по содержанию баита, был поэтом консервативных взглядов. Но ученые считают, что его консерватизм – это отражение представления образованной части народа, живущего далеко от центра, на периферии [Татар әдәбияты тарихы 1985: 399]. В отличие от автора «Баита о Макарьевской ярмарке», М.Юмачиков значительно ослабляет критический пафос своего сочинения, сознательно сглаживая острые углы, выставляя факты и события в сугубо положительном духе. «Если автор «Баита о Макарьевской ярмарке», описав контору и ее прихлебателей, критиковал их в духе М.Е.Салтыкова-Щедрина, то М.Юмачиков намного более осторожен и предусмотрителен. Словом, автор отражает отсталые, консервативные взгляды патриархального крестьянства той эпохи, все еще верившего в доброго царя и его верных слуг. Несмотря на это, баит М.Юмачикова проникнут духом современности, и в нем ставились и по-своему решались злободневные проблемы времени. Симпатии автора явно на стороне обездоленных масс, о чем свидетельствует проникнутые гуманизмом и состраданием строки: «День и ночь служи добру...»

Движение за создание новой поэтической школы, возникшее в 90-х годах XYIII века, в начале XIX века поднимается на новую ступень, которая находит отражение в творчестве крупного татарского поэта начала XIX века Габдельджаббара Кандалыя (1797-1860). Одно из направлений обновления татарской поэзии выражается в обогащении ее бытовыми реалиями. Объективно эта тенденция была выходом на арену ранних, еще незрелых ростков реализма. Одним из этих направлений в поэзии были поэтические посвящения «земным» девушкам, которые имели огромное значение в кардинальном обновлении традиционной татарской поэтики. К 30-м годам XIX века намечаются большие изменения в творчестве Г.Кандалыя: он отходит от «серьезных» тем и создает любовные послания в традициях шакирдского фольклора. Воспеванием «земного» чувства любви с его жизненными образами и бытовыми деталями резко выделяли его произведения на фоне традиционной поэзии. За этим поэтом закрепилась слава первооткрывателя жизненного материала для татарской литературы.

С любовной лирикой Г.Кандалыя перекликаются также отдельные стихи М.Юмачикова (сам автор называет их баитами), где присутствуют прекрасные примеры любовной лирики.

В развитии татарской литературы XIX века, к которой относится как творчество Г.Кандалыя, так и М.Юмачикова, огромную роль сыграли традиции народного творчества, в частности, народных песен. Сближение с народной

поэзией способствовало широкой демократизации всей татарской культуры этого времени, выявлению ее самобытности и оригинальности. Поэтика стихов М.Юмачикова также является прекрасным примером влияния народной мудрости на творчество поэтов XIX века.

Просветительская поэзия в татарской литературе утверждается во второй половине XIX века. Необходимо отметить, что сама просветительская поэзия в татарской литературе вырастала не на пустом месте, а складывалась из тех прогрессивных светских элементов, которые вкрапливались в произведения предпросветительской литературы. В истории татарской поэзии Утыз-Имяни считается поэтом, подготовившим своим творчеством почву для появления писателей-просветителей. Его призыв к просвещению, к нравственному усовершенствованию, выступление за право каждого иметь свое суждение по всем жизненным вопросам – выражали передовые идеи своего времени и тем самым внесли весомый вклад в развитие татарского просветительского движения. Как известно, «представители татарского просветительства понимают литературу как призыв к просвещению и как средство нравственного перевоспитания человека». Вот почему в произведениях просветителей в центре внимания всегда стоят личности, обладающие обширными знаниями и владеющие пером, т.е. своего рода провидцы и оракулы народа, могущие указать пути выхода из социально-нравственного тупика. В недрах поэзии XIX века на протяжении столетия складывался некий образ активного, деятельного ученого мужа как нравственный и эстетический идеал, как предмет восхищения и подражания.

М.Юмачиков так же, как и многие поэты-просветители XIX века, поднимает и по-своему решает актуальную для своего времени так называемую «женскую проблему». Он придерживается той мысли, что девушке надлежит выходить замуж за «просвещенного мужчину», только так, по мнению автора, женщина может добиться счастья в семье. Как следует из стихотворных строк поэта, девушки должны иметь право самим выбирать себе спутника жизни. Поэт, так же, как и Г.Кандалый, рекомендует себя «ученым мужем», который мог бы дать счастье любимой женщине. Наивность в решении сложной проблемы присуща многим деятелям литературы XIX века, таким, как М.Акъегетзаде, З.Бигиеву – в прозе, Г.Ильяси, Ф.Халиди – в драматургии. Они видят будущее обустройство просвещенного общества на семейно-бытовом уровне: чтобы быть счастливой, девушка должна выходить замуж только за образованного человека («галим ярга») и, наоборот, они советуют родителям не выдавать своих образованных дочерей за необразованных «мужиков», как это звучит у М.Юмачикова:

Язык его произведений близок к народной разговорной речи того времени. Традиции народных песен и баитов делают стихи М.Юмачикова понятными для восприятия любого читателя или слушателя. В стихах, где автор проявляет свое отношение к социальным проблемам современности, язык и стиль пестрит арабо-персидскими заимствованиями.

Таким образом, в творчестве М.Юмачикова также есть отдельные строчки, где находят отражение те просветительские идеи, которые

доминировали в свое время в творчестве Г.Кандалыя, Г.Курсави и Г.Утыз-Имяни. Нельзя утвердительно сказать о том, что он был убежденным продолжателем идей этих поэтов, но, как и они, поэт считал, что долгом служителей культа является каждодневная проповедь идей добра и справедливости. В лице духовного сана они хотели видеть личность благородную, все помыслы которой были бы устремлены к облагораживанию нравов людей, излечению их от пороков. Как и многие другие просветители, М.Юмачиков в несчастье простого народа, порожденном, по мнению автора, его необразованностью, обвиняет «плохих» мулл. Поэт пишет о том, что во многих проблемах народа повинны необразованные муллы, которые должны быть просветителями, беспокоиться о просвещении своего народа, но на деле они думают только о личном благополучии. Таким образом, творчество М.Юмачикова является также отражением просветительских идей, которые занимали важное место в татарской литературе XIX века.

В 1899 году в Казани появилась небольшая книга М.Юмачикова с религиозным названием «М*ә*рх*ә*б*ә*и ш*әһ*ри рамазан ***һ****ә*м т*ә*варих т*ә*сбихл*ә*ре» («Прославление месяца рамазан и четки для дополнительной молитвы в дни поста»). Сборник состоит из трех самостоятельных разделов: «Слово прощания в конце постного месяца», «Кысса о пророке Адаме» и «Множество иных поучений для внимания интересующихся». Первые два раздела вполне согласуются с названием сборника. Стихи о Всевышнем и пророках, религиозно-дидактические опусы сменяются пространной кыссой о пророке Адаме, где упоминаются все пророки, их богоугодные деяния. И только в конце автор намекает на свою главную цель: /«Кончил слово. Оставим-ка пока их,/ Гость пришел, зарежем-ка барашка./ Пока мясо варится, для забавы/ Гостям расскажем-ка одну историю»./

Первые две части, являясь прелюдией к третьей, аналитической части, преследующей цели просветительства, содержит свод морально-этической сентенции. Поэт как бы подчеркивает, что времена святых мужей канули в Лету, настали тяжелые дни, когда над людьми довлеют пороки вроде корысти, зависти, воровства и взаимной неприязни, причем они коснулись всех слоев общества: «ученые мужи стали алчными, богачи – ненасытными, ремесленники – вероломными, крестьяне – безбожниками и бесстыдниками,»- пишет автор.

Таким образом, та социально-этическая проблематика, которая являлась тем философско-мировоззренческим стержнем, насквозь пронизывающим всю литературу XIX столетия, начиная с Г.Утыз-Имяни и кончая М.Акмуллой, в полной мере отражает и суть поэзии М.Юмачикова.

Благодаря богатой биографии и активному творчеству М.Юмачиков становится признанным поэтом татарской литературы XIX века. В творческом наследии поэта отражается своеобразный взгляд автора на жизнь, стремление писать на близком народу языке.

Таким же интересным и значимым литературным наследием татарского народа XYIII в., сохранившимся в Поволжье, но созданным на территории Сибири, является книга **«Мәҗмугыл хикәят»** – «Сборник рассказов», собранный и переписанный просветителем Мухаммадрахимом в 1775 году в

Тарском уезде Тобольской губернии. Известно, что составитель книги Мухаммадрахим был выходцем из рода известных учителей-просветителей, его отец – Рафик сын Таиба ал-Курсави преподавал в знаменитом медресе в деревне Курса Почмак Казанского уезда. Судьба составителя книги до конца не известна, нет данных о том, когда и как он попал в Тобольскую губернию, но известно то, что он жил среди сибирских татар и оставил как в память о себе эту интересную книгу.

«Сборник рассказов» включает в себя 33 разного характера и содержания хикаята-рассказа, свободно переведенных и переложенных из персидских авторов. В конце многих рассказов содержатся назидания и нравоучения, дополненные самим переводчиком. Книга состоит из двух глав, известен переводчик рассказов второй части, коим является Нурмухамед бине Галим (т.е. сын Галима), от имени которого написана вводная часть к данной главе. Можно предположить, что первую часть книги перевел сам составитель сборника Мухаммадрахим.

Таким образом, данная книга, являющаяся интересным культурным наследием татарского народа XYIII века, доказывающим постоянство исторических связей поволжских и сибирских татар с арабо-персоязычными литературами. В «Сборнике рассказов», переведенном с персидского языка в среде сибирских татар, чувствуется больше влияние персидского и сибирско-татарского языков. Влияние арабского, персидского языка особо возрастает в XYIII-XIX веках.

Интересным наследием татарского народа Тюменского региона является также творчество суфийского поэта Ахметзяна Тубыли (1826-189?), судьба которого тоже связана с Тюменским краем. (Известно, что А.Тубыли родился в 1826 году в деревне Аби (Сараббикол) Лениногорского района республики Татарстан, состоял в близком родстве с семьей известного татарского поэта Габдрахима Утыз-Имяни. Он получил образование в знаменитом медресе Мухамметзакира Камалова в Чистополе; принадлежал к суфийскому братству Накшбандия.)

В вышеупомянутом биобиблиографическом труде «Асар» Р.Фахрутдинов пишет о том, что поэт Тубыли был учеником шейха Зайнуллы ал-Халиди (1835-1917). Известно, что А.Тубыли в 1871 году был безвинно осужден и сослан в тюрьму в город Тобольск, где пробыл в заключении около пятнадцати лет. Последние годы жизни провел в городе Таре, там и умер. О творчестве поэта, взявшего в качестве псевдонима имя города, где он провел определенную часть своей жизни, стало известно широкой общественности также лишь во второй половине XX века. Первый рукописный сборник поэта был найден ученым-литературоведом А.Шариповым в 1973 году. Вслед за ним еще два рукописных сборника А.Тубыли были обнаружены в 1982 году во время археографической экспедиции доктором филологических наук М.Ахметзяновым, который определил годы творческого и жизненного пути поэта, проанализировал некоторые его письма, написанные из Тобольской тюрьмы и адресованные семье и друзьям, осуществил текстологическое исследование отдельных стихотворений поэта. Позднее под руководством профессора КГУ Ганеевой

Р.К. была написана диссертация Хасавнех А.А., посвященная творчеству А.Тубыли.

При всей драматичности жизненных перипетий творческий путь поэта олицетворяет собой искусство терпения и любви, сращенное с этико-эстетической категорией красоты, что и сегодня представляет исключительную актуальность в современном человеческом сообществе, ищущем пути некровопролитного разрешения конфликтов между различными культурами, цивилизациями Востока и Запада.

В последней четверти XIX века из сибирских татар в поэзию приходит выходец из г.Томска поэтесса Биби-Ханифа Ниязи (Гисматуллина). В статье, опубликованной в газете «Тәрҗеман» о ней сообщается: «Жительница г. Тары Биби-Ханифа Ниязова, обучающая девочек, отличается большими познаниями в турецкой и арабской письменности». В творчестве поэтессы главное место занимают проблемы обучения и воспитания.

После Б.Ниязовой развитие поэзии сибирских татар приостанавливается более чем на полвека и начинает активизироваться только в 60-е годы XX века.

Развитие литературы тесно переплетено с развитием образования населения на родном языке. Важно отметить, что заметный след в истории культуры и образования сибирских татар оставил уроженец деревни Саускан Тобольского района ученый-просветитель, бухарец Ниятбакый Атнометов, который подготовил «Букварь татарского и арабского письма», изданный в 1802 году в Санкт-Петербурге. В пропаганде светских знаний среди сибирских татар в дореволюционные годы имело большое значение переводческая деятельность Худжатуллы Ченбаева, который в свое время учился в гимназии г. Тобольска. В 1911-1917 годах им были переведены с русского на татарский язык ряд популярных брошюр.

Находки ученых-текстологов последней четверти XX столетия дают возможность вести речь о татарской литературе сибирского региона как о составной части татарской литературы. В творчестве Амдами и М.Юмачикова нет еще особых местных реалий. Произведения поэтов, живших и творивших в Сибири, как Амдами, М.Юмачиков, творчество Икании и А.Тубыли, сборник рассказов «Мәҗмугыл хикәят», составленный Мухаммадрахимом, характеризуются теми общими чертами, которые присущи всей тюрко-татарской литературе – древнетатарской, средневековой, а также литературе XYIII-XIX веков. Анализ книг, написанных или переведенных писателями, родившимися, жившими или находившимися по тем или иным причинам в данном крае, помогают раскрыть некоторые особенности развития татарской литературы в целом, и литературы Тюменского региона, в частности.

Литература:

1. Сайфулина, Ф.С. Литературное краеведение: формирование и развитие татарской литературы Тюменского региона / Ф.С. Сайфулина //Современные гуманитарные исследования, 2007.- №5(18).- С.142-145.
2. Сайфулина, Ф.С. Традиции-источники развития искусства слова сибирских татар // Материалы научной конференции, посвященной 610-летию с начала

распространения ислама в Западной Сибири: «Исламская цивилизация в Сибири: история, традиции, современность».- Тобольск, 2006.- С.67-70.

3. Сайфулина, Ф.С. «Человек совершенный» в поэтическом мире Амдами (по произведению «Насихатнамэ» тобольского поэта Амдами / Ф.С. САйфулина // Материалы XII Всероссийской научно-практической конференции «Сулеймановские чтения»: Национальное образование и диалог культур в полиэтничном пространстве. – Тобольск: ТГПИ, 2009.- С.56-60.
4. Талипова, Г.М. Тобольский поэт Амдами и его книга наставлений «Насихатнамэ» / Г.М.Талипова // Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тобольск, 2007. – 22 с.
5. Талипова, Г.М. Творческое наследие тобольского поэта Амдами конца 17-нач. 18 вв. / Г.М. Талипова // Вестник ТюмГУ.- 2007.- № 4.- С 85-88.
6. Талипова, Г.М. Поэтическая философия о «нафсе» в произведении Амдами «Насихатнамэ» // Межвузовский сборник научных работ: Актуальные вопросы филологии / Г.М.Талипова.- Тобольск: ТГПИ им.Д.И.Менделеева, 2007.- С.147-155.
7. Талипова, Г.М. Суфизм и его отражение в произведении Тобольского поэта Амдами / Г.М.Талипова // Материалы научно-практической конференции молодых ученых и студентов «Менделеевские чтения».- Тобольск: ТГПИ, 2005.- С. 43-45.
8. Талипова, Г.М. Любовь в суфийской литературе (на примере произведения Амдами «Насихатнамэ») / Г.М. Талипова // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».- Тюмень: ИПЦ «Экспресс», 2006.- С. 160-165.
9. Талипова, Г.М. Образ праведного человека в произведении 18 века поэта-суфия Амдами «Насихатнамэ» / Г.М.Талипова // Сборник материалов конференции «Актуальные проблемы преподавания татарской литературы в высших и средних профессиональных учебных заведениях.- Казань: КГУ, 2006.- С.54.

Тема 5.
Современное состояние татарской литературы Тюменского региона

I. Трансформация национального образа мира в творчестве современных поэтов Сибири

В 60-е годы XX столетия, к которым относится начало творческой деятельности Булата Сулейманова (1938-1991, родился в деревне Супра

Вагайского района Тюменской области), характеризуются духовным раскрепощением человека и определенным оживлением в литературе, особенно в поэзии. Творчество сибирско-татарского поэта является колоритным отражением поэзии данного периода, своеобразным проявлением феномена творческого взлета 60-х годов.

Разносторонняя деятельность поэта в чем-то напоминает великого Г.Тукая, поэтов-борцов Х.Такташа, Ф.Карима, А.Алиша, М.Джалиля, Х.Туфана, которые также находились в центре событий своего сложного времени и оставили неповторимый след в литературе, культуре, в судьбе родного народа.

Многогранна, широка личность поэта Булата Сулейманова. В его произведениях нашли отражение жизненный и поэтический опыт, зрелость и широта понимания противоречий окружающей действительности, философская глубина которой заставляет заново переосмысливать вечные темы искусства: красоты и безобразия, любви и ненависти, преданности и предательства, чести и бесчестия. Его поэзия не оставляет читателя равнодушным, так как жизнь поэта воедино слита с судьбой сибирских татар, его думы и чаяния связаны с будущим родного народа, с проблемами сохранения его как нации, этноса.

Сибирский хронотоп в творчестве «раннего» Б.Сулейманова представлен в двух своих ипостасях: летней и зимней. «Зимний» вариант сибирского пейзажа в его творчестве восходит к традиционному для европейской словесности образу северной земли: по обыкновению, этот образ неизменно связывался с холодом, буранами, пургой, недостатком света. Сибирь здесь характеризуется как «Караңгылык хакимлеге, Иксез – чиксез кар иле бу...» (/«Царство темноты,/ Это – страна бескрайних снегов…»/), где «Даламени, Җәйрәп ята, Ник очрасын хет бер агач. Яңа туган бала кебек, Бу кар иле – шыр ялангач» (/«Как будто степь/ Лежит, раскинувшись,/ Не встретишь ни одного деревца./ Словно новорожденный ребенок,/ Это снежная страна/ – совершенно голая»/) («Төньяк. Тундра» («Север. Тундра»). Ключевыми образами для данного контекста становятся «бескрайние снега» «пустые дали», «злые ветры», «оловянное небо», которые формируют лик сибирской земли как пространства сумрачного, безжизненного, унылого. Вместе с тем, в стихах поэта неизменно занимает место некий героический образ, победивший эти природные условия и создающий новые города, при прикосновении которого /«Словно Эйфель, из болота/ Буровые вырастают»/. Поэт как бы робеет перед мощью родной природы и вместе с тем, восторгается удалью строителей.

К концу 1970-х годов Б.Сулейманов отходит от чисто пейзажной, натуралистической лирики, его уже больше интересует сам человек, он все больше обращается к описанию, душевного состояния лирического героя. Усиливается психологический анализ в раскрытии внутреннего мира лирического героя, тем самым достигается философская глубина поэтической мысли. В стихотворениях этого периода поэт меньше прибегает к обобщениям, здесь больше изображаются переживания, думы, чаяния конкретного человека, отдельные мгновения психологического состояния лирического героя. На

данном этапе творчества в собственно лирических стихах Б.Сулейманова в центре внимания оказывается лирическое «я», что связано с общим характером его лирики, которая отличается субъективностью.

В пейзажной лирике поэт чуток и тонок в описании окружающей природы. От восторженного восприятия которой, он переходит к оценке всего живого вокруг себя, где лирический герой становится сентиментальным. Здесь появляется «весенне-летний» и чуть позже «осенний» облик сибирского ландшафта, где напротив, полон света, тепла и ярких красок. Преображается в стихах Б.Сулейманова и зимний пейзаж, здесь также появляется много света: «Челтәр-челтәр ап-ак карлар ява,/ Ап-ак карлар күкнең иңендә/» – «Как паутинки падают белые-белые снега,/ Белые-белые снега на всем небосводе»/.

С годами к поэту приходит иное понимание задач поэзии. В творчестве Б.Сулейманова проявляется духовная близость поэта со своим народом, приходит новое осознание понятия родины. Она приобретает совершенно конктерное, определенное содержание: это та земля, где ты появился на свет, тот клочок земли, где похоронены твои предки, та земля, где живет твой обездоленный народ. Родина в творчестве автора сейчас ассоциируется с образом матери, отчим домом, детской колыбелью. Корни милосердия, добропорядочности поэт находит в отношении людей к живой природе, родной земле. Он осознает, что любовь к окружающей природе может проявиться только в бережном к ней отношении.

Поэзия Б.Сулейманова – это отражение известных изменений, которые произошли в стране в 1950-60-е годы, и их результатов, к которым пришло общество в конце 1980-х годов. Поэтому, анализируя творчество поэта, нужно учитывать эти изменения, которые привели к большим переменам в области литературы и искусства, в целом, и в поэзии, в частности.

На путь, проложенный в татарской литературе в 60-е годы Булатом Сулеймановым, в 70-е годы встает талантливый и своеобразный поэт **Шаукат Гадельшович Сибгатуллин** (родился в 1949 году в селе Киндери Нижне-Тавдинского района Тюменской области). В современной татарской поэзии он известен под именем Шаукат Гадельша (Гаделша – имя отца поэта, из татарского дословно: «справедливый»).

Поэт Ш.Гадельша нашел свою нишу в истории многовековой татарской поэзии и признан одним из неповторимых, интересных, своеобразных поэтов современности. В татарской критике его творчеству уделяется особое, пристальное внимание как представителю долгожданной сибирско-татарской поэзии, который в новых условиях продолжает традиции, основанные Булатом Сулеймановым.

Сибирь отражается в стихах Ш.Гадельши как неотъемлемая историческая часть татарского мира. Новый взгляд на окружающий мир, богатство авторских изобразительно-выразительных средств и своеобразных образов, которые находят отражение в его творчестве, создают отличающийся от других татарских собратьев по перу поэтический мир.

Судьба поэта тесно переплелась с культурным центром татарского народа – Казанью. Лирический герой Ш.Гадельши, размышляет о своей непростой судьбе, когда он вынужден разрываться между двумя дорогими ему городами – Тюменью и Казанью. Его лирический герой чувствует неловкость от того, что живет вдалеке от мест, где появился на свет. Поэтому, в отличии от поэзии Б.Сулейманова, в творчестве Ш.Гадельши чувство тоски героя по родным краям почти всегда сопровождается с чувством вины перед ними: «Авылдашларым җылым тарта,/ Күл буенда җыйналып,/ Кулларымны тыгып кесәгә,/ Читтә торам оялып.../ («Земляки тянут невод,/ У озера собравшись (вместе)/, Руки пряча в карманах,/ Стою в стороне, стесняясь»/). Лирический герой Ш.Гадельши живет в постоянной внутренней борьбе: он тоскует по родным местам, переживает за истерзанную природу, хочет вернуться сюда, но в то же время он осознает, что возврата к прошлому нет, поэтому не осмеливается ни подать руки аксакалам, живущим до старости лет своим трудом, ни погладить по головке голубоглазых детишек, играющих на зеленой траве. Причиной тому является то, что он для них стал чужим, он – приезжий человек, городской житель: «Нишләргә? Куллар шома, хәлсез,/ Үлгән чабак төсендә./ Шундый куллар белән кайтканны/ Монда халык чит итә.»/ (/«Как же быть? Руки гладки, бессильны,/ Цвета мертвого карася./ Приехавших с такими руками,/ Здесь народ считает чужим»/).

Характерная для его поэзии душевная боль и тревога лирического героя за истерзанную природу Сибири и чувство неловкости от того, что не помочь, не изменить ничего в этой ситуации он не может, составляют новые грани поэзии Ш.Гадельши в выражении отношений «человек – природа».

Особенности образной системы и поэтического слога также связаны с тем, что Ш.Гадельша родился и рос в Сибири, впитывал в себя мировоззрение, взгляд на окружающий мир и особый уклад жизни сибирско-татарского народа, которая отличается от восприятия жизни.

Творчество Ш.Гадельши воспринимается как философское воззрение старца, аксакала, умудренного жизнью. На первый взгляд, его лирический герой кажется простым, по-детски наивным. Но подтекст, присутствующий во многих его стихах, заставляет читателя задуматься о роли каждого человека в судьбе родного края, обо всем ушедшем и потерянном безвозвратно.

Лирический герой Ш.Гадельши смотрит на окружающий его мир глазами жителя Сибири, который видит истерзанную тайгу, безрыбные озера, опустевшие, брошенные татарские деревни. Такова действительность сегодняшней Сибири – колыбели поэта. Его стихи – это поэтическое отражение душевного состояния современного человека, живущего по волею судьбы на чужбине, вдали от земли предков и всем сердцем переживает за нее.

Пейзажная лирика является основной как в творчестве Б.Сулейманова, так и в поэзии Ш.Гадельши. Данное гуманистическое направление, веками сформировавшееся в татарской литературе, новой силой раскрылось в 60-70-е годы XX столетия. Отношения исследуемых поэтов к природе разное и к выражению своих переживаний и чувств через образы пейзажа каждый автор приходит по-своему.

Главными объектами образной системы в пейзажной лирике поэтов являются тайга (у Б.Сулейманова), лес (у Ш.Гадельши) как всеобъемлющие, собирательные образы природы Сибири, а также многочисленные образы, составляющие их: мир растений и животных. Любовь ко всему близкому (природе, земле, народу) занимает центральное место в творчестве поэтов в течение всей творческой деятельности. Эти понятия являются основными, несущими огромную смысловую нагрузку.

В творчестве Б.Сулейманова преобладает чувство тоски по бескрайней тайге. Возвратившись во сне к родному порогу, его лирический герой находит душевное успокоение. «Тоска по родной земле,/ Наверное, настолько велика,/ что во сне я вернулся/ в Родные края»/,– пишет он в одном из стихотворений, описывая еще одно состояние души своего героя. Лирический герой представляется читателю умудренным жизненным опытом мужчиной, который медленными шагами идет по родным улочкам, вспоминая годы своего детства, близких сердцу людей. При описании родной деревни автор использует такие выражения, как «туган нигезем» – «родные корни», «туган йортым» – «отчий дом», «бишегем» – «колыбель моя», «бабаларым яткан ***җ***ир» – «место, где покоятся прадеды». Его стихи созвучны с рассказами известного татарского писателя Амирхана Еники – мастера психологических произведений: «Туган туфрак», («Родная земля») «***Җ***из кы***ң***гырау» («Медный колокольчик») и др.

Осень и весна в творчестве поэта Б.Сулейманова – это не только два различных времени года, а символы, отражающие противоположные переживания, разные грани душевного состояния лирического героя. Если осень – это пора увядания, старения, забвения, то весна в стихах поэта, в основном, пора цветения как в природе, так и в душе человека. В таких стихах откровения лирического героя произведения и размышления самого автора сливаются в единое целое, их нельзя рассматривать порозень.

Образы птиц в большинстве случаев в творчестве поэтов используются как символы. В выражении чувств, психологического состояния лирического героя в творчестве Б.Сулейманова часто встречается собирательный образ, выраженный в поэтических строчках как «кошлар» – «птицы». В его стихотворениях доминирует образ белого лебедя. Этот образ в поэзии сибирско-татарского поэта приобретает символическое значение и становится бессменным атрибутом красоты родного края поэта – Сибири.

Поэт Ш.Гадельша внес определенную новизну в изображении родной природы, тесно связав пейзажную лирику с философской. Образы птиц в его стихотворениях приобретают иной смысловой оттенок. Поэт расширяет возможности использования образов природы, наполняя их новым содержанием.

В образах животных в поэзии Ш.Гадельши воплощается идея материнства. Среди них в его поэзии особо выделяется образ оленя. Стихотворения Ш.Гадельши, где отражены образы животных, – это кодекс народной морали, например, он утверждает, что смерть каждого животного – это прекращение жизни вообще. В таких стихах поэта сквозным мотивом проходит тревога за лес, так как лес – это дом для всего живого. В

стихотворениях «Сагая карт урман» («Остерегается старый лес»), «Элек тә бит, самолетлар очса...» («И раньше, когда пролетали самолеты»), «Урманнарга кабам» («Зажгу леса»), «Заман агачлары» («Современные деревья») и др. лес выступает как единое целое, а деревья, птицы, звери – его составляющие. Сожженный лес с животным миром для автора соотносим с погубленной жизнью. Таков основной мотив стихотворения «Поши аткач» («После охоты на лося»). «Шундый салкын. Нарат шартлый./ Эт селәгәе боз булган./ Җан чыгарып яткан поши/ Җылысына сыенам». («Так холодно. Сосна трещит./ Слюна собаки превратилась в лед./ На последнем издыханье лось /– Прижимаюсь к его теплу»/). Лирический герой рассуждает о том, кто же он сейчас? Охотник? Убийца? С такими вопросами он обращается ко Вселенной и здесь ловит себя на том, что сам того не осознавая, он обращается к Аллаху, хотя и не считал себя верующим.

«Карт аучылар сөяк чаба – / Өлешләргә бүләләр./ Итне түгел, гуя күчләп/ Гөнаһларын өяләр». («Старые охотники рубят кости/ – Делят на доли./ Не мясо, кажется, кочками/ Складывают свои грехи»/,- продолжается рассуждение лирического героя. Осознавая греховность охотничьего ремесла, лирический герой Ш.Гадельши все же подчиняется закону самосохранения. Но день не становится теплей, также трещит сосна, внизу – белесый туман, и лирическому герою кажется, за пригорком, расстреляв помногу, снимают шкуры лосей. Таким образом, поэт развил в современной татарской поэзии тему Сибири, которая раскрывается через ряд мотивов. Один из них – мотив охоты и охотника. В таких стихотворениях, как «Йөз яшьлек аучы» («Столетний охотник»), «Аучы зары» («Жалоба охотника»), «Аучы җыры» («Песня охотника») перед читателем открывается необычный, экзотический мир леса, создается несколько чуждый для нашей поэзии образ охотника – защитника лесов и животного мира.

Некоторые стихи Ш.Гадельши («Менә монда болан ауган» – «Вот здесь пал олень»; «Башын чуртан судан сонган...» – «Из воды щука высунула голову...») приближают его взгляды к мировоззрению экзистенциализма, где особенное отношение лирического героя к смыслу жизни подводит к мысли о ее бессмысленности, враждебности по отношению к человеку.

В стихах Ш.Гадельши, которые можно отнести к пейзажной лирике, скрыт философский смысл. Стихотворения «Болан күзе» («Олений глаз»), «Болан баскан эзләргә» («На следы оленя»), «Кинәт кенә купты давыл» («Очень резко поднялся вихрь»), «Сорап куйгалый иде...» («Иногда спрашивал…»), «Күл йөрәге» («Сердце озера»), «Карчык зары» («Жалоба старухи») являются отражением философских воззрений поэта о смысле жизни. Пустота и оглушающая Тишина в стихах Ш.Гадельши противопоставляются Жизни, Красоте, Надежде: даже смерть, по сравнению с этими понятиями, кажется естественнее.

Сибирский топос, представленный в стихотворениях поэтов, приобретает разнообразные смысловые оттенки. Одна из особенностей лирики Б.Сулейманова и Ш.Гадельши – не только олицетворение пространственных образов, но и включение их в систему субъектных отношений. Кроме того,

конкретизируя пространство лирического переживания, поэты указывают на связь поэтического образа с реальным топосом, а топос определенной местности вообще является значимой координатой, как в жизни самих поэтов, так и в переживаниях их лирических героев. Во многих стихотворениях рассматриваемых поэтов лирические ситуации проявляются на Сибирской земле, чувства и переживания лирического героя связаны с этим краем.

У Б.Сулейманова топос выносится в сильную позицию, т.е. в заглавие произведения. Примерами могут служить стихотворения «Сопра» («Супра» – название родной деревни автора), «Тобол» («Тобольск»), «Т**ү**б**ә**н Варта» («Нижняя Варта»), «Обьта боз китк**ә**нд**ә**» («Ледоход на Оби»), «Самотлорда ***җә***й уртасы» («Середина лета в Самотлоре»), «Т***ө***нъяк, тундра» («Север, тундра»), «Салехардка килг**ә**ч» («По приезду в Салехард»), где проявляется авторское отношение к некоторым сибирским городам и селениям, которые так или иначе оставили свой след в судьбе поэта. Очень часто в стихах Б.Сулейманова встречается использование топоса «Сибирь», тем самым автором воссоздается собирательный образ родного края: «Ты родилась в моем сердце,/ до того, как меня родила моя мать./ Сибирь, Сибирь, ты единственная на земле,/ Кто достоин моей любви»/. Или же: «Не говорите/ о моей Сибири:/ «Раньше была проклятой землей»/. Пусть это так,/ Поймите,/ Это моя родная земля,/ О, Родная! ».

В отдельных стихах топос Сибири конкретизируется: появляются названия больших и малых городов и деревень, которые связаны с биографией поэта. Так в стихотворении, посвященном родной деревне Сопра, автор перечисляет сибирско-татарские деревни, такие, как Баеш (Баишево), Рәнцек (Ренчики), Киндерле (Киндери), утверждая, что корни его народа здесь, в названиях этих деревень хранится древняя история татарского народа.

В произведениях другого поэта – Ш.Гадельши топонимы выносятся в сильную позицию реже. Например, в стихотворении «Нинди Т***ө***м**ә**н?» («Какая Тюмень?») топос «Тюмень» использован не только в названии, но и как эпифора повторяется в каждой строчке стихотворения: «Свободная Тюмень!/ Задумчивая Тюмень!/ Щедрая Тюмень!/ Быстрая Тюмень!/ Моя Тюмень – ворота родного края»/. Данные строки созвучны с Тукаевским «Пар ат», где идет прославление города Казани. Многократный повтор топоса в сочетании с разными определениями-эпитетами показывает, насколько близок автору этот город. Сибирь воспринимается поэтом не только как географическое название, она является колыбелью его родного народа.

В творчестве поэтов в характеристике топоса Сибири намечен ряд пространственных оппозиций. Во многих стихах Сибирь как «свое» противопоставляется «чужому», т.е. другим географическим местностям. Особо выделяется в творчестве поэтов противопоставление Сибирскому топосу топонимов Татарстана. Это связано с тем, что, во-первых, Казань воспринимается поэтами как литературная столица; во-вторых, судьбы обоих поэтов так или иначе связаны с Казанью.

В творчестве Б.Сулейманова стихи, посвященные Казани, занимают особое место, так как мечта стать поэтом, стремление войти в мир татарской

литературы связаны именно с этим городом. Целый цикл стихов посвящен поэтом этой земле, где топос выведен в сильную позицию: «Казан» («Казань»), «Иделдә» («На Волге»), «Күптәнме җәй иде Казанда» («Давно ли было лето в Казани»), «Күренми шул Себер Казаннан» («Да, не видна Сибирь из Казани»), «Казаннан китәр алдыннан» («Перед тем, как уехать из Казани»), «Казанда яз» («В Казани весна») и мн.др. В них отражается восхищение поэта столицей татарской культуры, чувство причастности к ней, но вместе с тем, в душе лирического героя всегда хранится образ родного края.

Такую же смысловую оппозицию топосов «Казань» и «Сибирь» можно проследить и в творчестве поэта Ш.Гадельши. Например, в стихотворении «Пышылдый Себердә» («Шепчет в Сибири») посредством анафоры выражено противопоставление двух топосов: /«Шепчет в Сибири/ Камыш озера Бурэн:/ – Поспешил, поспешил.../ Шепчет в Казани/ Камыш озера Кабан:/ – Ошибся, ошибся... »/. Иногда в творчестве Ш.Гадельши используется топос «Казань» («Ике халәт» – «Два состояния»), оформленный в тексте уже в словосочетании «моя Казань», которое указывает на то, что в душе лирического героя произошли некоторые изменения, он уже воспринимает Казань своей, родной.

В стихах поэта Ш.Гадельши также проявляется оппозиция в таком ключе, как «родина» – «место проживания». Обращение к родовой памяти, наполнение событий настоящего вневременным смыслом проясняет значимость Родины, емкость смысла, заложенного в данное понятие. В стихотворении «Язмышымның дәрьясы» («Широта судьбы моей») посредством использования топосов автор заявляет: «Широта судьбы моей – это расстояние между Казанью и Тюменью». Топосы «Казань» и «Тюмень» здесь имеют значение ограничения местности, так как это – два очень значимых, самых главных для поэта города.

Диссертантом отмачается, что пространство Сибирского края, его географический ланшафт, историческая судьба сибирско-татарского народа наложили свой отпечаток на формирование особого смыслового топоса в поэзии Б.Сулейманова и Ш.Гадельши.

Анализ лирических произведений предполагает выявление особенностей поэтически организованной речи. Чтобы создать образ лирического героя, поэты используют богатые возможности национального языка: поэтическую фонетику, лексику, грамматику, приемы стилистики и образной речи. Творческое использование языковых и стилевых возможностей, в конечном счете, образует поэтический текст, поэтико-словесную ткань произведений. Анализ поэтического мира сибирско-татарских поэтов показывает, что у каждого из них есть сквозные творческие приемы, к которым они чаще всего обращаются в своих произведениях.

В наследии Б.Сулейманова мы находим множество примеров любовной лирики, где использованы разные виды повтора. Довольно часто встречается использование рефрена. Например, в стихотворениях «Бер-беребезнең тоеп сулышын...» («Чувствуя дыхание друг-друга»), «Белсәм иде» («Если бы знал»), «Йөрәгемдә бәхет илтәм» («В сердце ношу счастье»), «Син аңларсың минем йөрәгемне» («Ты поймешь мое сердце») с помощью приема психологического параллелизма автором воссоздается светлое, чистое чувство любви.

Иногда сложное душевное состояние лирического героя очень точно и эмоционально передается нюансовыми возможностями слов одного синонимического ряда. Использование приема градации даёт возможность понять нарастающую силу чувств лирического героя, как, например, в стихотворениях «Акчарлаклар килгән» («Чайки прилетели»), «Толымбай. Земфирага» («Тулумбай. Земфире.»).

Б.Сулейманов в своём творчестве часто пользуется антитезой. В стихотворении «Яшьтәшләрем вузга кергәндә» («Когда сверстники поступали в вузы») автор использует контекстуальные антонимы. Иногда антитеза выражается посредством анафоры, как, например, в стихах «Савымчы кызга» («Доярке»), «Тобол», «Самотлорда җәй уртасы» («Середина лета на Самотлоре»), «Аучы өенә кире кайтмады» («Охотник не вернулся домой»), «Казанга» («Посвящение Казани») и мн. др.

Анализ целого ряда его произведений приводит к выводу о том, что в своем творчестве поэт очень редко прибегает к готовым языковым средствам. Удачно созданные сравнения помогают автору подчеркнуть отдельные детали в мире природы и этим выявить особенности поведения, переживания или характера лирического героя. Многочисленные авторские метафоры используются для изображения природы Сибири и для выражения отношения к ней жителя Сибири. В его стихах также можно найти множество неожиданных и нередко развернутых образных поэтических сравнений, метафор.

Рассматривая проблему поэтики автора, невозможно не обратить внимания на олицетворение, посредством которых передается неповторимый колорит, богатство красок при изменении времен года. Поэт использует многочисленные олицетворения, сравнения, например, в стихотворении «Нижняя Варта»: «Ә җилләре эттән яман» («А ветра пуще собак»); «Середина лета на Самотлоре»: «Яңгыр кебек саркып-саркып Шигыремә керә көннәр» («Как осенний дождь протекают/ В стихи (мои) дни»); в стихотворении «Север. Тундра»: «Киләчәккә өмет сыман – Сүнми бары кар яктысы» («Как надежда на будущее – Не угасает только свет снега»); «Чүлдә суга сусагандай, Эчәм урман һавасын» («Как в безводной пустыне,/ Пью воздух леса»); «В ожидании бури»: «Төн, Тол хатын сыман, Толымын сүтте...» («Ночь, как вдова, Распустила косы...») и др., которые помогают отразить особенное видение окружающего мира сибирско-татарским поэтом.

В лирике, безусловно, преобладают небольшие по объему стихотворения. Цикл стихов Б.Сулейманова «Написанное на сибирских дорогах» напоминают афоризмы, крылатые выражения, народные пословицы-поговорки, которые охватывают мгновенное, сиюминутное переживание лирического героя.

Творчество Ш.Гадельши выделяется широким использованием повторов и лирических обращений, богатством авторских тропов и синтаксических фигур.

Так автор использует в своих стихотворениях анафоры («И, Казаным» – «О, Казань, моя», «Ике халәт» – «Два состояния»); эпифоры («Нинди Төмән? » – «Какая Тюмень?»), рефрен («Әүхәт энемә хат» – «Письмо брату Аухату», «Беренче кар» – «Первый снег», «Күпме хата, гонахларым» – «Сколько ошибок, грехов...», «Уян» – «Проснись», «Черки» – «Комар»). Рефрен выражает

душевное состояние лирического героя, который задумывается над извечным вопросом о служении своему народу, о том. как быть ему полезным: «Могу попасть в глаз белки – / Какая польза от этого моему народу?/ Могу одеть уздцы лошади –/ Какая польза от этого моему народу?/ Могу охотиться на медведя, волка –/ Какая польза от этого моему народу?/ Могу обмануть лису –/ Какая польза от этого моему народу?»/

В некоторых стихах поэта организующим композиционным принципом становится градация. Удачным примером этому могут служить строчки из стихотворения «Ботаксыз наратны...» («Сосну без сучьев»), которое целиком основано на этом приеме. Процесс развития внутренних переживаний лирического героя в данном стихотворении достигнут путем использования рефрена и антитезы.

Ш.Гадельша широко использует приемы звукописи: ассонансы, аллитерации, которые основаны на повторе отдельных согласных и гласных звуков, где меняется качество каждого звука, его звучание, что отражается и в передаче мысли. Значение стиха обогащается оттенками, которые невозможно передать в обычной речи. Особенно меняется качество гласных звуков, к их звучанию присоединяется мелодика согласных и получается, что звук “а” звучит как “а-гъ”, или “гъ-а”, звук “ы” переходит в “ы-гъ” или “гъ-ы”. Таким образом, согласные звуки, подчиняясь особой мелодике, начинают “звучать” как: “р-р-р”, “н-н-н”. В таких стихах улавливается мелодика, ритмика древних дастанов. Автор и сам в некоторых случаях дает ключ к исполнению того или иного стиха. Например, к стиху «Нигә аттым?» («Почему выстрелил?») пишет: «Тамак төбе белән җырлана» – исполняется гортанным голосом.

В своих стихах поэт Ш.Гадельша широко используется и типичными, распространенными тропами: метафорой, сравнением, олицетворением, которые в творчестве сибирско-татарского поэта также приобретают новое смысловое и эстетическое звучание.

Таким образом, оригинальность поэтической речи, эмоциональность, богатство изобразительных средств поэтического языка Б.Сулейманова и Ш.Гадельши питается особенностями мышления, взглядами сибирских татар на мир. В стихотворениях поэтов сосредоточены жемчужины народного языка, авторы умело пользуются языковым богатством своего народа, выражая свое видение мира и отражая поэтические идеалы.

Литература:

1. Сайфулина ф.С. Трансформация национального образа мира в творчестве современных поэтов Сибири.- Ученые записки Казанского государственного университета. Т. 149, кн.4. Казань: КГУ, 2007, С.135-142.
2. Сайфулина, Ф.С. Тематическое богатство творчества Б. Сулейманова /Ф.С.Сайфулина //Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции «Сулеймановские чтения» /под ред. Ф.С.Сайфулиной. – Тюмень, 2002. – С.29-30.

3. Сайфулина, Ф.С. Особенности лирики Б.Сулейманова /Ф.С.Сайфулина //Тезисы докладов научно-практической конференции «Сулеймановские чтения» /под ред. Ф.С.Сайфулиной. – Тюмень, 2002. – С.31-32.
4. Сайфулина, Ф.С. Сибирь в творчестве поэта Б. Сулейманова /Ф.С.Сайфулина //Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения». – Тюмень, 2000. – С.74-77.
5. Сайфулина, Ф.С. Философские воззрения в творчестве Б.Сулейманова /Ф.С.Сайфулина //Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения». – Тюмень, 2001. – С.53-60.
6. Сайфулина, Ф.С. Идейный замысел, вложенный поэтами Сибири в образы природы (лирика Б.Сулейманова и Ш.Гадельши) /Ф.С.Сайфулина //Актуальные проблемы филологии, истории и культурологи: теоретический и методический аспекты. Межвузовский научный сборник. – Тобольск: ТГПИ им.Д.И.Менделеева, 2007. – С.142-147.
7. Фаизова Л.Х. Язмышының дәрьясы – Казан – Төмән арасы... (Себер-татар шагыйре Шәүкәт Гаделша иҗаты). – Казан, 2008. 128 б.

II. Сибирско-татарская проза XX века: творчество Якуба Занкиева

Будущий писатель из сибирских татар Якуб Занкиев (1917-2003) прошел трудный и сложный жизненный путь, который позже, так или иначе, нашел отражение в его творчестве, литературных сюжетах, отдельных образах. Творческую деятельность будущий писатель начинает как журналист, он автор более 200 публицистических статей и фельетонов.

Первая книга романа Я.Занкиева охватывает большие события, в рамках которых протекает жизнь сибирских татар, живущих на берегах Тобола и Иртыша, из среды которых вышел и сам автор. В ней изображены исторические события страны в целом, и сибирских татар, в частности, с 1917 по 1941 годы. Во второй книге, изданной значительно позже, разворачиваются события, происходившие в годы Великой Отечественной войны. Я.Занкиев дает свою оценку прошедшей войне, указывая на истинную цену победы: это сотни тысяч искалеченных судеб, неисчислимые потери, неизгладимые раны, обездоленные, больные, инвалиды, вдовы, осиротевшие дети, разрушенные города и деревни. Через глубокие раздумья и переживания героев романа читателю передаются представления о великой трагедии.

В конце 90-х годов, несмотря на свой возраст, писатель интенсивно работает. Так, спустя некоторое время увидел свет его сборник детских рассказов «Кайчыколак» («Остроушко» 1994, 2002). Чуть позже автор издает переводы на русский язык обеих книг дилогии «Зори Иртыша» (1996; 1998). В это время автор живет идеей создания другого романа, который в самом конце 1990-х гг. выходит в свет под названием «Ялкында өтелгән мәхәббәт» («Любовь, объятая пламенем», Тюмень, 1999).

Раскрывая внутренние переживания, духовный мир своих героев, Я.Занкиев тщательно отражает среду их обитания. Изображение жизни

страны в определенный исторический период на основе традиционного быта сибирских татар дало возможность автору создать особенный сибирский хронотоп. В романе «Зори Иртыша» писатель использует конкретные детали и очень пластично отражает жизнь деревни довоенных и военных лет, особенно концентрируя внимание на изображении быта, верований, традиций и обрядов сибирско-татарского народа. Очевидно, это связано с широкими художественными возможностями жанра романа в раскрытии взаимоотношений личности и среды. В дилогии «Зори Иртыша» в историческом контексте находит отражение многоплановое изображение действительности.

В истории татарской литературы роман Я.Занктева является одним из своеобразных эпических произведений, посвященных описанию жизни довоенной и военной татарской деревни. Сложные судьбы, выведенные в романе, великие цели, достижению которых посвятили свою жизнь главные герои произведения, художественно воспроизводят противоречивую эпоху в жизни страны, годы больших надежд, великих потрясений и испытаний.

Как и в дилогии «Зори Иртыша», так и в следующем романе «Любовь, объятая пламенем» автор презентует себя талантливым писателем, хорошо знающим особенности большого жанра. Произведения интересны широким охватом событий, в них сложные события раскрываются через переплетения многочисленных сюжетных линий. Те исторические события, которые имели место в масштабе всей страны, не обходили стороной и деревню Ялан, где происходит основное действие первого романа «Зори Иртыша», а также и деревню Комешлесу – место событий второго романа.

Большие обобщения, эпическая широта и обращение к проблемам национально-исторического характера делают произведения Я.Занкиева близкими с романами известных татарских прозаиков Г.Ибрагимова «Безне***ң*** к***ө***нн***ә***р» («Наши дни»), М.Галяу «Болганчык еллар» («Муть»), «М***өһәҗ***ирл***ә***р» («Мухаджиры»), Ф.Хусни «***Җә***я***ү***ле кеше сукмагы» («Тропа пешехода»), И.Гази «Онытылмас еллар» («Незабываемые годы»), К.Наджми «К***ө***зге ***җ***илл***ә***р» («Осенние ветра»).

Реалистичность событий, описанных в его романах, доказывается не только отдельными сценами, историческими эпизодами, но и всей сутью произведений, вобравших в себя целый период жизни народа. В этом плане особенно интересен второй роман Я.Занкиева «Любовь, объятая пламенем». Здесь автор уделяет особое внимание истории Тюменского края – основанию городов Тобольск и Тюмень.

В исторических отступлениях писатель рассказывает об известных личностях, чьи имена так или иначе связаны с историей Тобольска. Раздумия, воспоминания отдельных героев, позволяют автору знакомить читателя с прошлым родного края. Интересно вплетена в канву романа история Углического колокола, отправленного также как и многочисленные декабристы на ссылку. Рассказом об этом историческом факте автор дает понять, что история России непредсказуема, необъяснима, что страной могли править беспринципные люди, не имеющие ни совести, ни чести, для которых народ –

это безликая, молчаливая толпа. В связи с этим историческим фактом становятся понятнее события сталинских репрессий, которые имели несоизмеримо больший объем жестокости, нацеленной против своего народа.

Творчество Я.Занкиева – первого профессионального прозаика послевоенных лет, вышедшего из сибирских татар, обогатило национальную литературу новой темой, неповторимыми образами и событиями; он впервые в татарской литературе воссоздал историческую панораму жизни сибирского народа первой половины XX столетия. Автор в романах отражает свое единство с этой местностью, его историей. Так, в творчестве Я.Занкиева проявляется самоидентификация автора. Анализ произведений Я.Занкиева дает возможность осмыслить созданную сибирско-татарским писателем пространственную модель сибирского края. Обращение писателя к культурно-историческому, историко-литературному и мифопоэтическому контекстам позволяет глубже раскрыть процессы репрезентации пространственных моделей в текст, осмыслить универсальность пространственных образов и составить целостное представление об авторской картине мира.

Время написания первой книги романа-дилогии «Зори Иртыша» приходит на период напряженных исканий в татарской литературе. С одной стороны, в литературе глубоко укоренились каноны метода социалистического реализма. На страницах литературно-критических журналов обсуждается вопрос о главном герое, который представлялся писателями в основном «положительным» или даже «идеальным». Именно таким представлялось общество будущего, где определяющую силу составляли бы суперперсонажи (читай коммунисты), которые легко могли преодолеть любые обстоятельства и трудности. Официальная критика того времени требовала от писателей именно таких героев. Но в то же время уже в годы войны были написаны психологические произведения Ф.Хусни, И.Гази, А.Еники, в 60-80 годы увидели свет повести и романы Х.Сарьяна, Н.Фаттаха, А.Гилязова, создана галерея «бесподобных образов» М.Магдиева.

Я.Занкиев начинает свое творчество, в основном, в русле соцреализма, выдвигая в центр своего произведения образ традиционного положительного героя – учителя М.Уразаева – правдоискателя, честного, справедливого и совестливого человека. Можем отметить, что выбор профессии главного героя не является случайным. Зная, что учитель один из гуманных профессий в мире, читатель может сразу же предположить, что в романах Я.Занкиева главным является идея гуманизма, служения добру.

К созданию персонажей романа автор подходит как писатель-реалист, выстраивает образы и события в соответствии с жизненной правдой. Поэтому многие герои романа имеют реальных прототипов, их характеры напоминают близких автору людей. В этом и отражается авторское понимание реалистичности произведения, подчеркиваемой правдоподобностью описываемых в произведении событий и реалистичностью образов-персонажей.

Образ Мухамеда – главного героя дилогии – может считаться художественным открытием Я.Занкиева. Судьба этого героя органично переплелась с трагической историей страны. По определению литературоведа

В.Рогачева, он, «совестливый герой-правдоискатель», показан народным интеллигентом, которому дороги родная культура, многовековой уклад народной жизни и хорошо знакомы вехи российской и мировой культуры.

Многочисленные герои романа: медсестра Сания, названный сын Мухамеда Шамиль, дочь близкого друга Ассата – Сарвар, богач деревни Ялан Ырситдин, его жена Йомабике, волею судьбы связанная и с Мухамедом, шаман Абдрахман, учитель Айситдин, бандиты Сорокин, Канталыев и др. – живут обычной жизнью, каждый по-своему, в соответствии со своим уровнем развития, пониманием вещей чтят обычаи и обряды своего народа, сложившиеся веками, ведут образ жизни сообразно своему социальному положению, уровню образования и мировоззрению. Таким образом, в романе автором создается многоликий и объемный образ деревни Ялан, духовно и художественно представленный в произведении как центр всех событий и пространство существования всех героев. Все явления, повороты и перипетии судеб обобщенно основаны на реальной жизни и быте татар Прииртышья.

Раскрытие образов происходит в романе по-разному. Большое место в романах Я.Занкиева занимает тема труда, и именно в процессе труда раскрываются положительные качества человека. Когда человек сам с желанием преодолевает тяжелые трудовые будни, он может в них найти радость и полноту жизни. Такова глава о рыбном промысле жителей татарской деревни вместе с депортированными в их деревню калмыками, сцены сбора кедровых шишек, заготовка сена и др.

Автор ставит и по-своему решает извечный конфликт отцов и детей. На примере семьи Ырситдина автор дает четкое представление о разных взглядах на жизнь двух поколений людей. Под влиянием властного, деспотичного отца – деревенского богача Ырситдина и мягкой, добродушной Йомабики формируется двойственный характер их сына Таштимира. Мастерски описан в произведении духовный рост героя, который смог отказаться от ложных понятий, вложенных в него с детства отцом, и изменить свое отношение к жизни, к вечным ценностям.

В романе «Любовь, объятая пламенем» автор остается верным однажды выбранной теме. И здесь главным героем произведения является сельский учитель, посвятивший себя школе. Тот факт, что в самом начале романа главный герой Зиннур, окончив перед войной учительский институт, возвращается в родную школу учителем физики, дает возможность соотнести образ героя с самим автором. Особое место в романе «Любовь, объятая пламенем» занимают образы Зиннура и Нурии, которые являются отражением неповторимых, знаковых судеб. Их родословную автор украшает увлекательными историями, равными народным легендам. В образе дедушки главного героя романа Зиннура, непокорного солдата черкеса Абдуллы, отразилась судьба земляка автора, человека, которого он знал очень близко.

В романе преобладает критическое описание событий, произошедших в стране в суровые 30-е годы и не менее страшное военное время. Характеры главных героев романа Зиннура, Нурии, Гульсылу, Таңсылу, Туктабике,

Хайруша, Лукмана и многих других раскрываются в жестоких условиях жизни. Пержитые главным героем события, противоречия передаются через внутренние монологи. Психологические размышления героя о справедливости власти приводят к разочарованиям и неверию. Выводы даются как результат размышлений самого автора, который в конце жизни пересматривает всю систему ценностей и жизненных ориентиров.

При анализе произведений Я.Заникева можно выделить художественные и предметные детали, подчиненные созданию так называемого «внутреннего начала». Есть детали, которые окрашивают канву произведения в эмоциональные тона, углубляют психологический анализ. Также обращает на себя внимание изображение портретной характеристики героев, пейзажных зарисовок и богатого этнографического материала. Описания быта, присущие романам сибирско-татарского писателя, помогают полнее представить жизнь жителей сибирской глубинки, увидеть и оценить их духовные ценности, приоритеты.

В романе «Любовь, объятая пламенем» в отражении внутреннего состояния своих героев автор широко пользуется изображением их внешности. Здесь портрет становится средством раскрытия характера героя. Особенно выделяется в романе портрет главного героя романа Зиннура и описание внешности его родителей – уважаемых в деревне людей.

Соответствие черт портрета особенностям характера довольно условно; оно зависит от принятых в данной культуре взглядов и убеждений, степени художественной условности.

В произведениях Я.Занкиева обращает на себя внимание то, что здесь прослеживается традиционный подход к описанию внешности образов-персонажей: главные герои, которые автором преподносятся явно как положительные, имеют привлекательную внешность и, наоборот, герои, чьи деяния не вызывают восторга и восхищения у читателей, описаны пренебрежительно, с оттенком сатиры или даже снисходительной иронии. Таким предстает перед взором читателей, например, один из главных так называемых отрицательных героев романа Хайруш, по прозвищу Лопоухий, где немалую роль играет эмоционально-оценочная окраска описания внешности героя. Таким же образом описан портрет Санайчек Уннаш, которая тоже обделена симпатией автора. В этом случае речь идет о психологическом портрете.

Так как события романов разворачиваются в сибирской деревне, окруженной тайгой, Я.Занкиев широко пользуется пейзажными зарисовками. Представления о природе в художественном произведении глубоко значимы. Она является одним из извечных объектов внимания человечества, в целом, и литературы, в особенности. Вместе с тем каждая историческая эпоха накладывала свой отпечаток на освещение в литературе этой проблемы. Прослеживая литературу от древности до современности, ученые-литературоведы подчеркивают ослабление связей литературы XX века с «живой природой», что объясняется изолированностью нынешнего литературного сознания от большого

человеческого мира, его замкнутостью в круге сугубогородских сообществ и группировок. Но с 50-х годов XX века обозначился новый, важный этап во взаимоотношениях человека и природы, который характеризуется, с одной стороны, еще большим осложнением этих взаимоотношений под воздействием научно-технического прогресса, и осознанием возможности экологической катастрофой – с другой. При этом в русской прозе взаимоотношения человека и природы освещаются чаще всего в присущем для этой литературы философском плане, под углом зрения натурфилософии. Татарская литература, в основе своем, является «деревенской литературой», где особое место уделяется отражению образа природы.

Формы присутствия природы в произведениях Я.Занкиева разнообразны. Это и мифологические воплощения ее сил, и поэтические олицетворения, и эмоционально окрашенные суждения о ней, и описания животных, растений, и собственно пейзажи – описания широких природных пространств. Такие понятия, как доминанта пейзажа, его особая конфликтность, пространственные и временные критерии, мотив и лейтмотив, цветопись и светопись, сравнения, метафоры, гиперболизация, приемы олицетворения и контраста, роль подтекста, функции пейзажа в произведении – имеют свою конкретную содержательность. Таким образом в его произведениях отражается отношения человека с миром природы. Особое место в романе занимает мир животных. В произведениях Я.Занкиева воедино сливаются элементы пейзажа с описанием внешности животных. В самом начале романа «Любовь, объятая пламенем» создается образ собаки – верного друга Зиннура, которая помогает герою справиться с огромным медведем. Интересно в произведении также описание медведя – «хозяина» тайги. Можно отметть, что многие писатели-сибиряки архетипически ощущают внутреннюю, ментальную связь со своим топосом. Устойчивое ощущение внутреннего единства природного и человеческого начал является одной из основополагающих ценностей мира. Исконная, ментальная связь человека с естественно-природными основами бытия укрепляет в людях духовную силу.

Пейзажные картины позволяют читателю представить условия жизни обитателей сибирских деревень. Своеобразное описание природы, пересекающееся в большинстве случаев с картинами деревенской жизни, крестьянского труда, помогает автору в раскрытии характерных черт, присущих жителям сибирской глубинки. Тайга в первом романе автора описывается как совершенно иной живой мир, скрытый от человеческих глаз, скрывающий в себе множество тайн. Во втором же романе Я.Занкиев создает художественный образ окружающей среды на чувственно воспринимаемом уровне, где человек гармонически слит с природой, приобщить к ней автор стремится и читателя, используя прием «погружения» в стихию природы.

Посредством пейзажа в романах Я.Занкиева часто передается психологическое состояние персонажей: различным явлениям природы

соответствуют определенные человеческие чувства, переживания. Детали пейзажа используются для создания определенного настроения и как форма раскрытия психологии. Таким образом, изображение богатой природы Сибири помогает автору воссоздать картину быта сибирской деревни, точнее раскрыть душевное состояние своих героев, предвещать события, описываемые в произведении.

Составляя совокупность духовной и материальной культуры народа, его обычаев, верований, обрядов, различных форм искусств, фольклор, трактуется учеными как народная художественная культура, и как синтез словесных, музыкальных, игровых видов народного творчества. Проблема взаимосвязи художественной литературы и устного народного творчества всегда была и до сих пор остается актуальной. Элементы фольклора являются неотъемлемой частью лучших произведений многих национальных писателей. К неиссякаемому источнику фольклора обращались многие русские и татарские писатели и поэты.

Как отмечено самим автором в предисловии к роману «Зори Иртыша», его, в первую очередь, интересовала проблема сохранения в памяти народа обычаев и обрядов, легенд и преданий родного народа, которые уходят в забытье, предаются заувению. Поэтому его произведения изобилуют богатством включенных в текст элементов сибирско-татарского фольклора. В своем романе автор использовал разнообразные формы фольклора, (легенды, обряды, частушки, афоризмы, пословицы и поговорки и т. д.), которых насчитывается порядка 300 единиц. В произведении множество примет, поверий и суеверий, связанных с природой, со стихиями, животным миром. Здесь подробно описаны элементы свадебного обряда, начиная со сватовства (кыз сорау, саучылау), текста зазывал, включая встречу жениха (кияүтабак), проводов девушки-невесты из родительского дома (күч күчерү) и заканчивая самой свадьбой.

Успешное сочетание в романах Я.Занкиева легенд и преданий родного народа с историческими событиями является одним из интересных и привлекательных сторон творчества сибирско-татарского писателя. Таким образом, автор знакомит читателя с народной мудростью, которая является основой жизненных устоев сибирской глубинки.

В дилогии «Зори Иртыша» особое значение приобретают легенды и предания, связанные с историческими героями и событиями. Особенно запоминается народный эпос о прекрасной царице Сузге. Сузге – один из самых поэтичных образов сибирского фольклора. Свидетельства о ней сохранились в Кунгурской летописи и в «Истории Сибири» Г.Ф.Миллера. По одним сведениям, она была привезена Кучумом из Казани, согласно другим, приходилась дочерью казахского правителя.

В романе автор также не раз обращается к легендам и преданиям, связанным с образом хана Кучума. Историю основания деревни Ялан, где разворачиваются основные события, писатель связывает с его образом. Шестая глава второй книги дилогии полностью посвящена рассказу о хане и пересказу связанных с ним легенд и преданий. Особенно таинственна и загадочна легенда

«Об острове Золотой Рог», сохранившаяся до наших дней в памяти народа, передававшаяся из уст в уста, будоражившая умы искателей приключений. Подобные внесюжетные элементы романа занимают в произведении особое место, имея познавательное и воспитательное значение.

В произведениях Я.Занкиева широко используются тотемистические легенды. Такова, в частности, легенда о родстве человека с медведем.

Опыт использования элементов фольклора в изображении истории народа, начатый автором в дилогии «Зори Иртыша», успешно продолжается в романе «Любовь, объятая пламенем». В частности, автор вводит в произведение топонимическую легенду о «Девичьей горе», связанную с наложницами хана Кучума. Очень удачно вписывается в сюжетную канву романа легенда о «лесных девушках».

Из традиционных календарных обрядов в романе описаны пожелание дождя («*яң*гыр тел*әү*»), сход льда («боз озату»). Из семейно-бытовых – «кузайтын» – праздник, который проводится в честь человека, вернувшегося с дальней дороги, также обряд имянаречения, общего труда («*ө*м*ә*») и др.

Таким образом, уклад жизни, традиции и обычаи, окружающая природа являются основным условием формирования нравов, норм поведения человека в обществе, в конечном итоге, его характера и мировосприятия. Они дают возможность представить быт жителей деревни, в них особенный колорит национальной литературы, создаваемой писателем из глубинки, что является одной из примечательных сторон региональной литературы.

Романы Я.Занкиева посвящены жизни сибирских татар, разностороннему и глубокому раскрытию которой способствуют народные обычаи и традиции, отличающие их от соплеменников, проживающих в других регионах страны. Лаконичные и точные описания народных традиций, примет, неповторимых обрядов, поверий татарского народа, проживающего в Сибири, включенные в роман подчеркивают особенность, неповторимость условий, при которых сформировались характеры героев произведения.

Литература:

1. Рогачев В.А. Роман-эпопея Я.Занкиева «Зори Иртыша» как художественная философия народной жизни// Областная научно-практическая конференция «Сулеймановские чтения». – Тюмень, 2002.
2. Сәйфулина Ф.С. Атачак таңнар хакына (Я.Зәнкиев иҗаты). – Тубыл: ТГПИ, 2004.-103 б.
3. Сайфулина Ф.С. Региональная литература: Вклад Я.Занкиева в развитие татарской литературы Тюменского края // Вестник ТГПИ им. Д.И.Менделеева. – 2004. - №4. – С. 43.
4. Сайфулина, Ф.С. Автобиографический характер произведений Я.Занкиева /Ф.С.Сайфулина //Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции «Сулеймановские чтения» /под ред. Ф.С.Сайфулиной. – Тюмень, 2002. – С. 26-28.
5. Сайфулина, Ф.С. Воспитательный характер детских рассказов Я.Занкиева /Ф.С.Сайфулина //Материалы областной научно-практической конференции «Сулеймановские чтения». – Тюмень, 2003. – С.58.

6. Сайфулина, Ф.С. Герои и образная система романов Якуба Занкиева /Ф.С.Сайфулина //Материалы научно-практической конференции «Этнокультурное пространство региона и языковое сознание». В 2ч. Ч.2. – Тюмень: ТюмГУ, 2006. – С.139-145.
7. Сайфулина, Ф.С. Многоплановость многособытийность романа Я.Занкиева «Любовь, объятая пламенем» /Ф.С.Сайфулина //Материалы Всероссийской научно-практической конференция «Занкиевские чтения», посвященные 90-летию Я.К.Занкиева. – Тобольск: ТГПИ им. Д.И.Менделеева, 2007.– С.43-45.
8. Ихсанов Н.Г. Татар совет ***әдәбиятының соңгы классик үрнәге (Якуб Зәнкиевның "Иртеш таңнары әсәре буенча)*** //Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Занкиевские чтения». – Тобольск: ТГПИ им. Д.И.Менделеева, 2007.– С. 57-59.

Тема 6
Развитие сибирско-татарской поэзии конца XX – начала XXI века

На последнем занятии учитель может провести обзорную лекцию по творчеству современных поэтов, творящих на Тюменской земле на татарском языке. Лирика Сагита Сагитова, Рашита Ибраһимова, Загита Акбулякова, Галии Абайдуллиной, Рашиды Зәнкиевой, Гульфизар Абдрахмановой – предстовителей современной татарской литературы края широко представлена как в областной газете «Янарыш», так и отдельными сборниками. В их творчестве отражаются современные реалии жизни, поднимаются злободневные проблемы, как сохранение родного языка, культуры народа, вопросы национального образования и воспитания молодого поколения на традициях родного народа. Многие произведения данных авторов имеют воспитательное значение, прививает у читателей любовь к родному краю, интерес к своим национальным корням, народным традициям и обрядам.

Заключение

Конец XX столетия характеризуется стремлением каждого народа сохранить родной язык, глубже познать свои исторические корни, возродить национальную культуру. Изменения в обществе, которые произошли за последние десятилетия, дали надежду на восстановление утраченных ценностей, многовековых традиций, уважительного

отношения к историческому прошлому, литературному и культурному наследию. Такое же стремление присуще и сибирско-татарскому народу, который осознает, что утрата языка, культурных ценностей, веры, незнание своих исторических корней приводят к самоуничтожению нации, народа.

Следует отметить, что за последние годы растет интерес к изучению татарской литературы края. В частности, исследованию отдельных аспектов татарской литературы Тюменского региона посвящены диссертационные исследования молодых ученых Г.Х.Муллачановой «Художественный мир татарской поэзии Сибирского региона (1990-2005)», Г.С.Галямовой «Отражение темы Сибири в татарской прозе второй половины XX века», Л.Х.Фаизовой «Особенности творчества сибирско-татарского поэта Ш.Гадельши», которые привлекают внимание новизной изучаемого объекта и являются первыми шагами в этом, еще новом направлении литературоведения.

Татарская литература Тюменского региона является составной частью татарской литературы, имеющей многовековую историю. Как и вся письменная литература, она возникла на основе устного поэтического творчества народа, проживающего издревле на этих территориях и считающегося одним из коренных народов Сибири.

В последние десятилетия также традиционными стали конференции, посвященные юбилеям писателя Я.К.Занкиева – «Занкиевские чтения» (1997г. – 80-летию, 2002г – 85-летию, 2007г. – 90-летию), в которых уделяется внимание изучению деятельности Заслуженного учителя и общественного деятеля Я.Занкиева и его литературного наследия, вместе с тем, также затрагиваются актуальные вопросы языка сибирских татар, региональной литературы, истории, этнографии края и др.

Отрадно отметить, что развитие литературы края продолжается и в настоящее время. С 90-х годов XX столетия с началом функционирования областной газеты на татарском языке появилась возможность для писателей, особенно молодых, проявить себя в области журналистики и в литературном творчестве. Появились новые имена литераторов, такие как З.Акбуляков, С.Сагитов, И.Махиянов, Г.Абайдуллина, Ф.Утяшева, Р.Ибрагимов и др., которые снискали славу «сибирских» поэтов, издавших свои стихотворные сборники. На сегодняшний день является актуальным проблема воспитания молодого поколения литераторов, которым было бы что сказать и, самое главное, чтобы они владели родным языком матери во всех тонкостях.

Рекомендуемая литература:

1. Даринский, А.В. Региональный компонент содержания образования / А.В.Даринский // Педагогика. – 1996. - №1. – С. 19.
2. Ихсанов, Н.Г. Татар совет әдәбиятының соңгы классик үрнәге (Якуб Зәнкиевның “Иртеш таңнары әсәре буенча) / Н.Г.Ихсанов //Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Занкиевские чтения». – Тобольск: ТГПИ им. Д.И.Менделеева, 2007.– С. 57-59.
3. Конев, Ю.М., Макареня, А.А. Как мы понимаем принцип региональности / Ю.М.Конев, А.А.Макареня // Вестник высшей школы. – 1989. – №7. – С. 12.
4. Концепция Государственной региональной политики РФ в области высшего и среднего профессионального образования // Регионология. – 1993.–№5.
5. Лагунов, К.Я. Портреты без ретуши / К.Я. Лагунов. – Тюмень, 1994. – 191 с.
6. Литература Тюменского края. Хрестоматия в трёх книгах / Сост. Г.И.Данилина, Н.А.Рогачёва, Е.Н.Эртнер. – Тюмень: «СофтДизайн», 1996.
7. Сайфулина, Ф.С. Формирование и развитие татарской литературы Тюменского региона / Ф.С.Сайфулина. – Тюмень: Вектор бук, 2007. – 296с.
8. Сәйфулина, Ф.С. Төмән өлкәсе татар әдәбияты: Педагогика институтының милли бүлеге студентлары өчен методик кулланма / Ф.С.Сайфулина. – Тубыл: ТГПИ, 2004. – 198 б.
9. Сәйфулина, Ф.С. Туган як моңы (Шагыйрь Булат Сөләйманов иҗаты) / Ф.С.Сайфулина. – Казан: ГранДан, 2003. – 104 б.
10. Сайфулина, Ф.С. Литературное краеведение: формирование и развитие татарской литературы Тюменского региона/ Ф.С.Сайфулина // Современные гуманитарные исследования, 2007.- №5(18).- С.142-14.
11. Сайфулина, Ф.С. Региональный компонент в образовании / Ф.С.Сайфулина // Вестник ТГПИ им. Д.И.Менделеева. – 2004. – №3. – С.42-50.
12. Сайфулина, Ф.С. Воспитательный потенциал учебного курса «Литературное краеведение /Ф.С.Сайфулина //Материалы Всероссийской научно-практческой конференции «Реализация воспитательного потенциала гуманитарного образования в условиях вхождения России в Болонский процесс». – Казань: ТГГПУ, 2005. – Часть 1. – С.178-181.

13. Сайфулина, Ф.С. Из опыта организации внеаудиторной работы по татарской литературе /Ф.С.Сайфулина //Материалы Всероссийского совещания-семинара по теме «Воспитание будущего учителя в процессе предметной подготовки». – Казань, 2004. – С.30.
14. Сайфулина, Ф.С. История формирования и развития татарской литературы Тюменского региона /Ф.С. Сайфулина //Вестник Московского государственного университета МВД России. – 2007. – № 7. – С.152-154.
15. Сайфулина, Ф.С. Роль педагогического вуза в сохранении национальной культуры региона /Ф.С. Сайфулина //Высшее образование в России. – 2007. – №10. – С.66-68.
16. Хәбибулина Л.Б. Туган як әдәбияты (Литература родного края): Учебное пособие для учащихся 5-6 классов: В 2 ч. Ч. 2. / На тат.яз. Тюмень: ТюмГУ, 2002. – 259 с.

ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
«Тобольская государственная педагогическая академия
им. Д.И.Менделеева»

Филологический факультет

Кафедра татарского языка, литературы и методик преподавания

Ф.С. Сайфулина

ТАТАРСКОЕ УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО

Методическое пособие
для организации кружковой работы
в школах с этнокультурным компонентом образования

ТОБОЛЬСК 2009

УДК 801.81
ББК 82я7
С 12

Утверждено на заседании кафедры
татарского языка, литературы и МП
«25» сентября 2009 г.

Методическое пособие посвящено изучению татарского устного народного творчества в условиях школ Тюменского региона с этнокульным компонентом образования. Пособие предназначено для учителей средних общеобразовательных и основных школ, студентов филологических факультетов и призвано повышению качества этнокультурного образования / составитель Ф.С. Сайфулина – Тобольск: Тобольская государственная педагогическая академия им. Д.И. Менделеева, 2009.

Составитель:
Ф.С. Сайфулина, доктор филологических наук, доцент

Рецензенты:
В.И. Хайруллина, кандидат филологических наук, доцент, директор детского центра «Этнос», г.Тюмень
Л.Х. Фаизова, кандидат филологических наук, доцент

© Сайфулина Флера Сагитовна, 2009
© Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И. Менделеева

ТОБОЛЬСК 2009

Пояснительная записка

Устное народное поэтическое творчество (фольклор) является духовным наследием народа, на основе которого развивается письменная литература. К

фольклору относятся разные мифы, сказания, исторические предания и легенды о тех или иных исторических событиях и личностях; фантастические и бытовые сказки; старинные обычаи и обряды; пословицы и поговорки; загадки; народные песни и баиты, которые отличаются выразительностью, образностью, лаконичностью, меткостью, остроумием. В этом бесценном словесном богатстве хранятся особенности языка данного региона, отражается история народа, его жизненная мудрость, мировоззрение, мировосприятие. Можно с уверенностью сказать, что ничто не может дать большего представления о народе, чем его поэтическое творчество и языковое богатство. Устное народное творчество всегда было тем идейным и художественным достоянием народа, в котором он мог выразить свое видение мира и отношение к жизни.

В терминологических словарях фольклор определяется как «…обозначение художественной деятельности народных масс, или устного народного творчества, возникшего еще в дописьменный период». «Фольклор – это архаический, надличностный, коллективный тип художественной памяти, ставший затем колыбелью литературы» [Аникин 1998: 248]. В другом источнике отмечается, что «Фольклор – это создаваемая народом и бытующая в народных массах поэзия, в которой он отражает свою трудовую деятельность, общественный и бытовой уклад, знание жизни, природы, культы и верования. В фольклоре воплощены воззрения, идеалы и стремления народа, его поэтическая фантазия, богатейший мир мыслей, чувств, переживаний, протест против эксплуатации и гнета, мечты о справедливости и счастье. Это устное, словесное художественное творчество, которое возникло в процессе формирования и развития народа» [Русское народное поэтическое творчество 1978: 9].

Термин «фольклор» впервые был введен в научный обиход английским археологом У. Джеймсом Томсом в 1846 г. и понимался широко, как совокупность духовной и материальной культуры народа, его обычаев, верований, обрядов, различных форм искусств. С течением времени содержание термина суживалось. Существует несколько точек зрения, трактующих фольклор как народную художественную культуру, как устное поэтическое творчество и как совокупность словесных, музыкальных, игровых видов народного творчества. «Фольклор – народное творчество; совокупность народных обрядовых действий» [Ожегов 1996: 876].

Таким образом, можем подвести итог о том, что фольклор – древняя культура, творчество народа, которое является неотъемлемой частью истории. При всем многообразии региональных и локальных форм, устному народному творчеству присущи общие черты, такие, как анонимность, коллективность творчества, традиционность, тесная связь с трудовой деятельностью, бытом, передача произведений из поколения в поколение в устной традиции.

При этом можно отметить, что во многих источниках звучит определение фольклора как народной мудрости: «…Напрасно думать, что эта литература (фольклор) была лишь плодом народного досуга. Она была достоинством и умом народа. Она становила и укрепляла его нравственный облик, была его исторической памятью, праздничными одеждами, его души и наполняла глубоким содержанием всю его размеренную жизнь, текущую по обычаям и

обрядам, связанным с его трудом, природой и почитанием отцов и дедов» [Толстой 1981].

Народное творчество вбирает в себя типическое, характерное, выбранное из множества реальных жизненных явлений смысл этих явлений и дает им не только этическую оценку, но и выражает отношение народа к этим явлениям на различных этапах исторического развития.

Народность всякого искусства, как известно, определяется тем, насколько оно глубоко и правдиво отражает дух народа, его идейную сущность, моральный облик, мечты. Фольклор является совокупностью духовной и материальной культуры народа, его обычаев, верований, обрядов, различных форм искусств. В современный период она трактуется учеными как народная художественная культура, как устное поэтическое творчество и как совокупность словесных, музыкальных, игровых видов народного творчества.

Во вводной беседе с учащимися нужно обратить внимание на вопросы происхождения устного народного творчества, его исторического развития, идейного и поэтического своеобразия и места в татарской национальной культуре, а также принципов его изучения на современном этапе. Наряду с этим во введении в таком же общем плане говорится об оценке фольклора учеными – фольклористами, писателями, поэтами. А также нужно дать характеристику устному народному творчеству, выделяя особенности его возникновения. На вводном занятии анализируется состояние изученности татарского фольклора, рассматриваются труды фольклористов, которые внесли большой вклад в развитие татарской фольклористики, прослеживается история фольклористики и современное ее состояние.

Целью изучения курса «Татарское устное народное творчество» является раскрытие их идейно – эстетического богатства, национальной особенности и воспитательной ценности. В соответствии с этой основной целью, выделяются наиболее важные стороны идейного содержания, художественного стиля, особенности метода их изучения и исторической динамики развития жанров фольклора. В ходе изучения устного народного поэтического творчества татарского народа обращается внимание и на то, что фольклор является основой народной педагогики (этнопедагогики), на которой, основывается воспитательная работа в современных национальных школах.

Знания из области этнопедагогики помогут детям приобщиться к накопленному народом коллективному опыту, его идеалам, что формирует культурную, народную, историческую память и в конечном итоге – активную жизненную позицию.

В соответствии с этим в работе кружка **ставятся и осуществляются следующие задачи**: обогащение учащихся знаниями о богатом устном наследии татарского народа; привитие у учащихся интереса к своим национальным корням, обычаям, обрядам и традициям родного народа, к его песням и мелодике, народной мудрости, веками накапливающееся и сохранившееся в пословицах и поговорках.

При организации работы учителю нужно обратить внимание на творческие связи между фольклором и письменной художественной

литературой, другими видами искусства: театром, музыкой, живописью и др. Это помогает учащимся осознавать и глубже раскрывать значение народного творчества, как одной из особенных форм искусства и важных основ татарской национальной культуры.

Фольклор является богатым национальным наследием народа, которое сохранило свое образовательное и воспитательное значение до сегодняшних дней. Важно привитие у учащихся чувства уважительного и бережливого отношения к нему.

Изучение фольклора на занятиях кружка углубляет знания учащихся, приобретенные на уроках родной литературы, где определенное место уделяется и устному народному творчеству, как основе письменной литературы.

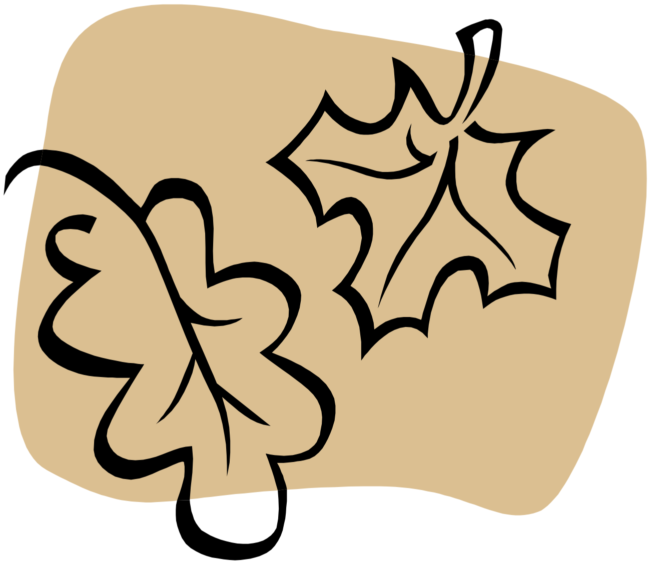

Введение

История изучения сибирско-татарского фольклора

Сибирские татары – народ, сохранивший в течение нескольких веков историческую родину, традиционный уклад жизни, древние обычаи и обряды, старинные предания, легенды, собственный взгляд на окружающий мир. Историк-этнограф Ф.Т.Валеев, посвятивший множество трудов изучению истории родного народа, пишет: «Сибирские татары представляют собой самостоятельную этническую общность с присущими ей такими устойчивыми признаками и свойствами, как язык и территория, экономическая общность и религия, этническое самосознание, эндогамия, а на раннем этапе своего развития и социально-политическую общность – Сибирское ханство, представлявшее собой феодальное государство. Сибирско-татарский этнос состоит из ряда этнографических групп, отличающихся друг от друга лишь незначительными особенностями в народно-разговорном языке, различиями в хозяйственной деятельности».

Как показывают данные фольклористики, которая насчитывает около полутора веков, сибирские татары располагают богатым народно-поэтическим наследием, включающим различные жанры устного народного творчества. К сожалению, с течением времени возможностей для сбора и фиксации фольклорных произведений остается все меньше и меньше, ибо они уходят в забвение вместе с их носителями – представителями старшего поколения. К счастью, к настоящему времени собран и изучен большой объем фольклорного материала, на основе анализа которого можно сделать некоторые выводы. Нужно отметить, что в настоящее время также интенсивно ведутся исследования в данной области. С одной стороны, это целенаправленный сбор и изучение фольклора, с другой стороны, исследования, связанные с изучением языка сибирских татар, которые опираются также и на материалы устного народного творчества.

Рассматривая вопрос об изученности фольклора татар, проживающих на территории Сибири, необходимо отметить деятельность ученого с мировым именем, академика В.В.Радлова, труды которого могут считаться первым и значимым вкладом в фольклористику сибирских татар.

Научная карьера В.В.Радлова начинается в Барнауле, где он 12 лет проработал преподавателем горного училища, продолжается в крупном востоковедческом центре того времени – Казани. Фридрих Вильгельм Радлофф (1837-1918) родился в Берлине. Образование получил в Берлинском университете, где изучал монгольский, маньчжурский, татарский, османо-турецкий, китайский, древнееврейский, арабский, персидский и русский языки. Получил степень доктора философии и в 1858 г. приехал в Россию. В течение многих лет, работая преподавателем в Барнаульской Горной школе, он изучает особенности языка, записывает произведения устного народного творчества тюркских народов Алтая и Сибири.

В 1884 году ученый избирается «ординарным академиком по части истории и древностей азиатских народов» и работает в Санкт-Петербургской Императорской Академии наук. Шесть десятилетий исследовательской работы он посвятил «тюркским племенам» России, выезжая на длительные экспедиции по Алтаю, Туве, Хакасии, Шории, Восточному Казахстану, Киргизии,

Узбекистану, Северной Монголии. Сибирские земли изведаны им от Тобольска до Канска. В.В.Радлов накопил огромный материал по всем живым тюркским языкам, записал множество произведений устного народного творчества из уст их носителей. В дополнение ко всему изучал быт, верования, обряды, историю, собирал этнографические и археологические материалы, сам проводил раскопки. Результатом такой деятельности является десятитомный труд «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, собраны В.В. Радловымъ». Четвертый том этой работы, записанный в 1859-1871гг., в котором собран фольклор и наречия барабинских, тарских, тюменских и тобольских татар, в первый раз был издан в 1872 году, а затем переведен на немецкий язык. Во вводной части к этому тому автор приводит некоторые исторические материалы о татарах, проживающих на данных территориях и диалектных особенностях их языка, что делает изыскания ученого важным источником для исследований, как для фольклористов, так и для историков и диалектологов. IY том «Образцов…» В.В.Радлова вбирает в себя 119 произведений устного народного творчества, записанных в вышеназванных селениях. По современной жанровой классификации фольклора в данном томе представлены: 41 сказка, 29 песен и баитов, 23 предания и родословных, 16 дастанов и отрывков из них.

Вместе с другими многочисленными материалами устного народного творчества сибирских татар, В.В.Радловым записан самобытный и полный местного колорита вариант знаменитого дастана (эпоса) «Идегей». Последние записи эпоса он успел записать из уст сказителей-татар, живущих в барабинских степях. Известно, что «Идегей», признанный эпический памятник татарского фольклора, является духовным достоянием ряда тюркских народов. Его варианты в разное время были записаны у казахов, каракалпаков, узбеков, ногайцев, туркмен, башкир, горных алтайцев, тюркских народов Крыма и сибирских татар. Первая запись эпоса была опубликована исследователем Сибири Г.И.Спасским в 1820 году в «Сибирском вестнике».

Дастанная литература – разновидность восточной художественной беллетристики. Она близка к народным, фольклорным произведениям, народному романтическому эпосу, произведениям эпического жанра в письменной или устной форме на историческую или любовно-лирическую тему. Известные дастаны «Ильдан и Гульдан», «Славная девушка Тукбика», «Тимер Батыр», записанные в Сибири хранятся в архиве Института языка, литературы и искусства имени Г.Ибрагимова. В некоторых дастанах излагаются исторические события, связанные с проникновением русских в Западную Сибирь и с походом Ермака.

Известными татарскими фольклористами Х.Ярмухаметовым, Ф.Урманчеевым, Л.Залялетдиновым, Ф.В.Ахметовой-Урманче, Х.Гатиной, Н.Ибрагимовым, Х.Махмутовым и др. с 1967 по 1974 годы были проведены экспедиции в те же деревни и селения, где В.В.Радлов осуществил с поразительной точностью записи указанных произведений. «К великому сожалению, через сто лет пройдя этот же путь: аулы Барабинских степей, которые указаны у В.В.Радлова лишь по названию рек и озер, ученые уже не

застали многие из фольклорных материалов, записанных великим ученым»,- пишет о результатах этих экспедиций ученый-фольклорист Ф.Ахметова-Урманче, внесшая большой вклад в изучение устного народного творчества татарского народа.

«Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, собранные В.В.Радловым», как и его «Опыт словаря тюркских наречий», заслуженно считаются краеугольным камнем тюркологии. Сравнительно-сопоставительный анализ этого известного труда с результатами исследований современных фольклористов даёт яркое представление о развитии сибирско-татарского фольклора, об истории сибирской фольклористики и современном её состоянии.

Анализируя уровень изученности сибирско-татарского фольклора, нельзя не отметить также труды других, не менее известных исследователей. Определенную лепту в развитие этой области науки внес крупный ученый Николай Федорович Катанов. В свое время он учился в Петербургском университете у знаменитых тюркологов, таких как В.В.Радлов, И.Н.Березин, Н.И.Веселовский, и продолжил их традиции. До настоящего времени именно в его записях сохранились легенды и предания сибирских татар: «Предания тобольских татар о грозном царе Тамерлане», «Предания тобольских татар о прибытии Мухамедданских проповедников в г. Искер», «Предания тобольских татар о происхождении киргизского народа», «Предания тобольских татар о Кучуме и Ермаке» и другие, которые хранятся в архивах Тобольского государственного историко-архитектурного музея-заповедника.

Фольклорный материал может служить полезным источником для изучения истории, этнографии, языка, обычаев и обрядов народа. Бережное отношение ко всему тому, что принадлежит истории народа, его прошлому, изучение этих материалов, могут дать науке интересные результаты.

В двадцатом веке крупнейшим исследователем татарского фольклора, в том числе и сибирско-татарского, стал Хамид Ярми. Хамид Хуснутдинович Ярмухаметов родился 5 мая 1904 года в ауле Кырынкуль (Казарово) Тюменского района в семье муллы. Первоначальное образование получил у отца в родной деревне, затем учился в знаменитом Ембаевском медресе. В советское время продолжил учебу в Казанском педагогическом институте, позже в аспирантуре. Научной деятельностью начал заниматься с 35 лет, работал старшим научным сотрудником, заведующим сектором народного творчества, директором Института языка, литературы, истории им. Г.Ибрагимова в г. Казани. В 1948 году защитил кандидатскую диссертацию на тему: «О сборе и изучении татарского фольклора отечественными и зарубежными учеными», а в 1969 году и докторскую диссертацию «Поэтическое творчество татарского народа». Заслуженный деятель науки ТАССР, лауреат Государственной премии Республики Татарстан им. Г.Тукая, он награжден орденом «Знак почета», медалями, почетными грамотами. (Умер 30 октября 1981 года в г. Казани).

С 1940 по 1967 годы им было организовано около 30 экспедиций по сбору татарского фольклора в 16 республиках и областях Советского Союза, с

компактным проживанием татарского населения. 115 участников экспедиций посетили с ним более 300 татарских деревень от Сергача Горьковской области до Барабинских степей Новосибирска. Собранные материалы обобщены, опубликованы в более ста статьях, 45 книгах, 11 из которых переведены на китайский, монгольский, словенский, болгарский, венгерский и другие языки мира. Самым большим результатом работы отдела фольклористики ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова является четырнадцатитомный «Свод татарского фольклора». Этот «Свод…» организован и начат ученым Х.Х.Ярми, три тома монографического исследования татарских сказок составлены им лично.

Особый интерес для исследователей вызывает книга «Иртешк***ә*** с***ә***ях***ә***т» («Путешествие на Иртыш»), составленная Мухаммедом Садри, по результатам экспедиции 1940 года, в которой участвовали Х.Ярми, С.Амиров, В.Ха***ж***иев и составитель труда.

Интересны исследования в данной области ученого-фольклориста Флоры Вагаповны Ахметовой-Урманче, которая также является представительницей сибирских татар. Флора Вагаповна Ахметова-Урманче – фольклорист, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова Академии наук РТ, кандидат филологических наук, лауреат Государственной премии им. Г.Тукая, заслуженный деятель культуры Республики Татарстан, родилась 23 мая 1935 г. в деревне Чебурга Тобольского района Тюменской области. Окончила Тобольское педагогическое училище, позже историко-филологическое отделение Тюменского педагогического института. Ее научная деятельность тесно связана с Казанью. Здесь она поступила в аспирантуру и под руководством Х.Ярмухаметова защитила диссертацию, посвященную проблемам использования и применения фольклора писателями в художественных произведениях. Долгие годы научно-исследовательской работы она посвятила самому сложному жанру в татарском эпосе – дастанам и баитам, среди которых знаковым является вышеназванный дастан «Идегей». Все фундаментальные серии: «Эпическое наследие народов Евразии» (Москва), «Фольклор народов Сибири» (Новосибирск), «Свод татарского фольклора» (Казань) – готовятся и выходят в свет с участием Ф.В.Ахметовой-Урманче. Она же подготовила к изданию на русском языке «Антологию фольклора сибирских татар». Именно она отдала много усилий изучению и анализу работ В.В.Радлова, в том числе его известного труда, посвященного устному народному творчеству татар, проживающих в Сибири.

Таким образом, в связи с тем, что процесс формирования сибирско-татарского народа сложен, его состав многокомпонентен, и устное народное творчество, которое является отражением жизни народа, богато и разнообразно как по своему жанровому составу, так по сюжетам и тематике.

Содержание программы

Фольклор и фольклористика. Введение. Понятие устного народного поэтического творчества, происхождение и значение термина «фольклор». Происхождение фольклора, первоначальные формы искусства. Особенности

устного народного творчества, связь фольклора с другими видами народного творчества: музыкой, играми, народным прикладным искусством. Значение фольклора как основы письменной художественной литературы. Фольклористика, как отдельная наука, повышение интереса к народному творчеству с начала X1X века, с ростом национального самосознания народа. К.Насыйри, Г.Тукай, Г.Ибрагимов о фольклоре.

Жанровый состав фольклора. Особенности жанровой классификации фольклора, классификация фольклора, данная Г.Ибрагимовым. Характеристика жанров: эпический, лирический, лиро-эпический, афористический жанры и народная драма.

Мифы, как древнейшая форма фольклора, характеристика жанра. Особенности происхождения мифов. Образы богов и божественных сил в тюркской мифологии. Сравнительная характеристика древнегреческой и тюркской мифологии.

Народная драма. Обрядовый фольклор. Происхождение и современное состояние обрядового фольклора. Календарные, семейно-бытовые и религиозные обряды. Обычаи, обряды и заговоры, связанные со временами года. Значение календарной обрядовой поэзии в истории развития народного творчества и народной жизни. Магическое значение обрядов. Слово, как магическая сила в заговорах и обрядовой поэзии.

Легенды и предания. Происхождение народных прозаических произведений с установкой на достоверность, и взаимоотношение со сказочной традицией. Особенности содержания и формы легенд и преданий. Сибирско-татарские легенды-предания о происхождении названий деревень, местностей, географических названий, легенды и предания об «астана», «О 366 шейхах, проповедавших Ислам в Сибири».

Сказки. Особенности сказок. Волшебные, бытовые сказки и сказки о животных. Нравственные идеалы, выраженные в волшебных сказках. Наиболее популярные сюжеты волшебных сказок. Отражение народной жизни, этиологии и эстетики исторического времени. Научные гипотезы о происхождении сказок о животных. Модальная проблематика сказок о животных, их композиция, стиль и язык. Близость бытовых сказок к реальной жизни народа.

Мэзэки. Мэзэки как особая форма эпического жанра. Особенности жанра, близость к реальной жизни. Отражение в них богатство языка, народной мудрости. Разнообразие тематики, художественные средства, сатирико-юмористический характер. Осмеяние в них невежества, глупости, жадности, грубости. Нравоучительное значение мэзэков. Мэзэки о Хадже Насретдине, отражение образа в тюркоязычном фольклоре.

Загадки. Малая форма народного творчества. Особенности их происхождения. Определение жанра. Происхождение загадок, роль слов-табу в их происхождении. Изображение в загадках мира земной природы. Разнообразие тематики загадок. Художественное изображение в загадках близкого человеку материально-предметного мира. Роль загадок в жизни и в труде татарского народа. Собирание и изучение загадок.

Пословицы и поговорки. Определение жанра. Обобщение в них народной мудрости, философии, этики, бытовой и трудовой жизни народа. Пословицы, как энциклопедия народных знаний, правил труда и жизненного поведения. Происхождение пословиц.

Баиты и мунаджаты. Баиты и мунаджаты, как особая форма лиро-эпического жанра, их особенности. Эпический и лирический характер баитов и мунаджатов. Схожесть и особенности этих народных произведений. Взгляд на происхождение и историческое развитие этого жанра.

Народные песни. Татарские народные песни, определение жанра. Особенности исторических, лирических, плясовых, игровых песен, частушек, их жанровые особенности. История собирания исторических песен, их схожесть с историческими баитами. Поэтика народных песен. Высокая художественность традиционных татарских песен.

Связь их содержания с трудом, отдыхом народа, с его эстетическими взглядами. Тематическое разнообразие и группы традиционных песен, их содержание.

Детский фольклор. Определение детского фольклора, его классификация по жанровым и функциональным признакам. Колыбельные песни, детские игровые песни, скороговорки, загадки, игры и др. Жанры детского фольклора. Роль в воспитании и развитии ребенка. Образность, стиль, юмористическое содержание детского фольклора. Н. Исанбет – собиратель детского фольклора.

Фольклор и литература. Роль народного поэтического языка в формировании литературного языка, его своеобразие. Значение фольклора как «колыбели» художественной литературы. Закономерность обращения татарских писателей к фольклорным темам, мотивам, образности языка. Творческое воздействие литературы на фольклор.

Связь татарского фольклора с фольклором других народов. Национальные особенности татарского устного поэтического творчества. Взаимосвязь и взаимопроникновение фольклора разных народов. Причины схожести отдельных жанров, сюжетов, героев и их различия, национальный колорит фольклора.

Фольклористика. История собирания устного творчества татарского народа народного. Роль Каюма Насыри, Габдуллы Тукая в изучении татарского фольклора. Деятельность В.В. Радлова в области фольклористики сибирских татар.

Татар халык әкиятләре

Әкиятләр – халык авыз иҗатының төп җанрларыннан берсе. Ул уйдырмага таянган, тылсымлы, маҗаралы яисә көнкүреш характерындагы эпик

сәнгать әсәре. Әкиятләрдә халыкның күп гасырлык тормыш тәҗрибәсеннән туган зирәклеге, тапкырлыгы, яхшылык һәм явызлык турында төшенчәләре тупланган, киләчәккә өмет һәм хыяллары чагылган. Әкият явызлыкны гаепли, гаделлекне, хаклыкны яклый, кешеләрне игелекле булырга өйрәтә. Әкиятләр бик борынгы заманнарда ук барлыкка килгән, шуңа күрә аларда кешеләрнең тормышка карашлары, дөньяны кабул итү рәвеше дә күренә. Әкиятләрдә төп урынны уйдырма-фантазия алып тора. Аларда вакыт һәм урын гәүдәләнеше дә бик үзенчәлекле: аларда төгәл урын да, вакыт та бирелми. Бу үзе үк экиятләрнең уйдырма нигезендә тууын күрсәтә.

Әкиятләр эчтәлеге, тематикасы буенча өч төркемгә бүленә:

- Хайваннар турындагы (о животных) әкиятләр;
- Тылсымлы (фантастические) әкиятләр;
- Көнкүреш (бытовые) әкиятләре.

Татар халкы авыз иҗатында хайваннар турындагы әкиятләр бик күп санлы түгел. Хайваннар турындагы әкиятләр жанрның гына түгел, гомумән фольклорның иң борынгы күренешләреннән санала. Аларның күләмнәре зур түгел, сюжет барышында вакыйгалар да бер генә тапкыр кабатлана.

Яшәешнең төп нигезе аучылык булган заманнарда кешеләр хайваннарның гадәтләрен, үз-үзләрен тотышларын, кыланышларын өйрәнгәннәр, бер-берсенә сөйләгәннәр. Шул рәвешле, хайваннар турындагы хикәяләр – әкиятләрнең нигезе формалаша башлаган. Кайбер борынгы әкиятләрнең нигезендә тотемистик карашлар салынган, ягъни берәр хайван аерым ыругның, токымның башлап җибәрүчесе, нигез салучысы дип каралган. Андый хайванны атырга, җәберләргә ярамаган, ул токымны саклый дип уйланылган.

Хайваннар турындагы әкиятләрдә төп геройлар – кыргый җанвалар, йорт хайваннары, кошлар. Боларда хайваннар кешеләр кебек үк сөйләшә, фикер йөртә, уйлый. Хайваннарда кешеләрнең аерым сыйфатлары чагылыш таба.

Халык телендә “Аю белән хатын”, “Хәйләкәр төлке”, “Шәрә бүре”, “Кәҗә белән сарык”, “Торна белән төлке” әкәятләре бүгенге көнгә кадәр сакланып килгән.

Тылсымлы әкиятләр халык прозасының иң зур өлешен алып тора. Халык иҗатының пөп сыйфатларыннан берсе – аның традиционлыгы, борынгыдан килгән төп сыйфатларны гасырлар буе үзгәрешсез дәвам иттерүе. Бу үзенчәлек зур күләмле әсәрләрдә аеруча яхшы саклана. Күләмнең зурлыгы тылсымлы әкиятләрдә борынгылык сыйфатларын гасырлар буе үзгәрешсез диярлек сакларга ярдәм итә. Шул сәбәпле монда борынгы мифология белән бәйле традицион карашлар да киң чагылыш таба. Мондыйлардан аеруча баланың балигъ булуын сыный торган йолалар (инициация) аеруча зур әһәмияткә ия булган. Инициация йоласының төп максаты – яшьүсмернең яшәүгә сәләтле булуын ачыклау. Алар тылсымлы әкиятләрдә дә чагылыш таба. Мондый әкиятләр мифологик характердагы борынгы хикәятләрдән башлангыч ала.

Тылсымлы әкиятләрнең төп геройлары – батырлар, тиз генә үсеп җитеп, ил гизергә чыгып китә. Юлда төрле сынаулар үтә, мифологик образлар (җен-пәриләр, аждаһа, юха еланнар) белән көрәшә, алар кулыннан берщр геройны (патша кызын, әнисен, патшаны һ.б.) коткара. Күп вакыйгалар җир асты

патшалыгында бара (Мәс.: «Ак бүре», «Камыр батыр», “Таңбатыр”, “Серле дага”, “Алтын кош”). Борынгы (архаик) әкиятләрдән татар халкында «Үги кыз» әкияте киң таралган.

Тылсымлы әкиятләр хәтердә кала торган традицион башлам белән башланып китә: “Борын-борын заманда, кара урман, калын таулар артында...” Вакыйгалар нигездә өч тапкыр кабатлана. Батырның тышкы кыяфәте, аеруча көче арттырып, төрле чамасыз гиперболалар аша сурәтләнә: “Чамасыз да гәүдәле, чамасыз да көчле булган, ди, ул җегет. Күрешим дисә, кешенең кулын имгәткән, атланыйм дисә, атның билен сындарган, көрәшләрдә моңа бытыр чыкмаган” (“Турай батыр”). Мондый әкиятләрдә күпсанлы тылсымлы хайваннар, кошлар, предметлар әкият батырына ярдәмгә килә. Аеруча ат образы еш очрый: ул канатлы акбүзат, яки җил җитмәс җирән бия дип сыйфатлана. Монардан тыш сәмруг кош, күгәрчен, тутый кошлар да геройның ярдәмчеләре була. Тылсымлы көзге, тылсымлы тарак, тылсымлы курай һ.б. шундый предметлар әкият батырына дошманнардан котылырга ярдәм итә.

Тормыш-көнкүреш әкиятләре күпкә аңлаешлырак, гадиерәк, чөнки алардагы вакыйгалар тормышка якынрак тора. Татар халкында киң татаралган «Бай белән ярлы», «Саран белән юмарт», «Өч кыз», «Васыят», “Зирәк карт” кебек әкиятләр ***гыйбрәтле әкиятләр*** дип йөртелә, Аларда нәсыйхәт (нравоучение), өйрәтү беренче планга чыга. Ләкин ул читләп әйтү, киная (иносказание) аша җиткерелә.

Икенче төркем әкиятләрне ***маҗаралы әкиятләр*** дип атыйлар. Мәс. “Патша һәм карак”, “Хәйләкәр Таз”, “Патша кияве солдат” әкиятләре шундыйлар. Мондый әкиятләрдә маҗаралар җир тормышы белән бәйләнгән.

Тормыш-көнкүреш әкиятләренең тагын бер төркемен ***юмористик әкиятләр*** алып тора. “Хәйләкәр патша”, “Юаш кияү”, “Алдар” дигән әкиятләр шундыйларга керә. Алар эчтәлекләре белән мәзәкләргә якын, максаты – кешенең аерым кимчелекләрен фаш итү, алардан җиңелчә генә көлү.

Сатирик әкиятләр исә ачы көлү, аеруча халыкны изеп яшәүче өстен катлау вәкилләренең саранлыгын, явызлыгын, үзен башкалардан өстен тотуын фаш итеп сөйләнгән әкиятләр байтак. “Абага чәчәге”, “Тапкыр кыз” “Кыю Шомбай” әкиятләре шундый.

Әкиятләр – сүз сәнгатенең аеруча киң таралган һәм үзенчәлекле бер төре. Аларда тормыштагы аерым хәлләргә, кешеләрнең аерым сыйфатларына мөнәсәбәт, тылсым көче белән тормышны җиңеләйтергә омтылыш, тирә-якка, хаваннанар дөньясына караш чагылыш таба. Әкиятләрдә халыкның тел байлыгы, сүз уйнату, гыйбрәтле сүз төзмәләре, мәкаль-әйтемнәр, хәтта табышмаклар да очрый.

Халык әкиятләре бүгенге көндә тәрбияви максатлардан чыгып файдаланыла. Ул баланы рухи һәм физик яктан чыныктыру максатын башкара, акыллы, зирәк, тапкыр, кешелекле, ярдәмчел булырга өйрәтә.

Өстәмә әдәбият:

1. Урманче Ф. Татар халык иҗаты. Югары уку йортлары һәм колледжлар өчен дәреслек/ Ф.Урманче. – Казан: Мәгариф, 2002.

2. Ярми Х. Татар халкының поэтик иҗаты (Әкиятләр). – Казан, 1967
3. Исламов Ф. Мәктәптә халык иҗаты әсәрләрен өйрәнү.– Казан, 1988.-Б.14-36.
4. Татар халык иҗаты. Әкиятләр. 1том. – Казан, 1977.
5. Татар халык иҗаты. Әкиятләр. 2 том. – Казан, 1978.
6. Татар халык иҗаты. Әкиятләр. 3 том. – Казан, 1981.
7. Яшәгән ди, булган ди: Әкиятләр. – Казан, 2000.
8. Татар халык әкиятләре / Төз.- Х.Ярми, Х. Гатина. – Казан, 1999.
9. Иртешкә сәяхәт / Төз. Мөхәммәт Садри. – Казан, 1989.
10. Көмеш сылу. Әкиятләр. – Казан, 1992.
11. Ленский Марк. Әсхәт һәм урман кызы (Себертатар легендалары мотивлары буенча). – Казан, 1996.

Афористик (кыска) жанр

Афоризм – грек теленнән – әйтелгән сүз, әйтем дигән мәгънәне аңлата. Фольклордан аермалы буларак, аның авторы билгеле була. Афоризм – билгеле бер автор, галим, язучы, философ тарафыннан камил, төзек җөмлә белән әйтелгән, тирән фикергә, кәтелмәгән эчтәлеккә ия булган сүзләр тезмәсе. Афоризмнарны хикмәтле сүз яки канатлы сүз дип тә атыйлар. (Мәс. “Сүз чыгар галимнәрдән хикмәт белән” М.Акмулла).

Афористик (яки кыска жанр – малый жанр) жанр төренә халык иҗатының мәкаль, әйтем, табышмаклары керә.

Нәкый Исәнбәт мәкальләргә түбәндәге билгеләмә бирә: “Мәкаль – сөйләшкәндә сүзгә ямь һәм куәт бирү өчен көнкүрештә күп сыналган дәлил яки шигъри мисал урынында әйтелеп йөртелә торган, кыска, ләкин гомуми бер тирән мәгънәне эченә алган төгәл җөмләле халык хикмәте әсәре”. Мәкаль һәм әйтемнәр халык иҗаты әсәрләре дип саналса да, нигездә аерым кеше тарафыннан оста итеп әйтелгән сүз ул, ләкин вакытлар үтеп, алар телдә камилләшә барган һәм авторын югалтып, халык гыйбарәсенә әверелгән. Мәкаль формасын алган хикмәтле сүзтөзмәләрне әкиятләр, дастаннар, халык җырлары эчендә дә очратырга мөмкин.

Мәкальләрнең яшь буынны, гомумән халыкны әхлакый тәрбияләүдә роле аеруча зур. Тематик төркемнәргә бүлгәндә дә, кешенең рухи сыйфатларына, холык-фигыленә (характер), әдәп-әхлакка караган төркемнәр аерыла. (“Батырлык кыяфәттә түгел, йөрәктә”) Болардан тыш мәкаль-әйтемнәрнең уку-белем алу, акыллы яки надан булу, хезмәт һәм ял, тырышлык һәм ялкаулык кебек тематик төркемнәре бар. (“Акылсызга әйткән сүз – агып киткән су кебек, акыллыга әйткән сүз – кулга кунган кош кебек”). Тыйнаклык, сабырлык, юмартлык кебек сыйфатларны мактап әйтелгән мәкалҗ-әйтемнәр дә халык телендә бик күп. (“Сабыр иткән – морадына ирешкән”).

Хикмәтле, тирән фикерле мәкальләр җитди фәлсәфи фикер нәтиҗәсендә туа. Бик борынгыдан килгән бу төр фольклор әсәрләрендә халыкның акылы, тормыш тәҗрибәсе тупланган, тормыштагы вакыйгаларга бәя бирү дә урын алган.

Әйтемнәр кайбер сыйфатлары белән мәкальләргә якын тора, аерым җыентыкларда бу ике әсәрне (мәкаль-әйтем дип) бергә бирү очраклары да еш

була. Мәкаль шикелле үк әйтемгә дә текстның тотрыклы булуы хас, ул да сөйләмне сәнгатьчә бизәү, аның эмоциональ көчен арттыру өчен хезмәт итә. Әйтемнәрнең формасы, күләме дә, функцияләре дә гадирәк, алар гадәттә кыска гына бер җөмләдән тора. Әйтемнәрдә мәкальләрдә булган дидактик гомумиләштерү, хөкем-нәтиҗә чыгару булмый. (Мәс. “Ай күрде, кояш алды”, “Ничә җәйләр, ничә кышлар”, “Кызыл кар яугач”). Әйтем – сөйләмнең билгеле бер өлеше, кыйпылчыгы гына, чөнки аерым кулланылганда аларның мәгънәсе аңлашылып та бетмәскә мөмкин. Шуңа күрә әйтемнәрне кирәк урында гына кулланырга кирәк, ул контекстан гына аңлашыла. Еш кына әйтемнәрнең күчерелмә мәгънәсен аңлау өчен, аларның чыганагын, нинди мәзәк, мәсәл, тарихи яки көнкүреш вакыйгасы нигезендә барлыкка килүен ачыкларга туры килә. Мәс. “Абага чәчәк атканда” дигән әйтемнең мәгънәсен аңлау өчен “Абага чәчәге” экиятен белү кирәк. Шуннын чыгып, бу әйтемдә беркайчан да булмас хәл, яки бик-бик сирәк була торган хәл турында сөйләнгәне аңлашыла.

Болардан тыш афористик жанрга ***канатлы сүзләр, юраулар, алкышлар*** (изге теләкләр) да керә.

Табышмаклар

Табышмаклар халыкның абстракт фикерләве нәтиҗәсендә туган фольклор әсәре. Аның килеп чыгышын галимнән “яшерен тел” яки табу сүзләр белән аңлаталар. Табу сүзләр дип, билгеле бер шартларда исемнәрен турыдан-туры әйтергә ярамаган сүзләр аталган. Аеруча ауга чыгар алдыннан аучылар киекләрнең (үзләре ауга чыга торган җанварларның) исемен атамаска тырышканнар. Шул рәвешле алмаш (икенче) исемнәр барлыкка килгән. Мәс. Аюны – урман хуҗасы, карт яки бабай дип атау хәзер дә еш очрый. Еланны – таяк яки каеш, таш дип атау бүген дә дәвам итә.

Табышмаклар башка үзенә якын әсәрләрдән аермалы буларак, мәҗбүри рәвештә ике мөстәкыйль өлештән – табышмак текстыннан һәм җаваптан тора. Табышмаклар чәчмә формада да, ике, өч, дүрт юллы шигырь формасында да була.

Табышмаклар өч зур төркемгә бүлек карала: ***метафорик табышмаклар, сорау һәм арифметик табышмаклар.***

Метафорик табышмаклар иң зур төркемне тәшкил итә. Н.Исәнбәт метафора сүзен “алмаштыру” дип атый. Мәс. “Тау аркылы ук аттым, аткан саен югалттым” – яшен ату күренеше ук ату күренеше белән алмаштырыла. Табышмакларда еш очрый торган ***аллегорияне*** галим “кинаялэп сөйләү” дип аңлата. Аллегориянең асылы – абстракт бер фикерне яисә төшенчәне чынбарлыктагы конкрет бер күренеш яки әйбер (предмет) белән алыштыру. Мәс. “Ялган” дигән төшенчә табышмакта: “Сөрмәгән җир өстендә,/ Үсмәгән иген астында,/ Тумаган куян йөгерә” дип бирелә.

Метафорик табышмакларда еш очрый торган тагын бер шигъри алым – ***чагыштыру***. Бу очракта бер күренеш яки төшенчә икенчесе белән чагыштырыла. (Мәс. “Үзе яшел чирәмдәй/, Койрыгы чиккән келәмдәй/, Чук-чуклы калфак кигән/, Безгә ерактан килгән.” – Тутый кош.)

Шулай ук табышмаклар ***метонимия*** ярдәмендә дә ясала. Бу очракта әйбер яки күренеш ниндидер эчкебәйләнеше булган икенче бер сүз белән атала. Мәс.: “Тишек тимергә каен үскән” – балта сабы.

Еш кына метафорик табышмакларда авыз иjaртемнәре дә кулланыла.

Татар фольклорында сорау табышмакларының саны бик аз. Боларның төп үзенчәлеге сораугa дөрес җавап бирү түгел, ә шул сорауның эчтәлеген дөрес аңлауда. Сорау сүзнең күп мәгънәле булуына корылган, сорауның мәгънәсен аңламаганда, аңа җавап та табып булмый. Мәс.: “Нинди савыттан эчеп булмый” – җавап: буш савыттан.

Арифметик табышмакларга сәер яңгыраш, гадәти булмаган хәлләр хас. (“Бер имәндә өч ботак, ботак чаен өч алма, барлыгы ничә алма” – җавабы: имәндә агач үсми).

Табышмакларның эчтәлегендә халыкның конкүреше, тормышы, яшәү рәвеше чагылыш таба. Көндәлек тормышта кешене кызыксындырган әйберләр турында гына табышмаклар туган. Бүгенге көндә табышмаклар тәрбияви-эстетик функция башкара. Балаларны зирәклеккә, күзәтүчән булырга, обстракт фикер йөртә белергә өйрәтә.

Өстәмә әдәбият:

1. ***Аз сүз белән күпне әйт // Мәгариф, 1999. - № 5.***
2. ***Ярми Х. Татар халкының поэтик иҗаты / Мәкаль-әйтемнәр. – Казан, 1967.***
3. ***Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре һәм әйтемнәре. 3 томда. – Казан, 1 том – 1959; 2 том – 1964; 3 том - 1967.***
4. ***Татар халык иҗаты. Балалар фольклоры / Җыючы Н.Исәнбәт. – Казан, 1989.***
5. ***Исламов Ф. Мәктәптә халык иҗаты әсәрләрен өйрәнү.– Казан, 1988.- Б.57-67.***
6. ***Халыкның күңел җимешләре // Мәгариф, 1995. - №6.***
7. ***Татар халык иҗаты. Табышмаклар. – Казан. – 1977.***
8. ***Исламов Ф. Мәктәптә халык иҗаты әсәрләрен өйрәнү.– Казан, 1988.- Б.67-76.***
9. ***Үсемлекләр турында табышмаклар // Мәгариф, 1992. - № 6. – Б.43***
10. ***Нәрсә соң ул, кем белә? // Мәгариф, 1992. - № 4.***
11. ***Алма-салма-чалма // Мәгариф, 1993. - №1. – Б.26.***
12. ***Табышмак әйтәм, тап // Мәгариф, 1999. - № 5. – Б.77.***

Йола фольклоры

Борынгы заманда кеше тормышында төрле ышанулар, мифологик карашлар, соңрак чорда гореф-гадәтләр формалашкан. Кешедә үзенең киләчәге турында уйлау, аңа уңай йогынты ясау теләге туган.

Кешеләрнең (гаилә, ыгу, токым) тормышында иң җитди вакытларында үткәрелә торган традиөион гамәлләр йола дип атала.

Бүгенге көндә йола фольклоры халыкның милли гореф-гадәтләрен, йола-традицияләрен, бәйрәмнәрен үз өченә ала. Икенче төрле халык драмасы дип

аталган бу жанр татар фольклорының катлаулы һәм кызыклы төркеме. Фольклорның бу төркеме халыкның яшәү рәвеше, җәмгыятьтә үз-үзеңне тоту нормалары белән дә тыгыз бәйләнгән. Теләсә нинди йола үткәрүнең дә нигезендә уңыш, исәнлек, мул тормыш, бәхетле киләчәк теләү ята:

Йола фольклоры үзенчәлекләре, үткәрелү максаты буенча берничә төркемгә бүленә:

- календарь йолалар;
- гаилә-көнкүреш йолалары;
- дини йолалар.

Календарь йолалар ел фасылы, ягъни халык календаре белән бәйләнгән. Аларның традицион үткәрү вакыты бар. Татар халкында ел вакытлары белән бәйрәмнәр күп. Алар нигездә яз башына – табигатьнең кышкы йокыдан уянган, яңарган вакытына; һәм көз көннәренә – уңыш өлгергән чакка, муллык вакытына туры килә. “Сабантуй”, “Карга боткасы”, “Әмәл” (“Нәүрүз”), “Боз озату” кебек йолаларның нигезендә халыкның яз җитүгә шатлануы, өмете, шуның белән бәйле рәвештә теләк теләве ята. Яңа елны каршылау белән бәйле Нәүрүз бәйрәме – 21 мартта (яз башындагы көн һәм төннең озынлыгы тигезләшкән көн) Шәрыкъ илләрендә, шул исәптән Россиянең төрки халыкларында да уздырылган. (Нәүрүз – фарсы-таҗик телләрендә *Яңа көн* мәгүнәсен белдергән). Бәйрәм вакытында Яңа елны каршалау җырлары башкарылган, теләкләр әйтелгән. 18 гасырлан башлап татарларда да Яңа елны каршы алу Юлиан календаре нигезендә декабрҗ аенда үткәрелә һәм Нардуган исеме белән аталып йөртелә башлаган. Бу көннәрдә теләкләр теләнгән, уеннар башкарылган, фал ачу (гадания) үткәрелгән.

Язгы эшләр белән бәйле бәйрәмнәрнең иң зурысы – Сабантуй. Бу бәйрәмнең бик борынга варианты төрле этаплардан торган: балаларның өйдән-өйгә кереп җыйган ярмалардан ботка пешерү; балаларның буялган йомырка җыюы; атка атланган егетләрнең йомырка җыюы һүм елга буенда яки урманда сыйлануы; төрле киемнәргә киенгән ирләрнең йомырка җыюы; Сабантуйга бүләкләр җыю; ярышлар уздыру; яшҗләрнең кичке күңел ачулары.

Икенче вариант гадиерәк: мәйдан бәйрәменә 10 көн кала ат чабышлары үткәрү; балаларның буялган йомырка җыюы; мәйдан; яшҗләрнең кичке күңел ачулары.

Бүгенге көннәрдә Сабантуй үзенең борынгы билгеләрен югалтып, күңел ачу бәйрәме төсен ала.

Өмәләр – йола фольклорының календарь йолалар һәм гаилә-көнкүреш йолалары арасында торучы жанр. Өмәләрнең төп үзенчәлеге – аның хуҗалык эшләре белән бәйле булуында. Өмәләр аерым ел вакыты белән бәйле рәвештә үткәрелә. Мәсәлән, каз өмәсе, өй күтәрү өмәсе, киндер сугу, печән җыю өмәсе һ.б.

Гаилә-көнкүреш йолалары кеше тормышында булган иң җаваплы чорлар белән бәйләнгән. Ул: туу, мөстәкыйль тормыш кору һәм кешенең үлеме белән бәйләнгән йолаларны үз эченә ала.

Болар арасында иң кызыклы һәм катлаулысы – туй йоласы. Ул үзе берничә этаптан тора: ярәшү, никах, туй, күч күчерү.

Болардан тыш гаилә-конкүреш йолаларына өй туе (яңа өй төзү белән бәйле) , аулак өй (кызларның бер өйдә җыелып ял итүе), каз өмәсе (көз көне казлар өлгерәч бергәләп казлар йөлку белән бәйле), уртак аш, исем кушу (яңа туган балага исем кушу белән бәйле йолалар), кузайтын (ерак юлдан кайткан кеше хөрмәтерә үткәрелгән аш) һ.б. керә.

Милли йолалар җәмгыять вәкилләрен тәрбияләү, күп гасырлар буенча кабул ителгән "язылмаган" кануннар ролен башкара, яшәешне билгеле бер тәртипкә салу максатын тормышка ашыра.

Өстәмә әдәбият:

1. ***Баязитова Ф.С. Себер татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкүреш, йола терминологиясе һәм фольклор. – Казан, 2001.***
2. ***Баязитова Ф.С. Гомернең өч туе. – Казан, 1992.***
3. ***Баязитова Ф.С. Татар халкының бәйрәм һәм көнкүреш йолалары. – Казан, 1995.***
4. ***Ислам йолалары. – Казан, 1992.***
5. ***Уразман Р. Татар халкының йолалары һәм бәйрәмнәре. – Казан, 1992.***
6. ***Урманче Ф. Татар халык иҗаты. – Казан, 2002.***
7. ***Мөхәммәтҗанов Р. Ел фасылларына бәйле йолалар һәм җырлар // Казан утлары. – 1992. - № 1.***
8. ***Нәүрүз // Яңарыш, 1996. – 4 сан.***

Легендалар һәм риваятьләр

Ерак заманнардан безнең көннәргә кадәр килеп җиткән фольклор җанрлары арасында иҗтимагый әһәмияте ягыннан беренче урынны халык эпосы алып тора. Шулардан риваятьләр һәм легендалар аеруча зур игътибарга лаек. Шулай булса да бүгенге фольклористика фәнендә бу ике җанрның конкрет билгеләмәсе юк. Ләкин галимнәр аларны кайбер билгеләре буенча аеруны тәкъдим итәләр. Танылган галимнәр В.Я. Пропп, В.П. Аникин һ.б. фольклорчылар фикеренчә риваятьнең кайбер үзенчәлекләре төгәл билгеле. Барыннан да элек риваять тарихта булган һәм халык күңелендә яхшы сакланып калган вакыйгалар, үткән заманда яшәгән тарихи шәхесләр, борынгы шәһәрләр, авыллар, таулар, елгалар, күлләр, истәлекле урыннар, аларның килеп чыгышы хакында сөйли. Тарихи вакыйгаларны яки шәхесләрне үзе күргән кеше сөйләгән очракта, бу әсәр риваять була алмый. Риваятьнең эчтәлеге аның сөйләү вакытыннан ерак торырга тиеш. Шулай ук, риваять тарихи вакыйгаларның башлану, оешу, булу вакытын, шартларын, сәбәбен күрсәтергә тиеш. Димәк, ***риваять*** – халыкта киң таралган эпик хикәя; ул тарихта булган конкрет вакыйгалар, тормыш хәлләре, фактлар, тарихи шәхесләр, шәһәр, авыл һәм башка урыннар белән бәйле мәгълуматларны һәркем ышанырдай итеп тасвирлауга нигезләнә.

Халык прозасының бу төр әсәрләре нигездә ике төркемгә: ***тарихи*** һәм ***топонимик*** риваятьләргә бүленә.

Риваятьләрдән аермалы буларак, ***легендаларда*** уйдырма шактый киң кулланыла. Бу уйдырма дини карашлар, күп очракта ислам идеологиясе һәм мифологиясе, шулай ук халыкның тормышка ашмас соөиаль-утопик хыяллары

белән бәйләнгән була. Шул үзенчәлекләренә карап, легендалар да ике төркемгә: ***дини*** һәм ***соөиаль-утопик*** ленендаларга бүлеп йөртелә.

Себер татарлары фольклорында атаклы галим Николай Федорович Катанов тарафыннан язып калдырылган һәм Тубыл дәүләт тарих-архитектура музей-тыюлыгы (Тобольский государственный историко-архитектурный музей-заповедник) архивларында саклана торган «Тубыл татарларының көчле патша Аксак Тимер турында риваятьләре” («Предания тобольских татар о грозном царе Тамерлане»), “Тубыл татарларының Мөхәммәт өммәтеннән дин таратучыларның Искергә килүе турында риваятьләре” («Предания тобольских татар о прибытии Мухамедданских проповедников в г. Искер»), “Тубыл татарларының кыргыз халкының килеп чыгышы турында риваятьләре” («Предания тобольских татар о происхождении киргизского народа»), “Тубыл татарларының Күчем һәм Ермак турында риваятьләре” («Предания тобольских татар о Кучуме и Ермаке») һ.б. риваятҗләр бар.

Бу яктан караланда Себергә ислам динен таратырга килгән шәехләр исемнәре белән бәйле риваятьләр аеруча игътибарга лаеклы. Н.Ф.Катанов язып калдырган һәм 1903 елда Казан университетының гыйльми язмаларында («Ученые записки Казанского университета»), ә 1904 елда Тубыл губерна музее елъязмасында («Ежегодник Тобольского губернского музея», 14 выпуск) бастырылган “Шәех Багаветдин эшен дәвам иттерүчеләрнең Көнбатыш Себер халкы арасында уздырган дин өчен көрәше” («О религиозных войнах учеников шейха Багауддина против инородцев Западной Сибири») мәкаләсендә 29 астана – изге каберлекләр искә алына.

Бүгенге көнгә кадәр шәехләр исемнәре, алар күмелгән җир – астаналар белән бәйле күпсанлы риваятьләр һәм легендалар саклана. Гомерен халык арасында йөреп, авыз иҗаты әсәрләрен теркәүгә багышлаган Әсхат Ниязов тарафыннан мондый әсәрләрнең төрле вариантлары язып калдырылган. Мисәлән аның тарафыннан «Писәләй-шык пелгән эшләре» («Деяния, которые мог совершить шейх Бизелей») легендасында бу шәехнең белемле, гайре көчле кеше булуы турында сөйләнә: «Писәләй-шык эшгәрә угымышлы әүлия, сигырцы булган имеш. Ул кешеләрне төрле аурулартан төсәтә алган һәм пәриләргә, шайтаннарга печән чаптырткан, иләк пелән агац мүцкәгә су ташытган, комнан арган та иштергән. Шәех үлгәц, кешеләр аны олылап күмгәннәр. Хәзерге көнтә тә Кайнаул авылыннан ерак түгел «Изге йер» дигән йир бар. Шунда кирбецтән өелгән астананы йакшылар йаткан йер тип йөртәтләр».

Ә. Ниязов әйтүе буенча, халык бу урында изгеләр рухына дога кыла һәм көмеш акча калдыра: «Монта кеше дога кылырга киләте, киртмәләрнең алтты мөйәшендә көмеш акча калтырат».

Халык астаналарны изге урын дип саный һәм монда яман уйлар, яман сүзләр белән килүне тыя: «…пер урыс атай-сатай йаманныкка алты мөешле киртмәне үртәпейепте. Игенце көнне үк ул урыс сергелтәк пулып аурып китепте, шуннан пер ай эцентә үлеп тә китепте. Ул ук йәйтә паллары пер-переннән суң үлеп китәтләр. Ә пер паласы ике көн тартышып йатканнан суң,

кешеләргә пылай тип әйтепте: «Песнең атапыс эшгәрә йуан йалгышлык кылты, пашгаларга та әйтең, инте ицкем алай кыйланмасын»,- тип».

Җыелган материаллар арасында астаналарны җимергән, җирләрен сөреп ташлаган кешеләр язмышы хакында сөйләнгәннәре дә бар. Бу очракта алар кичектергесез җәза алганнар: я каты авыруга дучар булганнар, я тиз арада үлеп үк киткәннәр. Мондый очракларда легендаларда астаналарның “хуҗалары” башка, тынычрак урынга күчеп китәләр дип әйтелә.

Н.Ф.Катанова тәрҗемә иткән язмаларда да бу урыннарны борчымаска, сакларга киңәш ителә: «Покорнейше просим, чтобы святые могилы оберегались неукоснительно… для того чтоб шейхи не разгневались на них и чтобы не осрамили ни их, ни потомства их!» [Катанов 1904]. Астаналарның тарихын өйрәнүче Рахимов шундый фикерне яза: «Почитание шейхов и изучение их жития, паломничество к могилам миссионеров, институт хранителей мавзолеев, поучительные истории в фольклоре сибирских татар, схожие по стилю и сюжету сказаниями странствующих шейхов, сохранившуюся даже после их смерти, вера в сновидения, как в мост между мирским и духовным, наставления – адабы являются связующим звеном суфизма и традиционного ислама сибирских татар» [Рахимов 2006: 29].

Себер татарларында шулай ук ерак тарихлардан килгән проза әсәрләре – топонимик риваятьләр һәм легендалар да саклана. Халык телендә сакланып калган күпсанлы материалларда себер-татар авылларының тарихы, килеп чыгышы турында кызыклы фикерләр тупланган. Аларның кайберләрендә тарихи-документаль расланган фикерләр, кайберләрендә тарих турында поэтик күзаллау чагылыш таба. Тубыл районының Вәчир, Лаемтамак, Нешшә, Носкы, Вагай районының Супра, Ешаер, Катангуй, Ялутор районыннан Атъял авыллары, Омск өлкәсенең Ишемтамак районы Тюрметяк, Ашеван авыллары исемнәре белән бәйле риваять һәм легендалар кызыклы.

Риваятьләрдән аермалы буларак, легендаларда уйдырма – ул художество чарасы түгел, ә аның эчтәлеге. Мәсәлән, Ә Ниязов тарафыннан язып алынган себертатар әсәре “Яшел кызлар” («Зеленые девушки») легенда дип каралса, “Өч йөз баш имәс кызлар көрәше” («О бунте трехсот непокорных девушек») риваять дип исәпләнә ала.

Өстәмә әдәбият:

1. Урманче Ф. Татар халык иҗаты. Югары уку йортлары һәм колледжлар өчен дәреслек / Ф.Урманче. – Казан: Мәгариф, 2002.
2. Гилязутдинов С.М. Татарские исторические предания и легенды и их художественные особенности. – Казань, 2000.

Халык җырлары

Җырлар – халык иҗатының иң киң таралган бер төркеме. Халкыбызның күңел кичерешләрен, тормышка һәм анда булган вакыйгаларга мөнәсәбәтен белдергән, аерым көй-моң белән башкарыла торган, лирик характердагы, шигъри формадагы әсәрләр җырлар дип атала. Алар турында халкыбызның талантлы шагыйре: “Халык җырлары халык күңеленең мәңге тутыкмас вә күгәрмәс, саф вә раушан көзгеседер”,- дип яза.

Эчтәлеге, яшәү һәм кулланылу даирәсен исәпкә алып, халык җырлары тарихи, лирик, уен-бию җырларына, такмаклар, кысла җырлар төркемнәренә бүлеп карала.

Тарихи җырлар күпсанлы түгел, аларны бәетләрдән аерып өйрәнү дә әле ХХ гасырның икенче яртысында гына башланды. Ләкин алар халыкның таризхын, тарихта булган шәхесләрне чагылдыру ягыннан әһәмиятле. Шундыйлардан, ерак тарихларга караган, "Болгар иленең кызлары", "Болгар ятимәләре", "Тоткын Сөембикә җыруы", "Салават", Бәхтияр Канкаев", "Көзге ачы җилләрдә" һ.б. җырлар билгеле.

Лирик җырлар төркеменә тарихи вакыйгаларга һәм йолаларга бәйле булмаган җырлар керә. Тематикасы буенча алар күп төрле: туган ил, туган җир турында; хатын-кыз язмышы, сөю-мәхәббәт турында, дуслык-туганлык турында, мәҗлес җырлары, шаян эчтәлекле җырлар киң таралган.

Лирик озын җырларда халыкның күңел моңы, бөтен кичерешләре аеруча киң чагылыш таба. "Кара урман", "Бөдрә тал", "Салкын чишмә", "Каз канаты", "Зәңгәр шәл" шундыйлардан. Татар халык җырларныда, гарәттә, баштагы ике юл табигатҗтәге берәр күренешне чагылдырса, соңгы ике юлда лирик геройның рухи халәте бирелә.

Уен-бию җырлары һәм такмаклар халыкның күңел ачу йолалары белән бәйле. Җыр, музыка, бию белән аралашкан уеннарның үзенә караган билгеле бер көе-җыры булган. Күп очракта мондый уеннар җыр исеме белән дә аталып йөртелгән.

В.В. Радловның «Үрнәкләр…», («Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи») хезмәтенең IY томында себер татарлары арасында тупланган 29 җыр тексты да теркәлгән. Шуларның бише җыючы тарафыннан бәет дип аталган. Бүгенге фолҗклористикада бәетләр сюҗетында вакыйгалар булуы белән характерлана. Бу үрнәкләрдә дә беркүпме вакыйгалалак чагылыш таба, мәсәлән:

«Золым бел***ә***н аердылар,
кара к***ү***зем, илла***һ***и»
«алыстан карап к***ү***рен***ә/***
баструкны***ң*** пиекл***ә***й кашлары»

Монда тупланган 10 җырны («Күчем», «Ху***җ***аш», «Атулы батыр», «Мырза дус», «С***ә***ет», «Ак Бога», «***Ә***бел Касыйм» һәм башкалар) тарихи җырлар төркеменә кертеп карала ала.

«Бурихан» дип аталган җыр В.В.Радлов тарафыннан Саускан һәм Ишем Тамак авылларында язып алынган. ХХ гасырда галимнәр бу җырның төрле вариантларын Вагай районының Юрмы, К***ә***еш, Кундан, Тубыл районының Лаймы, Лаемтамак, К***ү***кр***ә***нде авылларныда язып алына. Бу җырлар халык тарихы, этнографиясе, теле буенча да кызыклы материал булып тора.

Мин ***ү***лс***ә***м, табутымны такта куе***ң***…
Й***ө***земне кыбла сары ацык куе***ң***.

Йола җырларыннан бу җыентыкта Р***ә***гес авылыннан язып алынган «Кия***ү*** йыр» һәм «***Үлә******ң*** даш» теркәлгән. Әле йөз елдан соң оештырылган экспедиөияләрдә дә Күкрәнде авылында туй вакытында кулланыла торган

«Кияү йыр» язып алынган. «Шәмчырак» җыры туйны каршы алу вакытында кулланылган:

Шәмчыракның янганындин
Янмаганы яктырак.
Бивафа яр булганиндин
Булмаганы яхшырак.
Сән килереңне белмәдем,
Чыгып юлга тормадым.
Тотылып тора минем телем,
Хуш килепсез, димәдем.

Шул рәвешле җырларда халыкның яшәү-тормыш итү белән бәйле булган хис-кичерешләре, куңел халәте чагылыш таба.

Өстәмә әдәбият:

1. Татар халык җырлары. – Казан: Таткитнәшр., 1991.
2. Халкымның күңел җимешләре // Мәгариф, 1995. - №6.
3. ***Миңнуллин К. Җырның ертыгы юк... // Казан утлары, 2001.- №7. - Б.184-189.***
4. ***Татар халык җырлары. Казан, 1991.***
5. ***Исламов Ф. Мәктәптә халык иҗаты әсәрләрен өйрәнү. – Казан, 1988. – 36-56***
6. ***Миңнуллин К. Җырларда лирик эндәшләр // Мәгариф.-2001.- №5.- Б.12-13.***
7. ***Тарихи һәм лирик җырлар. (Кереш мәкалә: И.Надиров). Казан, 1988.***
8. ***Йола һәм уен җырлары. (Кереш мәкалә: И.Надиров). Казан, 1980;***

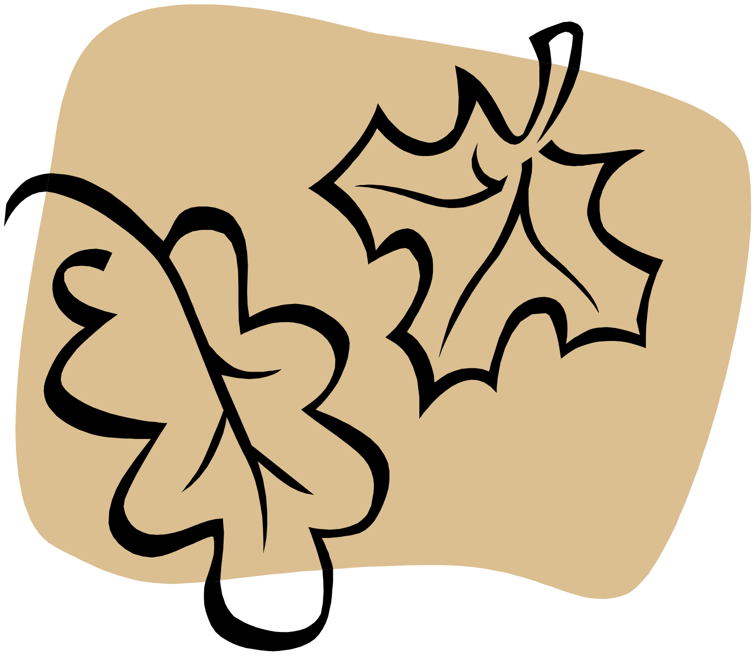

Примерные вопросы для докладов, выступлений учащихся по результатам кружковой работы по теме «Татарское устное народное творчество»

1. ***Халыкның сүз сәнгате буларак фольклор, иҗат ителү һәм яшәү характеры.***
2. ***Халык драмасы жанрының үзенчәлеге. Календарь йолалары, аларның төрләре, үткәрү максатлары, яшәү рәвеше. Гаилә-көнкүреш йолалары, аларның төрләре. Йолаларның кеше тормышындагы роле.***
3. ***Халык тормышында дини йолалар, аларның килеп чыгышы. Аларның дини тәрбия бирүдәге роле.***
4. ***Риваять һәм легендалар, жанрга характеристика. Аларда чынбарлык һәм уйдырма бәйләнеше. Җирле легенда-риваятьләр.***
5. ***Халык иҗатының киң таралган жанры буларак әкиятләр. Аларның аллегорик характеры, композиөион төзелеш үзенчәлеге, тематик төркемчәләре. Әкиятләрдә халык идеалы чагылышы.***
6. ***Кече жанр әсәрләре, аларның төп үзенчәлекләре, эстетик функциясе, поэтикасы. Табышмакларның жанр үзенчәлекләре, төркемнәре. Табышмакларның бала тәрбияләүдәге роле.***
7. ***Лирик һәм лиро-эпик жанр әсәрләре. Тарихи, лирик, уен-бию җырлары, аларның жанр үзенчәлеге. Җырларда эмоциональлек, образлылык. Кыска җырлар, бию такмаклары, аларның жанр үзенчәлеге, көй белән бәйләнеше. Кыска җырларның тематик төркемнәре, поэтикасы.***
8. ***Бәетләр, аларных жанр үзенчәлеге, лиро-эпик характеры, кеше психологиясе чагылышы. Шәхси бәетләр, тарихи һәм хәрби бәетләр. Бәет һәм мөнәҗәтләрнең жанр үзенчәлеге, охшаш һәм аермалы яклары. Аларда тормыш мәгънәсе турында уйланулар, халык тарихының чагылышы.***
9. ***Балалар фольклоры, аларның иҗат ителү һәм яшәү рәвеше. Уеннар: сүзле, хәрәкәтле һәм җырлы-биюле уеннарның бала тәрбияләүдәге роле.***
10. ***Татар халык иҗатын өйрәнүнең әһәмияте, аның халык телен, тарихын, дөньяга карашларын чагылдыру ягыннан кыйммәте. Халык педагогикасының нигезе буларак, фольклорның тәрбияви әһәмияте.***

Практическая часть организации работы кружка по изучению устного народного творчества

Проведение кружковой работы, направленной на знакомство учащихся с устным творчеством родного народа предполагает также сбор (запись) фольклорного материала, для практического ознакомления с богатством народного творчества местного татарского населения.

Сбор фольклорного материала предполагает три основных этапа работы: подготовку, сбор материалов, подведение итогов.

Подготовительная работа. Перед непосредственным сбором фольклорного материала проводится подготовительная работа. Нужно учитывать, что сбор (фиксация) услышанного материала – это серьезная

работа. Практическую работу можно провести как по месту жительства учащихся без непосредственного участия руководителей, а также с выездом в соседние селения под руководством учителя – руководителя кружка. Поэтому очень важна подготовительная работа. Учитель заранее сообщает учащимся о предстоящей практической работе, знакомит их с целью и задачами фольклорной практики. (По возможности учителем показывается и анализируется фольклорные альбомы, собранные и оформленные другими учащимися или же преподавателем.)

Преподавателем особое внимание уделяется на то, что фольклорный материал, собранный учащимися должен отражать весь жанровый состав устного народного творчества. Для этого можно разделить учащихся на несколько подгрупп, и каждому дать определенное задание по сбору материалов. Умение выделять особенности того или иного жанра, помогут учащимся провести правильную классификацию самостоятельно собранного материала. Перед выездом на фольклорную практику руководителю практики следует обратить внимание студентов на следующее: на фольклор сибирских татар чувствуется влияние культуры народов Севера, что является особенностью местного народного творчества. Такие обряды как «Кыз уйнату» - изгнание злых духов, некоторые элементы свадебного обряда, встречи весны и др. Сохранили некоторые особенности фольклора, присущие только сибирским татарам. Такие обычаи как «кузайтын» - праздник, организованный в честь приезда кого-либо с дальней дороги, легенды и предания о шейхах, сподвижниках Ислама, о местах их захоронения (Астана) также является особенностью сибирско-татарского фольклора.

Проведение практики. На этом этапе работы самая главная задача – в непосредственном общении с носителями устного народного поэтического богатства, углубить теоретические знания учащегося по фольклору, формировать умения и навыки собирательской работы.

Для успешного проведения записи фольклорного материала учащимся предлагаются вопросы, зафиксированные в данной программе. Вопросы сформулированы с учетом современного бытования устного народного творчества. Различные жанры фольклора в разных местностях сохранились в неодинаковой степени. Поэтому, определяя современное состояние фольклорной традиции, учащимся рекомендуется выяснить вопрос, активно ли в настоящее время бытует записываемое произведение или же оно сохранилось только в памяти данного собеседника. Необходимо всегда помнить, что сказители и певцы не всегда знают научную классификацию фольклора и их научное название. Поэтому вопросы должны задаватся в такой форме, чтобы собеседник их понимал, чтобы вопросы подсказывали ему детали содержания или сферу бытования фольклорного произведения.Пользуясь программой, необходимо помнить, что расположение в ней вопросов не определяет полностью порядка работы собирателя с исполнителем. В процессе работы могут возникнуть новые интересные вопросы.

Подведение итогов работы. Собранный фольклорный материал классифицируется по жанрам, оформляется и в виде альбома или альбома. Подведение итогов кружковой работы можно провести в виде постановки какого-либо праздника, традиции или же в виде вечера народных песен, сказок, пословиц и поговорок и др.

Методика собирания фольклора

При собирании фольклора нужно знать определнные правила, соблюдение которых значительно облегчает работу собирателя, делает ее более успешной. Но значение методики собирателя фольклора не исключает личной инициативы собирателя.

Одно из основных правил собирателя-фольклориста – заранее узнавать о том, какие талантливые исполнители, знатоки устного народного творчества живут в деревне. При собрании фольклора существует хорошее правило: обращаться за сведениями о талантливых исполнителях к учителям, к руководителям художественной самодеятельности, к клубным работникам. Нередко они сами собирают местный фольклор, запсиывают в альбомы.

Чем талантливее певец или сказитель, тем охотнее он делится своим искусством с собирателями. Но невсегда талантливые исполнителди сразу же охотно соглашаются поделиться своим знанием фольклора. Причины отказов могут быть самые разнообразные, например отрицательное отношение к фольклору в семье, насмешливые взгляды детей, внуков нередко могут быть причиной молчания таланта.

Одним из правил работы собирателя является требование не злоупотреблять временем и физическими возможностями исполнителей. Надо стремиться по возможности не отрывать их от повседневных дел, договариваться об удобном и лучшем для них времени запаиси. Для установления хороших контактов со сказителем или певцом не следует начинать беседу с прямых вопросов о фольклоре. Нужно завоевать доверие, начиная беседу о том, что больше всего интересует данного исполнителя, учитывая женскую, мужскую психологию, психологию деревенского жителя. Разговор с исполнителем непосредственно о фольклоре можно начинать по-разному, это зависит от многих причин – и от возраста и настроения сказителя, и от умения общаться собирателя, и от того, какая фольклорная традиция сохранилась в данной местности.

При собрании фольклора есть одно общее правило: запись фольклора необходимо начинать с просьбы к исполнителям рассакзать или спеть их самые любимые произведения. Важную роль играет и то, как собиратель формулирует вопросы. Наукообразность задаваемых вопросов – одна из самых частых ошибок начинающих фольклористов. Вопросы должны быть заданы в такой форме, чтобы исполнитель, с одной стороны, их понял, с другой – чтобы они подсказывали ему детали содержания или сферу бытования фольклорного произведения.

Основным требованием фольклористики является запись всех фольклорных произведений, т.е. записывать не только редкие тексты фольклорных произведений, но и уже известные науке тексты. Вариативность данного произведения для науки имеет тоже большое значение. Следующее требование методики записи фольклорных произведений – записывать фольклор только в момент его исполнения, нарушением является фиксация фольклорных произведений по памяти. Нельзя прерывать информанта, задавать вопросы во время исполнения произведения. Все вопросы по тесту задаются после исполнения.

Основные требования к записи фольклора.

Точность – одоно из главных качеств любой записи фольклорного произведения. Никакого домысливания, редактирования фольклорного произведения собиратель не должен допускать. Запись фольклорных произведений должны сохранять некоторые диалектные черты. Олсновной признак, определяющий необходимость записи той или иной диалектной черты в тексте – её поэтическая значимость. Нужно обязательно отмечать синтаксические и лексические диалектные черты, фиксировать ударения в диалектных словах.

Оформление фольклорных записей

Записи фольклорных произведений должны формляться в зависимости от их жанровой и видовой принадлежности.

Каждый текст сторго паспортизируется. Паспортизация предполагает наличие следующих данных:

- ***От кого записано произведение (ФИО).***
- ***Национальность исполнителя.***
- ***Возраст исполнителя, год его рождения.***
- ***Место рождения, откуда родом родители.***
- ***Образование.***
- ***Профессия.***
- ***Место записи произведения (название деревни, района, области)***
- ***Кем записано произведение, дата записи.***

Научную ценность представляют собой также небольшие очерки-рассказы, в которых дается историко-этнографическая характеристика тех мест, в которых проводится практика.

Программа

Тема I. Народные обряды // Йола фольклоры

1. ***Ел фасылларына бәйле нинди йола-бәйрәмнәр үткәрелгән?***
2. ***Нәүрүз бәйрәме үткәрелгәнме, икече исеме бармы (әмәл, садака, көлчән)? Кайчан, ничек үткәрелгән? Кемнәр катнашкан? Җырлар такмаклар әйтелгәнме? Әйтүчеләргә бүләк бирлгәнме?***

3. *Нардуган (яңа елны каршылау) ничек үткән, анда кемнәр катнашкан, нинди теләкләр теләнгән? Фал ачулар (гадания) булганмы? Ул ничек үткәрелгән?*
4. *Язны каршылау йоласы булганмы? Ул ничек аталган, ничек, нинди максат белән үткәрелгән? Бозлар озату булганмы, бозга учак кабызып җибәрү курчак салып җибәрү (авырулардан котылу өчен) булганмы, ул ничек башкарылган?*
5. *Сабантуй бәйрәме ничек үткәрелгән, нинди әзерлек үткәрелгән? (чакыру, бүләк җыю). Нинди Сабантуй ярышлары булган, аларда кемнәр катнашкан? Нинди бүләкләр бирелгән? Нинди аерым йолалар үткәрелгән?*
6. *Сабанга чәчү, җир сөрү, хәйваннарны беренче тапкыр көтүгә чыгару алдыннан нинди йолалар үткәрелгән?*
7. *Яз башында елга буенда, тау битендә уеннар, әйлән-бәйлән (хоровод) үткәрелгәнме, алар ничек дип аталган? Аерым әйлән-бәйлән җырлары булганмы?*
8. *Карга боткасы, яңгыр теләү, көләүләр үткәрелгәнме, ничек оештырылган? Кемнәр, ничек катнашкан? Нинди сүзләр, хәрәкәтләр башкарылган?*
9. *Каз өмәсе, уңыш бәйрәмнәре үткәрелгәнме? Ничек, кайчан үткәрелгән? Икенче төрле атамасы булганмы?*
10. *Кич утырулар, кызлар җыелып аулак өй үткәрүләр булганмы? Кайчан, ничек оештырылган?*
11. *Календарьгә (ел фасылларына) бәйле тагын нинди бәйрәмнәр үткәрелгән, ничек?*
12. *Гаилә-көнкүреш йолаларыннан нинди ләре үткәрелгән? Балага исем кушу ничек үткәрелгән, нинди мәгънәле исемнәр кушылган? Балага, әнисенә бүләк бирү, теләк теләү булганмы?*
13. *Туй йоласы ничек үткәрелгән? Кыз сорау (теләү), килешү, никах ничек, кайчан үткәрелгән? Кызны сорарга килүчеләр, кызның, егетнең дуслары (свидетельләр) ничек аталган? Туй кем ягында, ничек үткәрелгән, күч күчерү, кыз озату, килен төшерү ничек булган? Яр-яр җырлары, туй җырлары, кода-кодагый җырлары булганмы?*
14. *Рекрулар (солдатка китүчеләр) өчен аерым йола фольклоры булганмы? Нинди йолалар, җырлар башкарылган?*
15. *Өй котлау, өмәләр үткәрелгәнме, ничек? Нинди теләкләр әйтелгән, җырлар башкарылган?*
16. *Дини йолалар үткәрелгәнме? Ничек үткәрелгән, нинди максат белән? Кеше күмү белән бәйле йолалар бармы, алар ничек башкарылган?*

Тема II. Загаворы // Ырымнар

1. *Ырымнар икенче төрле ничек аталган? Авылда ырымнар белүче кеше булганмы? Нинди ырымнар булган: халык медицинасына бәйләе, аучылар, балыкчылар куллана торган ырымнар кайчан, ничек үткәрелгән?*

2. *Календарь, гаилә-көнкүреш йолаларына бәйле үткәрелә торган ырымнар бармы? Кара, ак ырымнар булганмы, алар нәрсәне аңлаткан? Кайчан, нинди максат белән үткәрелгән?*

Тема III. Сказки // Әкиятләр

1. *Сөйләүчеләр әкиятне ничек дип атыйлар (йомак, сөйләк һ.б.)? Әкият сөйләүче бу әкиятне кемнәрдән ишеткән? Әкият сөйләүнең үзенчәлекләре бармы?*
2. *Хайваннар турында, тылсымлы, көнкүреш әкиятләренең кайсысы күбрәк?*
3. *Бу әкиятләрне сөйләүче кемнәргә булса да сөйлиме, аның белән кызыксынучы бармы?*

Тема IY. Легенды, предания // Легендалар, риваятьләр

1. *Какие легенды и предания бытуют в данной местности?*
2. *Авыл исеме, аның килеп чыгышы турында легенда, риваятьләр бармы, алар ниди вариантларда сөйләнә?*
3. *Авылда шәехләр, асталанар турында риваятьләр бармы?*
4. *Тарихи вакыйгалар, тарихи шәхесләр турында риваятьләр?*

Тема Y. Баиты, мунаджаты // Бәетләр, мөнҗәтләр

1. *Авылда бәетләр, мөнәҗәтләр белүче кеше бармы? Бу фольклор әсәре ничек һәм кайда башкарылган?*
2. *Элеккеге бәет-мөнәҗәтләрне хәтерләүчеләр яки хәзерге көндә бәет иҗат итүчеләр бармы?*
3. *Күбрәк нинди бәет чыгарылган: шәхси, тарихи, хәрби һ.б.?*
4. *Мөнәҗәтләр белүче бармы, алар бәетләрдән ни белән аерыла? Мөнәҗәтләрне кайчан, ничек башкарганнар? Бәет-мөнәҗәтләрне сөйләүчеләрнең әсәр эчтәлегенә мөнәсәбәте ничек?*

Тема YI. Песни // Халык җырлары

1. *Халык җырлары нинди шартларда, кайчан, ничек башкарылдган?*
2. *Җырларның ниди тамалары бик популяр булган?*
3. *Уен-биюю җырлары бармы? Уеннар вакытында җырлар башкарылганмы?*
4. *Лирик озын җырлар, тарихи җырлар саклангамы?*
5. *Сугы, көрәш турында халык җырлары булганмы?*
6. *Кыска җырлар (частушки) нинди көйгә башкарылган, кыска җырлар кайчан (нинди бәйрәмнәр, уеннар, кич утыру вакытында) башкарылган? Кара-каршы кыска җырлар әйтешү булганмы?*

Тема YII. Детский фольклор // Балалар фольклоры

1. *Кечкенә балаларга багышлап олылар нинди фольклор әсәрләре чыгаралар, башкаралар? Бишек җырлары бармы?*
2. *Балаларның үзләре башкара торган фольклор әсәрләре бармы?*
3. *Нинди йолалар үтәү вакытында, бәйрәмнәрдә балалар катнашкан?*
4. *Нинди теләкләр (яңгыр теләү), үртәвечләр (дразнилки), тизәйткечләр (скороговорки) булган?*
5. *Нинди балалар уеннары, аларга карата нинди санамышлар (считалки) бар? Сүзле, җырлы, биюле уеннар, спорт уеннары бармы?*

6. ***Хәзерге көндә балалар фольклоры сакланганмы?***

Тема YIII. Пословицы и поговорки // Мәкаль-әйтемнәр

1. ***Бу җиргә генә, себер татарларына гына хас мәкаль-әйтемнәр бармы? Аларның икенче атамасы юкмы?***
2. ***Мәкаль-әйтемнәрне телдә еш куллана торган оста телле кеше бармы? Мәкаль-әйтемнәр нинди вакытта, нинди максат белән әйтелә?***

Тема IX. Загадки // Табышмаклар

1. ***Табышмаклар кайчан әйтелгән?***
2. ***Ике яки берничә җаваплы табышмаклар бармы? Киресенчә бер үк җаваплы берничә табышмак бармы?***
3. ***Табышмакларның халык телендә икенче атамасы бармы? (Йомак, тапмак)***

Список рекомендуемой литературы

1. ***Балашов Д.М. Как собирить фольклор. – М., 1971.***
2. ***Баязитова Ф.С. Себер татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкүреш, йола терминологиясе һәм фольклор. – Казан, 2001.***
3. ***Баязитова Ф.С. Гомернең өч туе. – Казан, 1992.***
4. ***Баязитова Ф. Татар халкының бәйрәм һәм көнкүреш йолалары.–Казан, 1995.***
5. ***Бикмөхәммәт Р. Поэзиябезнең сулмас чәчәкләре. – Казан, 1975.***
6. ***Гилязутдинов С.М. Татарские исторические предания и легенды и их художественные особенности. АКД. – Казань, 2000.-32с.***
7. ***Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974.***
8. ***Ибраһимов Г. Әсәрләр. 8 томда / Әдәбият мәсьәләләре. 5Т. – Казан, 1980.***
9. ***Иртеш буена сәяхәт / Төз М.Садри. – Казан, 1983.***
10. ***Исәнбәт Н. Балалар дөньясы. – Казан, 1970.***
11. ***Исәнбәт Н. Балалар фольклоры. – Казан, 1986.***
12. ***Исламов Ф. Мәктәптә халык авыз иҗаты әсәрләрен өйрәнү. – Казан, 1988.***
13. ***Круглов Ю.Г. Методические указания к проведению фольклорной практики на филологических факультетах педагогических институтов. – М., 1977.***
14. ***Мәхмүтов Х. Фольклорда әдәп-әхлак мәсьәләләре. – Казан. 1995.***

15. ***Надиров И. Халык һәм җыр. – Казан, 1961.***
16. ***Насыйри К. Татар халкының ышанулары һәм йолалары. – Казан, 1975.***
17. ***Осталык тамырлары – халыкта // Казан утлары, 1991. - №3. - Б.153-156.***
18. ***Савушкина Н.И. О собирании фольклора. – М., 1974.***
19. ***Тукай Г. Халык әдәбияты. Әсәрләр. 3 том. – Казан, 1977.***
20. ***Уразман Р. Татар халкының йолалары һәм бәйрәмнәре. – Казан, 1992.***
21. ***Урманчиев Ф. Халык авазы. – Казан, 1992.***
22. Урманче Ф. Татар халык иҗаты. Югары уку йортлары һәм колледжлар өчен дәреслек / Ф.Урманче. – Казан: Мәгариф, 2002.
23. ***Ярми Х. Татар халкының поэтик иҗаты. – Казан, 1967.***
24. ***Яхин А., Мәһдиев М. Халык иҗаты әсәрләрен система итеп тикшерү тәҗрибәсе. – Казан, 1982.***

СБОРНИК ПРОГРАММ И МЕТОДИЧЕСКИХ ПОСОБИЙ ДЛЯ ШКОЛ ТЮМЕНСКОГО РЕГИОНА С ЭТНОКУЛЬТУРНЫМ КОМПОНЕНТОМ ОБРАЗОВАНИЯ

Садыков Клим Султанович
Сайфулина Флера Сагитовна
Хасанова Миляуша Сахретдиновна

Сборник предназначен для учителей родного (татарского) языка и литературы средних общеобразовательных и основных школ Тюменского региона с этнокультурным компонентом образования / составители К.С.Садыков, Ф.С.Сайфулина, М.С. Хасанова. – Тобольск: Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И. Менделеева, 2009.

Лицензия на издательскую деятельность
ЛР №040287 от 25 июля 1997 года

Отпечатано с оригинал-макета. Подписано в печать
Формат 60х84 1/16 Усл.печ.л. 12.5 Тираж 500 экз. Заказ №

Печать, брошюровка и переплет минитипографии
Тобольского государственного педагогического института им. Д.И.Менделеева
6261150, г. Тобольск, ул. Знаменского, 58